

ראש ממשלת פולין הגולה הגנרל ולדיסלב שיקורסקי: "הממשלה הפולנית עושה פעולות נמרצות נגד האכזריות והזוועות של הגרמנים נגד האוכלוסייה היהודית. תוצאת פעולה זו הייתה ההצהרה המאוחדת של מעצמות הברית. הממשלה הפולנית עושה הכל כדי להקל על גורלם של יהודי פולין".

הנכונות של נציגי ממשלת פולין הגולה לבוא לעזרת אגודת ישראל הייתה תוצאה של חישובי רווח מדיני עתידי שמדינאים פולנים קיוו להשיג באמצעות אגודת ישראל. אפשר להניח שבין נציגי ממשלת פולין היו גם אישים שנעשו מעורבים, נפשית, בגורל העם היהודי והגישו עזרה בלא לצפות לתגמול.

הוותיקן היה גם הוא יעד לפעילות המדינית של אגודת ישראל. בשל מעמדו הייחודי של הוותיקן בעולם הנוצרי וקשריו המסועפים עם מדינות רבות, בהן מדינות הציר ומדינות ניטראליות, פנו אליו ארגונים יהודים רבים, ובתוכם אגודת ישראל, בבקשות עזרה ליהודים ובדרישות לפעולה מדינית נגד ההשמדה.

רוזנהיים הגדיר את אופי ההתייחסות של אגודת ישראל לוותיקן: "האפיפיור הנוכחי הוא אחד האישים הבולטים, שמפגינים בפועל ודרך קבע מוכיחים התעניינות הומנית בהצלת היהודים הנרדפים בארצות הכיבוש הנאצי... טבעי הדבר שבמיוחד ארגון דתי כשלנו חייב לשמור על קשר הדוק בנושא זה עם רומא, היכן שפגשנו כל העת, שיתוף פעולה ידידותי".⁷²⁰

ראשי אגודת ישראל קיוו כי פנייה מצד תנועה אורתודוקסית תמצא אוזן קשבת בוותיקן, בגדר דו-שיח בין מאמינים, והם עשו מאמצים רבים כדי לנסות למצוא אפיקי קשר עם הוותיקן.

בשנת 1942 ביקרו ראשי אגודת ישראל בלונדון אצל נציגי הוותיקן בלונדון הקרדינל גוטפרי. ארבעה ביקורים זומנו להם; הביקור הראשון התקיים באחד במאי 1942 - הציר העביר בקשות אחדות לוותיקן ואפשר לאנשי אגודת ישראל להשתמש בשירותי הוותיקן כדי לאתר בעזרת משרדיו פרטים על מיקום יהודים באירופה הכבושה. מאז הביקור היו אנשי אגודת ישראל בקשר טלפוני ואישי עם משרדי הציר, ובאמצעותו יצרו קשרים עם אישי ממשל באירופה. ב-23 בדצמבר 1942, לאחר שפורסמו הידיעות בדבר השמדת יהודי אירופה, שלחו הרב הורוביץ ומר א"ה גודמן, בשם אגודת ישראל העולמית, מברק לאפיפיור, וביקשו את התערבותו האישית בהצלת היהודים. ב-8 בינואר 1943 הוזמנה משלחת מטעם אגודת ישראל להיפגש עם הקרדינל גוטפרי בלונדון; הפגישה זומנה בהתאם להוראה שהציר קיבל מהאפיפיור, ובה הצטווה להביע את נכונות האפיפיור "לעשות לטובת התושבים היהודים באירופה כל מה שבכוחו". הקרדינל גוטפרי קיבל על עצמו לטלגרף לוותיקן הצעות לצעדים מעשיים לעזור ליהודים ובייחוד לילדים. אנשי אגודת ישראל דיווחו על כך לוועד

720 דוח אגו", רביעי, 1.1.1943-20.6.1943, עמ' 3.

ההצלה המשותף ולוועד שליחי הקהילות, שבלונדון, ודרשו מהם להכין תזכיר שיכלול הצעות לצעדים מעשיים להצלה. בפגישה עם הקרדינל גוטפרי, שהתקיימה ב-8 בפברואר 1943, השתתפו: הרב באב'ד, הרב דוקטור אוקס, מר א"ה גודמן ומר שפרינגר, כנציגי אגודת ישראל העולמית. גודמן ביקש להעביר לאפיפיור את תודת אגודת ישראל העולמית על נכונותו לעזור ליהודים; הצדדים בפגישה הגיעו להסכמה לגבי שלושה צעדים להצלה:

1. אגודת ישראל תפנה לממשלת בריטניה ותבקש ממנה לייפות את כוחו של ציר בריטניה בוותיקן לאשר ויזות ליהודים שיצליחו להגיע לעיר הוותיקן. המדובר במנהיגים דתיים, ילדים ויהודים בעלי רישיונות עלייה מלפני המלחמה. הקרדינל גוטפרי ימליץ לוותיקן לפנות לממשלת איטליה ולממשלות אחרות לאפשר ליהודים אלה וליהודים שהובטחו להם ויזות הגירה על-ידי ממשלות הברית להגיע לוותיקן ולקבלן.

2. אגודת ישראל תפנה לממשלה הפולנית, וזו תבקש מהקרדינל הלונד הפולני, הנמצא בוותיקן, לשדר ברדיו הוותיקן בקשות לאזרחי פולין לעזור ליהודים.

3. הקרדינל גוטפרי הסכים לבקש מהוותיקן לפנות לנציגים הדיפלומטיים של ארצות כבושות כסלובקיה ורומניה "להפסיק את האכזריות נגד היהודים, והגרושים, ולאשר להם הקלות... בהגירה לילדים ולמלוויהם".⁷²¹

שתי ההסכמות הראשונות היו בתחום העשייה של אגודת ישראל ורק בשלישית נדרשה, בפועל, פעילות של הוותיקן. ב-10 בפברואר 1943 הודיעו ראשי אגודת ישראל בלונדון לקרדינל גוטפרי שהבקשה לפנות לנציג הדיפלומטי של סלובקיה נעשתה דחופה ביותר בעקבות הודעת המיניסטר הקוויסלינגי לענייני פנים - מ' סאנו, כי 20 אלף היהודים שנותרו בסלובקיה יגורשו לפולין המזרחית "אין הבדל אם הם מושמדים או לא. הם צריכים ללכת".⁷²² המכתב לא נענה וגם אפיק מדיני זה לא הניב פרי.

בתשובה לפניות גודמן לוותיקן לפעול למען יהודי הונגריה, כתב גוטפרי לגודמן, ביולי 1944, כי האפיפיור עשה מאמצים, באמצעות נציגו בבודפשט, "להשיג הקלה בגורלם הקשה של בני עמך בהונגריה. כל שניתן היה להיעשות נעשה וימשיך להיעשות בכוון זה".⁷²³

בסוף 1944 נפגש גודמן עם מ' בוגנר - ראש הכנסייה הפרוטסטנטית בצרפת. נראה שפגישה זו נועדה, בעיקרה, ליצור אווירת הידברות בין האישים, וגודמן לא הציג בה דרישות ייחודיות. בוגנר תיאר את היחס החיובי של הכנסייה הפרוטסטנטית ליהודים לצד החשש מפני גאות האנטישמיות בצרפת.⁷²⁴

721 דין וחשבון אגודת ישראל העולמית על השתדלותה אצל הוותיקן באמצעות הציר האפוסטולי בלונדון. אי"ח תיק פליטי שואה.

722 שם.

723 הארכיבישוף ו' גוטפרי, נציגות הוותיקן בלונדון, אל א"ה גודמן, 10.7.1944. אי"ש JM14.615 - מסמכי אא"א.

724 ה"א גודמן, תרשומת משיחה עם הכומר בוגנר, 8.2.1944 [השיחה התקיימה, כנראה, ב-8.11.1944]. אי"ש JM14.798 - מסמכי אא"א.

גם בארצות-הברית קיימו ראשי אגודת ישראל מגעים עם נציגי הוותיקן בנושא ההצלה: במאוס 1943 שלחו הרבנים ישראל רונברג, אליעזר סילבר ובר לוינטל, בשם אגודת הרבנים האורתודוקסים ממנהיגי יהדות ארצות-הברית, מברק לאפיפיור פיוס ה-12, ובו הודיעו כי הגרמנים החלו בחיסול גטו ורשה ונמשכת ההשמדה של יהודי פולין. במברק ביקשו מהאפיפיור להפעיל את השפעתו ולדרוש את הפסקת פעולות ההשמדה.⁷²⁵

באוגוסט 1944 שלחו ראשי ועד ההצלה ואגודת הרבנים מברק לרב הרצוג וביקשוהו לפנות לוותיקן, כדי שזה יתערב לטובת יהודי הונגריה ולטובת הישיבות בשנחאי.⁷²⁶ הפנייה להרצוג להתערב לטובת תלמידי הישיבות נבעה מאכזבת המנהיגים מהוותיקן, אשר לא נענה לבקשותיהם.

בראשית 1944 התכתב טרס עם הארכיבישוף של ניו-יורק וביקש שהלה יפעל לעזרת יהודי אירופה ובין השאר ינסה להשפיע על הממשל לאשר כניסתם של פליטים לארצות-הברית. טרס אף נפגש עם ראשי לשכת הארכיבישוף.⁷²⁷

מסקירת הבקשות שהגישו ראשי אגודת ישראל לראשי הכנסייה הקתולית עולה כי ראשי אגודת ישראל לא תלו תקוות רבות בוותיקן. רוב הבקשות לא כללו דרישות לפעולה עצמאית של הוותיקן, אלא היו בגדר ניסיונות להשיג את השפעתו לביצוע פעולות מוגדרות ומצומצמות בהיקפן. הקשרים שראשי אגודת ישראל יצרו עם ראשי הכנסייה לא נשאו כל פרי, לבד מביטויי השתתפות בצער והבטחות כלליות בדבר עזרה שתינתן ליהודים.

גרמניה הנאצית הייתה גם היא מטרה לגישושים מדיניים מצד אישים וארגונים יהודיים, שניסו לפעול להצלת יהודים מהשמדה. פרשה ייחודית הייתה ההתקשרות של אישים מהמחנה האגודאי עם אנשי ממשל גרמנים, בניסיון להפסיק את ההשמדה: "קבוצת העבודה" בראשות הרב מיכאל דב ויסמאנדל, איש אגודת ישראל, וג'וזי פליישמאן, מראשי התנועה הציונית בסלובקיה, ביקשה להציל יהודים בסלובקיה; בין השאר היא קיימה קשרים עם ארגונים יהודים בארצות החופשיות, רכשה תמורת תשלום עזרה ומידע מהממונים על ההגליות - דוקטור ואשק הסלובקי וויסליצני הגרמני, עקבה אחרי מגורשי איזור לובלין וסיפקה להם מזון ולבוש, והפיצה בעולם ידיעות על גורל יהודי פולין. באמצעות דיטר ויסליצני, נציג הגסטפו והממונה על ענייני היהודים בסלובקיה, הם ניהלו משא ומתן לביטול שילוחי יהודי אירופה תמורת תשלום. ויסמאנדל, שקיווה שהעסקה תצא לפועל ויהודים רבים יינצלו, פנה לגורמים שונים בעולם החופשי וביקש מימון לקיום העסקה; משחלף הזמן ולא נמצאו הכספים הדרושים, כתב ויסמאנדל מכתבים מזויפים בחתימת "פרדיננד רוט",

725 נשיאות אגודת הרבנים האורתודוקסים אל האפיפיור פיוס ה-12, 12.3.1943, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 27.

726 רונברג, סילבר ולוינטל, אגודת הרבנים, קוטלר, גורדון וקלמנוביץ, ועד ההצלה, אל הרב יצחק הרצוג, ירושלים, 29.8.1944, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 73.

727 אדוארד ר' גפני, ניו-יורק, אל מיכאל ג' טרס, 21.3.1944. JM14.408 - מסמכי אא"א.

ובהם הבטיח בשם ארגונים יהודים עולמיים שהתשלום יבוצע בזמן הקרוב.⁷²⁸ המגעים לא עלו יפה מאחר שלא נמצא מממן בתנאים שנדרשו.⁷²⁹

ב-1943 קבל ויסמאנדל, במילים בוטות, על שאין שולחים כספים לצורכי ההצלה, והפנה את חצי קצפו גם אל הציבור שומר המצוות: "יראי ה' בארצות החפש הדבקים בה' ובתורתו, אשר בודאי לא יאכל מאכלות אסורות, ולא יחללו את השבת או מאמינים בתורת משה, ואי חובתם נגד המצוה הקדושה של לא תעמוד על דם רעך... ואם יש עוד מקום ויכלת לעצור בעד דם הזה ע"י כסף כמו היום - האין כל אדם מחויב להפריש רוב רכושו ע"פ התורה...⁷³⁰

ניסיון נוסף להציל יהודים תמורת תשלום נעשה בידי המחנה האגודאי במחצית השנייה של 1944. מאז אוגוסט 1944 ניהל סאלי מאיר, נציג הג'וינט בשווייץ, מגעים עם הימלר באמצעות מקשרים שונים, במטרה להפסיק שילוחי יהודים תמורת תשלום. דבר ניהול המשא ומתן הובא לידיעת הוועד לפליטי המלחמה, וזה הגביל את סמכויותיו באופן שהיה עליו "להתמיד בשיחות ולהרוויח זמן ככל האפשר".⁷³¹ גם הג'וינט הטיל עליו מגבלות רבות באשר לאופן ניהול המשא ומתן. סאלי מאיר לא ההין לפעול בניגוד להוראות האלה, ומשום כך התקשה להמשיך במשא ומתן.⁷³²

פעילי ההצלה מן המחנה האגודאי לא היו שלמים עם אופן ניהול המשא ומתן וביקשו לגבש תכנית משלימה לזו של הג'וינט, שתביאם לקשר עם הימלר. היו שראו בפעילותם זו פגיעה בהצלחת המשא ומתן, שכן הימלר פירש את הצטרפות אגודת ישראל למגעים כפילוג בשורות היהודים, והמשכם של המגעים נעשה עם אנשי אגודת ישראל, בתקווה להישגים רבים יותר.⁷³³ המשא ומתן נוהל בידי יצחק שטרנבוך; ראשיתו בתכנית שיזמו עסקנים חרדים בהונגריה להחליף 100 טרקטורים ב-1,200 רבנים ומנהיגים יהודים. תכניתם לא יצאה לפועל מחוסר מימון. מקללנד, מהוועד לפליטי המלחמה, התנגד לתכנית מאחר שהיה בה משום תרומה למאמץ המלחמתי של גרמניה. בניגוד לסאלי מאיר, החליט שטרנבוך לבצע את התכנית על אף התנגדותו של מקללנד, ואף להרחיבה; תכניתו הייתה להביא לשחרורם של 300,000 יהודים בתמורה לכ-5 מיליון דולרים. לצורך מימוש תכניתו הוא התקשר עם ז'אן מארי מווי, נשיא שווייץ לשעבר ושר האוצר בממשלתה, שהיה לתומך במשטר הנאצי, וקיים קשרים עם הימלר. שטרנבוך סבר כי רק אדם כמוזי, הנאמן על הנאצים וקשור ישירות עם הימלר, יוכל לבצע את המשא ומתן. לבקשת שטרנבוך הוא נסע לברלין, שם נפגש עם

728 ויסמאנדל 1960, עמ' קז-קט. קלס תשמ"ב, עמ' 174. באואר 1994, תיאר את המגעים במפורט.

729 עק תשל"ו, עמ' 197.

730 מיכאל דב [ויסמאנדל] אל חיים ישראל [אייז], פרשת כי תבא תש"ג. איו"ש JM14.799 - מסמכי אא"א.

731 ויימן תשנ"ג, עמ' 298.

732 לתיאור מפורט של פעולות סאלי מאיר במשא ומתן להצלה, ראה: באואר תשל"ו.

733 ביס 1975, עמ' 176-178.

גנרל שלנברג שהפגישו עם הימלר. בפגישה הציע מוזי לבטל את מחנות הריכוז, להעביר יהודים דרך שווייץ לארצות-הברית, לשחרר נשים ממחנה רוונסברוק (Revensbrück) כשכל ההוצאות יכוסו בידי ארצות-הברית. כצעד ראשון התבקש הימלר לעצור את שילוחי היהודים למחנות ההשמדה; מוזי דיווח על הפגישה למקללנד. בפברואר 1945, במסגרת המשא ומתן שנוהל עם שטרנבוך, עשה הימלר מחווה והסכים לשחרר 1,200 יהודים מטרייזנשטאט. היהודים יצאו משם ב-3 בפברואר 1944 והגיעו לשווייץ ב-6 בפברואר 1944.⁷³⁴ שחרור היהודים עורר בשטרנבוך ובחבריו בוועד ההצלה הרבני תקוות, וב-13 במארס 1945 שלחו ממורנדום לאנשי ממשל בארצות-הברית, ובו סיכמו את מגעי שטרנבוך עם מוזי וביקשו שהממשל יפעל למימוש תכנית לפיה יישלחו מדי שבוע 1,200 יהודים לשווייץ. בממורנדום הודגשה חשיבות נושא ההצלה גם במועד זה - עם סיום המלחמה - שכן הנאצים רצחו יהודים עד לרגע האחרון; כדוגמה הובא רצח 30,000 יהודים בלודו, יום לפני שהעיר שוחררה.⁷³⁵ לאחר התכתבות ממושכת בנושא ומגעים בין ועד ההצלה הרבני לג'וינט, קיבל שטרנבוך בוועד ההצלה הרבני כמיליון דולרים למימוש התכנית; הכספים התקבלו מקופת הג'וינט. ב-2 במארס 1945 הפקיד הג'וינט 937,000 דולרים בחשבון בשווייץ על שם שטרנבוך ומקללנד. הסכום נועד למלא אחר דרישתו של מוזי לקבל 5 מיליון פרנקים שווייצריים כתנאי להמשך המשא ומתן. בכספים לא נעשה שימוש, וב-28 באפריל 1945 הודיע ועד ההצלה הרבני כי הכספים שוב אינם נחוצים, והם הוחזרו לקופת הג'וינט.⁷³⁶ התכנית לא יצאה לפועל מאחר שלהיטלר נודע עליה והוא אסר לקיימה.⁷³⁷

שטרנבוך וחבריו במחנה האגודאי פעלו, שלא כסאלי מאיר, ללא כל סייגים למאמציהם להציל יהודים. שטרנבוך העביר לגרמניה לפחות 12 טרקטורים, בניסיון להשלים את עסקת ההצלה האמורה של העסקנים ההונגרים; זאת בניגוד לקביעת מקללנד שמדובר בתרומה למאמץ המלחמתי של האויב.⁷³⁸

ההבדל בין אופן הפעולה של שטרנבוך לזה של סאלי מאיר אופייני לפעילות הייחודית של ועד ההצלה הרבני: בעוד שסאלי מאיר דיווח על מגעיו ונשמע להנחיות הממשל, שמר שטרנבוך על חשאיות מגעיו. רק בשלבים המתקדמים של המשא ומתן יידע ועד ההצלה הרבני את פלה, מנהל הוועד למען פליטי מלחמה, בדבר התכנית לשחרר אנשי ממשל גרמניים, בניסיון להציל את יהודי סלובקיה והונגריה מהשמדה. פלה אמנם לא האמין באפשרות, אך ביקש להמשיך וליידעו, מתוך הדגשה ש"הוועד למען פליטי מלחמה ממשיך לעשות כל

734 רותקירן תשל"א, עמ' 18.

735 ממורנדום, ועד ההצלה, ניו-יורק, 13.3.1945, גק"ש.

736 פראגר 1959, החזית הפנימית-יהודית, 28.3.1959.

737 ויימן תשנ"ג, עמ' 300-305. עמד בהרחבה על המגעים לתשלום כופר תמורת הצלת יהודים.

738 ויימן תשנ"ג, שם.

צעד אפשרי להצלת חיי יהודים בהונגריה".⁷³⁹ רק בסוף ינואר 1945 נודעו לוועד למען פליטי המלחמה כל פרטי התכנית. כל ההתכתבות בנושא זה בין שטרנבוך לוועד ההצלה הרבני נוהלה באמצעות צופן הדואר הדיפלומטי הפולני, ונשמר קו תקשורת חופשי מעיכובים. לעומת זאת עם ראשי הג'וינט התכתב סאלי מאיר בדואר רגיל, כנדרש. בראשית ספטמבר 1944 הודיע הצנזור הצבאי בווינגטון לפלה, כי הצנזורה עיכבה שלושה מברקים הנוגעים למשא ומתן שהג'וינט ניהל עם הגסטפו לגבי שחרור פליטים משטח האויב - מגעים עם האויב שלא הורשו כחוק. יחד עם זאת, בשל רגישות הנושא, הועברו העתקי המברקים לפלה כדי לקבל את תגובתו.⁷⁴⁰

היו אישים במחנה האגודאי שהציגו את ראשי המחנה הציוני כאשמים בכישלון תכניות השיחוד להצלת יהודי אירופה, שכן לא התייחסו לתכנית ברצינות הראויה וממילא לא פעלו במהירות הראויה להגשמתה.

חוקרי השואה חלוקים בדעתם באשר למידת הסיכוי שהיה להגשמת התכנית. יש מי שסבור, כי "אין מנוס מהמסקנה, שמנוגדת להיגיון המדיני הפשוט, שהיה אכן סיכוי למו"מ".⁷⁴¹ גנרל אודוויר, מהוועד למען פליטי מלחמה, סבר שהמגעים עם הגרמנים להצלת יהודים מהונגריה התאפשרו הודות לשינוי שחל ביחס הגסטפו ליהודי הונגריה, עם הידרדרות מצבה של גרמניה בחזית. עניינו של הגסטפו הועתק מן "ההיבט הביולוגי של השמדת היהודים" אל האפשרות לזכות, הודות ליהודים, בהישגים התורמים לצבא כעבודה, סחורות וכספים. גם הורטי וממשלתו חששו מתגובת העולם החופשי ושוב לא רצו לנקוט בעמדה פסיבית לכאורה נוכח משלוחי היהודים למחנות ההשמדה.⁷⁴²

הפצצת אושוויץ עמדה גם היא במרכז הפעילות המדינית של אגודת ישראל. באפריל 1944 הגיעו לסלובקיה שני יהודים שנמלטו מאושוויץ ומסרו לוויסמאנדל עדות מפורטת על הנעשה במחנה ועל סדרי ההסעות אליו; עדותם אוששה בעדות שני נמלטים אחרים. ב-22 במאי 1944 העבירו הרב ויסמאנדל וג'וזי פליישמאן - ראשי קבוצת העבודה - לגורמים שונים בעולם החופשי, דוח מפורט על מבנה מחנה ההשמדה אושוויץ ומיקום מסילות הברזל המובילות אליו; הם ביקשו להפציץ את מתקני ההשמדה באושוויץ ואת הדרכים המובילות לשם:

אתם אחינו היהודים בכל הארצות החופשיות ואתן הממשלות בכל הארצות החופשיות, היכן

739 ג'וזי פלה, הוועד למען פליטי מלחמה, אל אגודת הרבנים וועד ההצלה, ניו-יורק, 21.8.1944, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 73.

740 בירון פריס, מנהל משרד הצנזורה, וושינגטון, אל ג'וזי פלה, מנהל הפיקוח על קרנות זרות, משרד האוצר, וושינגטון, JM14.616.9.9.1944.

741 באואר 1983, עמ' 8.

742 בריגדייר גנרל אודוויר, תזכיר לתיק בנוגע למגעים מיוחדים עם הגסטפו להצלת יהודים מאירופה, 17.1.1945. אי"ש JM14.616.

אתם? מה הינכם עושים כדי לעצור את הרצח הנמשך? 6 מיליון יהודים הושמדו ומספר זה הולך וגדל באלפים בכל יום. אנו פונים אליכם בשם אלה שנרצחו ואלה שגורלם נחרץ למוות נורא. שיברו את השתיקה! הפסיקו לשבת ללא מעש... אנו מבקשים במיוחד את הפעולות שלהלן: הפצצת 'בורות המוות' באושוויץ... הפצצת כל מסילות הברזל המובילות ממזרח הונגריה לפולין, והמסילות הראשיות המובילות מהונגריה לגרמניה... הפצצה שיטתית קבועה של גשרים, מסילות ברזל ותחנות רכבת בערים... מאחר שבאמצעותן נשלחים יום יום אלפי חיילים מפולין לרומניה וחזרה.⁷⁴³

בקשות נוספות להפציץ את הדרכים לאושוויץ שלחו מנהיגים יהודים מבודפשט בעת גירוש יהודי הונגריה. מכתבו של ויסמאנדל הגיע אל יצחק שטרנבוך, נציג "ועד ההצלה" בשווייץ. שטרנבוך העבירו לאגודת הרבנים ולרוזנהיים. ב-18 ביוני 1944 קיבל רוזנהיים את המכתב, ובאותו יום כתב אל הנרי מורגנטאו, שר האוצר וראש הוועד למען פליטי המלחמה: "אני מבקש לפנות אליך בשם ארגוני [אגודת ישראל העולמית] בנושא דחוף של חיים או מוות לאלפי קורבנות הנאצים חפים מפשע..." רוזנהיים עמד במכתבו על משלוחי יהודים המושמדים בתאי הגזים, וביקש להפציץ את מסילות הרכבת המובילות מהונגריה לפולין ואף ציין שמות שניים מהצמתים החשובים, דרכם חולפות הרכבות. רוזנהיים הדגיש כי הפצצת המסילות תגרום להשהיית המשלוחים, ואלפי יהודים יינצלו.⁷⁴⁴ עוד הפנה רוזנהיים את הבקשה למקללנד - מראשי הוועד למען פליטי מלחמה; הבקשה הועברה לטיפול צבא ארצות-הברית ונדחתה בנימוק שמשרד המלחמה האמריקאי החליט שהצבא לא יעורב בפעולות הצלה.

אגודת ישראל הייתה הראשונה, ובעת ההיא היחידה, שקראה להפציץ את הדרכים לאושוויץ.⁷⁴⁵ במכתב שנשלח ביולי 1944 לגורמים שונים ובהם אגודת ישראל בארצות-הברית קבל ויסמאנדל:

"... ביום י"ט יולי תלך דרך ארצנו שוב טראנספארט של ט"ו מאות נפש דרך פרעשאו לאושוויץ. ובוה למה אתם מחשים... ולמה אלו המסילות אין פרץ ואין נפוץ בהם, עד שהאשכנזים תמהים וצוחקים עלינו על זאת. הלא שלחנו לכם כמעט מאה טלגרממען וכמה מכתבים להודיע כי יום הולכים מסעי גירוש על זאת המסילה. גם על זה רק תירוצים שמענו אמנם מעשה לא ראינו. ואושוויץ עדיין במקומו עומד ובתי חנק ושריפה עוסקים במלאכתם, ומה קל לפרוע את עבודתם ולנפצם, ואלפי עיניים כלות בכל יום כלפי שמים; מדוע אינם באים, בעלי ברית שלנו מדוע אינם באים לנפץ האויבים ובתי משחית שלהם..."⁷⁴⁶

743 דוח הרב מיכאל בר ויסמאנדל וגיוז פליישמאן, 22.5.1944, ויימן 1990, עמ' 94.

744 רוזנהיים, אגודת ישראל העולמית, אל הנרי מורגנטאו, מזכיר האוצר ויו"ר הוועד למען פליטי המלחמה, 18.6.1944, נאופלד ובירנבאום 2000, עמ' 254. ויימן 1990, עמ' 103.

745 רובינשטין 1997, עמ' 160.

746 ויסמאנדל אל [אגודת ישראל בארצות-הברית] פרשת דברים תש"ד. איו"ש JM14.799 - מסמכי אא"א. שבת דברים

בתחילת ספטמבר 1944, כשיהודי בודפשט עמדו לפני הסעתם לאושוויץ, יום ועד ההצלה הרבני בקשה מחודשת להפצצת מסילות הברזל; באחד בספטמבר 1944 דיווח בנימין אקצין לראש הוועד לפליטי מלחמה ג'והן פלה על מברק נוסף שהגיע משטרנבך לרב קלמנוביץ, ובו מידע על משלוחי היהודים מהונגריה לפולין. שטרנבך וויסמאנדל חזרו על בקשותיהם להפציץ את מסילות הברזל לאושוויץ, והרב קלמנוביץ הצטרף לבקשתם. להדגשת הצורך הדחוף בפעולת ההפצצה סיפר אקצין, כי קלמנוביץ היה מוכן לחלל את השבת ולטלפן לפלה בשבת בבוקר כדי לבקשו לפעול במהירות, ואפילו היה מוכן לנסוע בשבת לושינגטון כדי לקדם את הנושא.⁷⁴⁷

ב-17 בספטמבר 1944 שלחו רוזנהיים, בשם אגודת ישראל, וישראל רוזנברג, בשם אגודת הרבנים, מברקים אל שר המלחמה של ארצות-הברית ובהם בקשה לנקוט בצעדים נמרצים להפסקת השמדת היהודים. בתשובה שהתקבלה נימק משרד המלחמה את סירובו לנקוט צעדים שכאלה שכן הדבר עלול לגרור פגיעה בשבויים המצויים בידי הנאצים.⁷⁴⁸

כל הבקשות הושבו ריקם: "שלחנו מכתבים ארוכים וקצרים בגלוי על-פי קאד ... מכתבים בוכים ומתחננים, מכתבים תובעים ודורשים, מכתבים מאשימים ומקללים, אבל הכל לריק ולחנם, אפילו מעשה כל שהוא של איזה חורבן לא נתהווה".⁷⁴⁹

נוכח האדישות שהפגינו האומות למראה השמדת העם היהודי, הייתה התלהבות גדולה לשמע הבשורה בדבר הצלת יהודי דניה. בלוי קרא להעלות על נס את הודעת ממשלת שבדיה לממשלת דניה שהיא מוכנה לקבל לארצה את כל יהודי דניה. בלוי תיאר זאת כמעשה אנושי שעם ישראל יזכור, והראוי לציון בייחוד בזמן שאומות העולם עומדות מנגד ואינן עוזרות.⁷⁵⁰

ההישגים המועטים שהושגו בעקבות הפעילות המדינית הגדילו את תחושת הבדידות והכאב במחנה האגודאי כבמחנות אחרים בעם היהודי. בעצרת עולי רגל לירושלים, שהתקיימה בפסח תש"ד, אמר לוין: אומות העולם "עמדו כל הזמן על דמינו ושתקו, אטמו אזנים לשועת המובלים לגרדום... שתיקת האלם של האנושיות בימינו למראה הטבח של עם ישראל היא כתב אשמה ואות קין על מצחה של האנושיות כולה".⁷⁵¹ לאחר המלחמה, בנאום שנשא לוין בפני ועדת האו"ם ששהתה בארץ-ישראל, בקיץ תש"ז, הוא האשים את אומות העולם בשותפות פסיבית לרצח העם היהודי. הוא טען כי המלחמה נוהלה מתוך התעלמות

חלה ב-29.7.1944, מכאן שהמכתב נשלח לאחר מועד צאת המשלוח שאוזכר.

747 ויימן תשנ"ג, עמ' 361-368. בנימין אקצין אל ג'והן פלה, 2.9.1944, ויימן 1990, עמ' VI.

748 מנדלסון 1982, כרך 14, עמ' 142-143.

749 וויסמאנדל 1960, עמ' קכג. המידע התקבל מארבעה יהודים שנמלטו מאושוויץ; וויסמאנדל גבה מהם עדויות על-פיהם כתב את הדוח שכלל תרשימים של המחנה - שם, עמ' רל-רנב, ועמודים נוספים ללא מספור.

750 משה בלויא, לנס, קול ישראל, 7.10.1943, עמ' 1.

751 יצחק מאיר לוין, נעשו בני ישראל אגודה אחת מיד הם נגאלים, הדרך, ד' באייר תש"ד, עמ' 2.

מהשמדת היהודים וסירוב להגיש עזרה לאלה מביניהם שהצליחו להימלט:

... כשבשנת 1939 תעתה על-פני מים אנית הפליטים 'סנט לואיס' עם 700 נוסעים יהודים, בשום מקום לרבות אמריקה לא הורשו היהודים להיכנס, לצחוקו הפראי הברברי של היטלר. כשביצע 'אקציה'... במידה קטנה וראה שהעולם שותק, המשיך באכזריותו עד שביצע את ההשמדה הכי איומה בתולדות העולם... הספר הלבן יש לו בוודאי חלק גדול באשמה שיהודים לא ניצלו, העולם כולו, ביחוד המעצמות הגדולות אינן יכולות להשתחרר מהאחריות.⁷⁵²

באותה רוח כתב לנדוי: "...דמי מיליוני היהודים שנשחטו... יתבעו את עמי העולם למשפט... על שהעלימו עין מגזירות היטלר מראשית שלטונו עד פרוץ המלחמה ועל עמדם מרחוק בבוא שואת ההשמדה על יהדות אירופא, הנמשכת לעיני העולם הנאור עד היום".⁷⁵³

הפעילות הקדחתנית של אגודת ישראל במישור הבין-לאומי לא הייתה בגדר מדיניות החוץ שלה; רוב הפעולות לא היו תוצר של דיון והחלטות במוסדות התנועה. מצד התנועה לא היה ניסיון לשיתוף פעולה עם ארגונים יהודים אחרים בגיבוש קווים של מדיניות חוץ בהקשר להצלה, אלא בנושאים נקודתיים בלבד.

הפעילות המדינית המרובה של אגודת ישראל, למחנותיה, נבעה מתוך הרצון העז לפעול להצלת יהודי אירופה; בחלקה היא תוצאה של הביזור הרב בהנהגת התנועה. כל אחד משלושת מרכזי הכוח של אגודת ישראל העולמית - בלונדון, בניו-יורק ובארץ-ישראל - פעל בנפרד, לרוב ללא תיאום ביניהם, ולעתים אף מתוך תחרות. מדי פעם בפעם יידע אחד ממרכזי הכוח הנ"ל את האחרים לגבי פעילויותיו, על-פי-רוב במסגרת דיווח כללי על הפעילות, כפי שנהג רוזנהיים בדוחותיו החצי שנתיים שהועברו לחברים אחדים בהנהלת אגודת ישראל בארצות-הברית ובלונדון; אופי הדיווחים ועיתונם מצביע על רצון המדווח ליידע בעיקר כדי להפגין את העשייה שלו ולבסס את מעמדו בתוך התנועה, ולא לשם היזון חוזר ושיתוף פעולה בפעילות זו. בארצות-הברית היו מעורבים בפעילות המדינית כמה גופים: אגודת ישראל באמריקה, צא"י, ועד ההצלה הרבני ואגודת הרבנים. כל אחד פעל בנפרד, אך מאחר שהיו אישים שעמדו בראש כמה גופים הם קיימו את מגעיהם המדיניים מטעם כל אחד מהגופים שבהם פעלו, ולעתים אף במקביל. כך למשל הופיע סילבר כמייצג שלושה ארגונים: אגודת ישראל באמריקה, ועד ההצלה הרבני ואגודת הרבנים. על רקע הפעילות המדינית המקבילה נוצר כידוע משבר בין אגודת ישראל לוועד ההצלה הרבני; אגודת ישראל סברה שתחום העשייה המדינית שמור לה, וועד ההצלה תחום לנושא העזרה לפליטים וליהודים באזורים הכבושים. בשלושת מרכזי הכוח נעשו ניסיונות לקיים פעילות מדינית תוך כדי שיתוף פעולה עם ארגונים מחוץ למחנה האגודאי, אך שיתוף הפעולה היה נקודתי

752 לוי תשי"ב, עמ' 15-17.

753 לנדוי תש"ד, שואת ישראל וארץ-ישראל, עמ' 21. מאמר מתוך קובץ מאמרים שפורסמו לקראת ועידת אגודת ישראל בארץ-ישראל.

ועל-פי-רוב לא נשמר לאורך זמן; רוב הפעילות נעשתה בידי אגודת ישראל באופן עצמאי. שוני רב היה באופן שבו תוכננה ובוצעה הפעילות המדינית בארץ-ישראל לעומת התכנון והביצוע בלונדון ובארצות-הברית. הפעילות המדינית של אגודת ישראל בארץ-ישראל הייתה בדרך כלל פרי דיון והחלטה של הוועד הפועל העולמי, ולחבריו חברו ראשי מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל ופא"י. הרב לוין הוביל פעילות זו כיו"ר הוועד הפועל העולמי וכנציג פליטי פולין, שעלה זה מקרוב לארץ-ישראל. אך גם בארץ-ישראל אין מקום להגדרת הפעילות כמדיניות חוץ, אלא כקביעות סגורות בנושאים שהזמן גרמם. לעומת זאת, הייתה הפעילות המדינית של אגודת ישראל בלונדון ובניו-יורק פרי יזמתם של אישים בעלי משקל ועצמה בהנהגה, שקיימו את הפעילות על-פי-רוב ללא התייעצות עם הגופים שבראשם עמדו. בארצות-הברית פעלו בדרך זו בעיקר רוזנהיים, סילבר, טרס, קלמנוביץ וקוטלר, ובבריטניה - גודמן.

רוזנהיים הקים ועדה מייעצת לנשיא אגודת ישראל העולמית, לצורך מתן תוקף חוקי להחלטותיו; היה זה פורום שייעץ מעט מאוד והסתפק בקבלת דיווחים מרוזנהיים לגבי פעולותיו.

חלק גדול מהפעילות המדינית נעשה בפניות בכתב לגורמים שונים בעולם; היו גם מפגשים ומגעים שוטפים עם נציגי מדינות וארגונים בין-לאומיים. מידת ההבנה שהושגה במפגשים אלה, וההצלחה ביצירת קשר קבוע עם האישים, היו תוצר של יכולותיו האישיות של המנהיג שיזם את המפגש ולקח בו חלק. כך נוצרו קשרים קבועים בין גודמן לאישים בממשל הבריטי והאירי, בין רוזנהיים לאישים בממשל האמריקאי, ובין דוקטור לוין לנציגי ממשלת פולין הגולה בארצות-הברית.

כל מנהיגי אגודת ישראל שעסקו בפעילות מדינית גילו מעורבות עמוקה מאוד בנושא ויכולת ליצור מגוון גדול מאוד של הצעות להצלה ולעזרה ליהודי אירופה. ייתכן שחוסר התיאום ביניהם והפעילות העצמאית אף תרמו למגוון זה של הצעות.

לצד בקשות סתמיות להגשת עזרה והצלה ליהודי אירופה, שהופנו לגורמים מדיניים שונים, נכללו בפניות המחנה האגודאי הצעות של ממש לעזרה ולהצלה.

רוב ההצעות הוגשו בידי רוזנהיים, גודמן ולוין או בידי גופים של אגודת ישראל שעמם היו קשרים. כלל הפניות המדיניות של המחנה האגודאי, ובהן הצעות יישומיות, מסתכם בכשישים פניות. עשרים ושש פניות מתוכן נעשו בארצות-הברית. מספר גדול זה של פניות נבע מריבוי הגופים באגודת ישראל שפעלו בארצות-הברית. בלונדון, שהייתה למרכז מדיני חשוב, הוגשו עשרים פניות, ואילו בארץ-ישראל הוגשו רק ארבע-עשרה פניות. כמחצית הפניות, שלושם ושלוש במספר, עסקו בהצעות לאיתור מקומות מקלט לפליטים יהודים בארצות שונות, מתוכן עשר פניות בנושא פתיחת שערי ארץ-ישראל לפליטים; מקומות המקלט בארצות האחרות הוצעו כפתרון זמני עד לסיום המלחמה.

עשר פניות עסקו בהצעות לבנות-הברית לאיים בעונשים כבדים שיוטלו על הנותנים ידם לרצח, ולקיים תעמולה בקרב אוכלוסיית אירופה הכבושה למניעת רצח יהודים ולמתן מחסה ליהודים. חמש פניות עסקו בנושא משלוח מזון ליהודי הגטאות והמחנות, בהן הצעות להכיר ביהודי הגטאות כשבויי מלחמה אזרחיים, ולאפשר להעביר אליהם בעקבות זאת מזון בחסות הצלב האדום. ארבע פניות עסקו בנושא האזרחות הזרה ליהודים כאפשרות להצלה. ארבע פניות כללו בקשות שהוגשו לממשלת ארצות-הברית להפציץ את הדרכים המובילות לאושוויץ. שלוש פניות עסקו בהחלפתם של אזרחים גרמניים שבמדינות העולם החופשי ביהודים באירופה הכבושה, ואחת בהקמת נציגות יהודית.

המספר הגדול ביותר של הפניות הוגשו בשלושת מרכזי אגודת ישראל בשנת 1943 - השנה שלאחר פרסום הידיעות בדבר ההשמדה. מספר פניות דומה הוגש בארצות-הברית ובלונדון בשנת 1944 - שבה החלו להשמיד גם את יהודי הונגריה.

בארץ-ישראל התקיימה רוב הפעילות המדינית בשנת 1943. בשנים האחרות עסקה הנהגת אגודת ישראל בניסיונות לגבש גוף אחד שיפעל לעזרת יהודי אירופה, וכמעט שלא עסקה בפעילות מדינית. ברוב שנות המלחמה עסקה הנהגת אגודת ישראל בארץ-ישראל בנושאים מקומיים: בשנים הראשונות למלחמה התמקדה אגודת ישראל ככל היישוב בסכנת הפלישה הגרמנית ובפתרון קשייה הכלכליים. בשנת 1944 התמקדה פעילותה המדינית בוועידה הארצית ובעניינים ארגוניים של התנועה. הדעת נותנת שהיות ארץ-ישראל רחוקה ממרכזי ההשפעה המדינית ונתונה תחת שלטון המנדט הבריטי, השפיעו גם הם על מיעוט הפניות; כך לדוגמה דרש שגריר ארצות-הברית מראשי אגודת ישראל בארץ-ישראל שפניות לממשלתו יועברו באמצעות ממשלת המנדט.

הבקשות שהגישו ראשי אגודת ישראל העולמית לגורמים המדיניים השונים אופיינו בראייה מציאותית רבה: רובן לא חייבו את המדינות מקבלות הבקשה לשנות ממדיניותן, ולא היה בהן כדי להוות נטל כלכלי או צבאי, לו נענו להן. הנהגת אגודת ישראל הפנתה את בקשותיה אך ורק לגורמים שלהערכתה היה בידם לפעול לעזרת יהודי אירופה או להשפיע על מקבלי ההחלטות במדינות שונות לפעול בכיוון זה. לא נעשתה פעילות מדינית לשמה: לא לצורך האדרת שם התנועה, ואף לא לצורך הבאת נושא השואה למודעות הציבור בעולם כולו.

עיקר הפעילות המדינית נעשה בקרב מדינאים בריטים ואמריקאים שעמדו בראש המערכה הצבאית, ואשר בידם היו האמצעים לעזור ליהודי אירופה; המדינות הניטרליות היו גורם שני שאליו הופנתה הפעילות המדינית, על-פי-רוב במטרה לאפשר לפליטים יהודים להיכנס לתחומן או להעניק אזרחותן ליהודים באירופה הכבושה, כאמצעי להצלתם. עוד התקיימו מגעים עם ממשלת פולין הגולה, כגורם משפיע וככלי עזר לקיים באמצעותו פעילות כלשהי של עזרה, ועם הוותיקן, כגורם שעשוי להשפיע על מדינות אירופה ועל העולם הנוצרי לשנות את מדיניותן ולעזור ליהודי אירופה. רק ממשלת פולין נענתה בחיוב

לבקשות אגודת ישראל ותמכה דרך קבע בפעולותיה באמצעות הצהרות ובפעולות מעשיות כהעברת כספים וידיעות מאגודת ישראל אל אירופה הכבושה וממנה. הגורמים המדיניים האחרים הסכימו להיפגש עם מנהיגים של אגודת ישראל, ענו למכתביהם, אך כמעט שלא נענו לבקשות. הפעילות המדינית הקדחתנית של אגודת ישראל, לשלוחותיה, במטרה לזכות בעזרה ליהודי אירופה, לא נשאה פרי. עמידת ראשי מדינות ודתות מנגד הדגימה את ראשי אגודת ישראל, כמו ראשי ארגונים יהודים אחרים. לזין, יו"ר הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל, הביע בסיום המלחמה במילים בוטות את אכזבתו מהתנהגות האומות, וייצג בכך את תחושת מנהיגות אגודת ישראל כולה:

מבחינה מדינית עשינו כל מה שהיה באפשרותנו, זעקנו, מחינו, דרשנו תבענו. לדאבוננו היו הישגים מועטים, ולעומת היקף האסון אפשר לומר שלא יצא מזה כלום... אמנם מדברים הרבה על הצלת היהודים אבל למעשה לא עושים כלום. ברמודה שהייתה לסמל אפס המעשה להצלת אחינו נמשכת עד היום. האומות מקימים רעש ואין שום הישג ממשי, לכל יש זמן, רק לא להצלה, אפשר לתכנן תכניות גדולות רק להצלת המובילים לטבח אין תכנית.⁷⁵⁴

שנים לאחר השואה, הציג פראגר - חוקר שואה אגודאי - תפיסה לפיה היו הארגונים היהודים, שהקדישו מאמצים כה רבים לפעילות הצלה מדינית, שבויים בתפיסות מודרניות של מאבק פוליטי. מאבק זה היה חסר תוחלת מאחר שלא תאם את ההתנהגות הפוליטית של בנות-הברית ואת הנעשה באירופה; מתוך כך הוזנחה האפשרות המסורתית - "פדיון שבויים". ועד ההצלה הרבני היה הארגון היחידי שניסה לפעול בדרך זו, שסיכוייה להצליח היו מרובים מאלה של הפעילות המדינית.⁷⁵⁵ ואולם לא נמצאו שותפים לתפיסתו זו במחנה האגודאי; עם כל ההסתייגויות מסיכויי ההצלחה שהיו לפעילות המדינית, לא ההינו ארגוני ההצלה של אגודת ישראל לוותר על אפיק הצלה זה ועשו את המרב כדי לנצלו כראוי.

754 יצחק מאיר לזין, מה הם דרכי ההצלה, ומה עשה ועד ההצלה?, קול ישראל, 13.7.44, עמ' 2.

755 פראגר 1959, מאבק פוליטי - במקום פדיון שבויים, 5.1.1959.

פרק ו: מרדיפות להשמדה

1. שנות אדם

מאז עלות הנאצים לשלטון זרמו לארץ-ישראל ידיעות סדירות בדבר רדיפות היהודים בגרמניה ובאוסטריה וההגבלות שהוחלו עליהם. הידיעות הגיעו באמצעות מכתבים, מברקים, תיאורי עולים ושליחי הסוכנות היהודית, וידיעות של סוכנות הידיעות סט"א.⁷⁵⁶

עם תחילת המלחמה נוצר נתק כמעט מלא בין היישוב בארץ-ישראל ובין מרכזי היהדות באירופה. העלייה ארצה נפסקה בהדרגה, שליחי הסוכנות היהודית עזבו את אירופה עם פרוץ המלחמה וחזרו לארץ-ישראל, הידיעות שהגיעו מאירופה הלכו והתמעטו ולא נתנו תמונה מלאה של המצב - רובן עסקו בבריחת יהודים ובהגלייתם לאזורים רחוקים ממקומות מגוריהם, ומיעוטן התייחסו לסכנת המוות שארבה ליהודי אירופה. מנגד עלה החשש מפני פלישה גרמנית לארץ-ישראל, והוא האפיל על הידיעות שהגיעו מאירופה.⁷⁵⁷ מידע בדבר רצח המוני יהודים פורסם רק במאי 1942, בידי הבונד, שאסף ידיעות ולפיהן העריך כי נרצחו כ-700,000 יהודים. המידע פורסם באמצעי התקשורת הבריטיים ובסוף יוני 1942 גם בעיתונות הארץ-ישראלית.⁷⁵⁸

הידיעות התקבלו בחוסר אמון, וגם הן לא שינו את התייחסות היישוב לנעשה באירופה, שכן

756 סט"א - סוכנות טלגרפית ארץ-ישראלית בע"מ, נוסדה בשנת 1923 לשרת את העיתונות העברית; חברת האם שסיפקה לסט"א את רוב הידיעות הייתה J.T.A. שהייתה ידועה בשם יט"א - ידיעה טלגרפית אנגלו-ישראלית, ומשרדה הראשי בניו-יורק. רקע היסטורי לייסוד יט"א וסט"א. אצ"מ 8-195.

757 החשש מפלישה לארץ-ישראל נבע מכמה גורמים: כפיפות הכוחות הצרפתים בסוריה ובלבנון לממשלת וישי; התקדמות הצבא הגרמני בברית-המועצות העלה חשש מפני פלישתו דרך תורכיה; המרד הפרו-גרמני בעיר העלה חשש מפני ניסיון של ערביי ארץ-ישראל והארצות השכנות לנתק את קשריהם עם בריטניה ולפגוע ביהודי ארץ-ישראל; התקדמות הכוחות הגרמנים בצפון אפריקה עד לאל-עלמין שבקרבת אלכסנדריה יצרה איום מוחשי על ארץ-ישראל מדרום. רק במחצית השנייה של 1942 הובסו כוחות אלה והאיום הוסר.

758 700,000 יהודים נרצחו עד עכשיו בפולין בידי הנאצים והגיס החמישי, דבר, 28.6.1942, עמ' 1. הידיעה הביאה מדברי רדיו לונדון וסוכנות סט"א.

בעת פרסומן בארץ-ישראל הגיע רומל לאל-עלמין וכל תשומת הלב של היישוב הופנתה לכיוון המדבר המערבי.⁷⁵⁹ כך לדוגמה בגיליון דבר מה-28 ביוני 1942, שהביא את הידיעות בדבר הרצח ההמוני, יוחדו הכותרות הראשיות לקרבות רומל; מאמר המערכת בגיליון ה-29 ביוני 1942 עסק בהתקפה הגדולה במדבר המערבי, וכותרת אחת הכתבות הייתה: "כולנו להגנת חיינו". יש להניח שהלך רוח דומה שרר במחנה האגודאי.

נוסף על כך, אגודת ישראל הייתה נתונה במצוקה כלכלית קשה. עד כדי כך הייתה המצוקה קשה, שמרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל ביקש, כאמור, עזרה כלכלית מהסתדרות אגודת ישראל בליטא, בעת שהמוני פליטים נמלטו לליטא ועסקני אגודת ישראל בה שיוועו לעזרה כלכלית, לרישיונות עלייה ולמקומות מקלט לפליטים. החלטת ראשי אגודת ישראל באוקטובר 1940 לקיים ועידה ארצית נבעה גם היא מתוך רצון לחזק את המחנה האגודאי ומוסדותיו, לארגנו ולהרחיבו, בלא לתפוס את היקף האסון שניחת על יהדות אירופה. במודעה שפרסמה אגודת ישראל לקראת הוועידה לא היה כל אזכור לנעשה באירופה; כל תשומת הלב הופנתה למצב התנועה בארץ-ישראל:

אל תאמרו כי דל כוחנו, אל תגידו כי מתי מספר אנחנו, אך חוסר ארגון בעוכרינו, חולשת הציבור הנאמן לעם ולקדשיו - בהתפוררותו. עם לכודו והשלטת המשמעת בשורותיו נגביר עצמת מעמדו.⁷⁶⁰

בחוברת שפורסמה ערב הוועידה נכללו מאמרי שלושה ממנהיגי אגודת ישראל בארץ-ישראל - ברויאר, בלוי ושנפלד - שהתייחסו לאופן ארגונה של אגודת ישראל ולקשריה עם התנועה הציונית ועם מוסדות היישוב, ללא כל אזכור של הנעשה באירופה. הנואמים בוועידה עמדו על האסון באירופה, אך נאומיהם התמקדו בארץ-ישראל. גם לוין, שאך זה הגיע מאירופה, קבל על הפילוג הקיים בעם הפוגע "גם בהדברים היותר חיוניים ליישוב גם בענינים כמו הגנה וכו' שורר פירוד..."⁷⁶¹ דיוני הוועידה והחלטותיה היו בנושאים ארגוניים, אידאולוגיים ומקומיים וחסרה בהם התייחסות לנעשה באירופה.

בספטמבר 1942 הגיעו לידי רוזנהיים, בארצות-הברית, הידיעות בדבר תכנית הנאצים להשמדה שיטתית של העם היהודי. הוא הפיץ את הידיעות למנהיגים יהודים ושאינם יהודים בארצות-הברית, אך רק בנובמבר 1942 ניתן פומבי לידיעות בדבר ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה.

השבועון קול ישראל⁷⁶² - "אורגן היהדות החרדית" - היה הבמה העיקרית להבאת הידיעות

759 גלבר תשמ"ז, עמ' 268. סובר שאחת המטרות לשמן הוקמה "משלחת קושטא", שנועדה לעסוק בהצלה, הייתה - לעורר את דעת הקהל בעולם, ולהצביע על הסכנה שנשקפה לארץ-ישראל וליישוב בה.

760 אל הישוב, אגודת ישראל בארץ ישראל. בית הספרים הלאומי, ירושלים, אג"י. L.

761 שמע ישראל - קריאת הקודש של הוועידה הארצית, קול ישראל, 5.6.1941, עמ' 1.

762 הגיליון הראשון יצא לאור בכ"ד באדר תרפ"ד (24.3.1922), על-ידי הסתדרות צעירי אגודת ישראל; העורך האחראי היה, בעת הייסוד, הרב רפאל קצנלבויג.

מאירופה לידיעת בני המחנה האגודאי בארץ-ישראל. מראשית שנות השלושים היה השבועון לעיתון אגודת ישראל בארץ-ישראל; הרב משה בלוי, מנהיג אגודת ישראל בארץ-ישראל, היה עורכו האחראי ומשה גליקמן-פרוש היה העורך בפועל. מאחר שקול ישראל ביטא בעיקר את עמדות היישוב הישן, והמחנה האגודאי שביישוב החדש ביקש כלי ביטוי לעמדותיו, החל לצאת בתשרי תש"ג (ספטמבר 1942) שבועון אגודאי בשם "הדרך".⁷⁶³

לקראת הוצאתו לאור הפיצה "הנהלת הדרך" חוזר לכל ארגוני המחנה האגודאי, ובו עמדה על תוכנו של השבועון שיצא לאור ועל ארבע מטרות שלשמן יפעל; אחת המטרות הייתה לבטא את "קול שועת אחינו הנדכאים והכלואים בגיטאות השונות, והנמקים תחת יד הנוגש באירופה המנואצת, ויעורר את אחינו בארצות החופש להתייחד עמם ולדאוג לקיומם ולהושיט להם יד עזרה".⁷⁶⁴ שני מחנות של אגודת ישראל בארץ-ישראל הוציאו לאור גיליונות ספורים של עיתונים משלהם למן מחצית 1939: הסתדרות פועלי אגודת ישראל (פא"י) את העתיד,⁷⁶⁵ והסתדרות צעירי אגודת ישראל (צא"י) את דגלנו.⁷⁶⁶

בגיליון קול ישראל שהופץ לאחר ליל הבדולח, הוכתרה הכתבה הראשית שבעמוד הראשון בכותרת "ימי זועה להיהדות בגרמניה"; כותרת מאמר המערכת הייתה - "סדום".⁷⁶⁷

מאמרי המערכת של שני גיליונות, מסוף אוקטובר ומתחילת נובמבר, הוקדשו לציון שנה ל"ליל הבדולח": "יום ט"ז חשון תרצ"ט מהווה נסיגה עצומה באנושיות והתקדמות מצהילה של כחות השטן האיום...".⁷⁶⁸

קול ישראל, ששימש עד ספטמבר 1942 אמצעי הביטוי העיקרי של אגודת ישראל בארץ-ישראל, הביא לקוראיו, עם תחילת המלחמה, תיאורים מפורטים מהנעשה באירופה; תגובות מנהיגי אגודת ישראל ועורכי העיתון להתרחשויות הובאו במאמרים ראשיים ובמאמרי המערכת.

בשבועות הראשונים למלחמה הוקדש לה החלק העיקרי של קול ישראל: גורל יהודי אירופה היה נשוא הכותרת והכתבה הראשית בעמוד הראשון; עוד הודפסו דרך קבע בעמוד הראשון שני מדורים: "משדה המערכה" שכלל בעיקר ידיעות צבאיות, ו"בגלות אירופה" שכלל ידיעות על מצב יהודי אירופה. הידיעות הציגו את תמונת החורבן ללא כחל ושרק; במאמר מערכת, כחודש לאחר תחילת המלחמה, נכתב:

763 הדרך יצא לאור, רישמית, כ"תוספת לקול ישראל". למעשה פעל העיתון באופן עצמאי: כותרתו - "שבועון אגודת ישראל בארץ ישראל"; עורכו - שמואל רוטשטיין; המערכת מוקמה בתל אביב בעוד מערכת קול ישראל הייתה בירושלים.

764 הנהלת הדרך, חוזר מס' א, תל אביב, אלול תש"ב. אא"ע תיק 5.

765 החל להופיע ב-23 במאי 1939 כ"עתון פועלי אגודת ישראל בארץ ישראל"; העורך היה יעקב לנדוי.

766 הגיליון הראשון יצא בערב פסח תרצ"ט; הוגדר כ"בטאון הנוער החרדי בארץ-ישראל"; המו"ל - מרכז הסתדרות צעירי אגודת ישראל. הופיע גם בשמות: קולנו ודרכנו. בטבת תש"ד החל להופיע בשם "הנוער האגודתי" - "עלון פנימי לתנועת הנוער האגודתי". העיתון הופיע בכל תקופת המלחמה, פעמים ספורות, לא במועדים קבועים.

767 שמואל שיין, על משמר השבוע, סדום, קול ישראל, 17.11.1938, עמ' 2.

768 על משמר השבוע - ט"ז חשון, קול ישראל, 26.10.1939, עמ' 2.

...יודעים אנו שהקבוץ היהודי הגדול ביותר של האומה הפזורה שלנו, נתערערו אשיותיו עד כדי התמוטטות גמורה וכמעט עד כדי כליון ח"ו... אין אנו יודעים עדיין מה קרה לשובי ישראל בעיר זו או אחרת ויתכן שיעבור זמן לא קצר עד שיתברר כמה נפשות הושקעו במלחמת דמים איומה⁷⁶⁹...

במאמר המערכת בקול ישראל מאמצע אוקטובר 1939, נעשה שימוש במושג "שואה" לתיאור חורבנה של יהדות פולין. הכותב ציין ש"החלק הגדול והעיקרי באסון כללי זה לאומתנו נופל בחלקה של היהדות החרדית".⁷⁷⁰ מאמצע נובמבר 1939 שוב לא עסקו הכותרת והמאמר הראשיים שבעמוד הראשון במלחמה או במצב יהודי אירופה.⁷⁷¹ בסוף נובמבר הועברו המדורים "משדה המערכה" ו"בגלות ישראל" לעמוד השלישי של העיתון.

מאמר המערכת מאמצע דצמבר 1939 עמד על חוסר התגובה של אומות העולם ושל יהודי העולם החופשי נוכח רדיפות היהודים באירופה: "מה הגורמים ליחס מוזר זה ומה שם נקרא לו? אדישות או קהות הרגשים..."⁷⁷² בלא לחוש בשינוי שחל בפרסומי השואה בעיתון.

בסוף מארס 1940 חל שינוי חד במדיניות הפרסום של הידיעות מאירופה - קול ישראל הפסיק לדווח על הנעשה באירופה.

באפריל 1940, במאמר מערכת שעסק בעלייתו ארצה של האדמו"ר מגור, קבל הכותב: "צדקו אלו הטוענים ומתמרמרים שגורל יהודי פולין לא עורר בקרב היהדות את התגובה המתאימה לפי ערך האסון הגדול... ישנו הרושם כי אילו ניצלו את כל הדרכים המעטים שעוד נשארו פתוחים, אפשר הי' לעזור לאחים אלה בשעור הרבה יותר גדול מזה שניתן עכשיו".⁷⁷³ בדומה לדברים אלה קבל מינץ בהעתיד - עיתונה של פא"י - על שחורבן יהדות פולין לא הביא להתעוררות של גל עזרה מצד היישוב הארץ-ישראלי בכלל ומצד אגודת ישראל בפרט. מינץ אף תקף את מנהיגות אגודת ישראל שלא התנשאה מעל המחלוקות הפנימיות ולא העמידה את עבודת ההצלה בראש סדר העדיפויות:

אנו שותקים, אנו כולנו, כל העם היהודי בתפוצות ובארץ, אנו היהודים החרדים לכל חוגינו ולכל מינינו, אנו שותקים. אנו יושבים בטח ושותקים... אנו בשלנו עסקינן. ריב המפלגות והחוגים ביהדות הדתית בעינו עומד... ובתוך מחנה אגודת ישראל - אותה ערבוביה, אותם חילוקי דעות... לא התנשאנו מעל הקטנות... לא קם איש הרוח אשר יתנשא מעל הכל... ויאמר הרפו! הרפו - הלא הכל עכשיו בסכנה... ואתם עומדים ורבים, אתם עומדים ואינכם נוקפים אצבע⁷⁷⁴...

769 על משמר השבוע - חורבן היהדות הפולנית, קול ישראל, 27.9.1939, עמ' 2.

770 על משמר השבוע - תעודת השעה, קול ישראל, 12.10.1939, עמ' 2.

771 למעט כתבה אחת שעסקה באזכרה לגדולי ישראל שמתו באירופה: הספר גדול, קול ישראל, 21.12.1939.

772 על משמר השבוע - האסון הגדול, קול ישראל, 14.12.1939, עמ' 2.

773 על משמר השבוע - הקברניט, קול ישראל, 18.4.1940, עמ' 2.

774 בנימין מינץ, בעקבות הימים, העתיד, 22.4.1940, ערב חג פסח ת"ש, עמ' 1.

היו אלה קולות אחרונים שקבלו על השתיקה ועל המנהיגות שלא חרגה מגדרה כדי להביא את גורל יהודי אירופה למרכז ההתעניינות והפעילות הציבורית.

במשך שנתיים וחצי - מאפריל 1940 עד יולי 1942 - לא התפרסמו בקול ישראל ידיעות הנוגעות לשואה. למעט ארבעה פרסומים שכללו ידיעות בדבר רצח יהודים ורדיפתם,⁷⁷⁵ ושני פרסומים שהביאו מידע אקראי בדבר מצב יהודי אירופה,⁷⁷⁶ שרר בעיתון אולם גמור בכל הנוגע לשואה.

בשניים מגיליונות קול ישראל אף בולט ניסיון העורכים להסתיר מהקוראים את הידיעות בדבר רצח יהודי אירופה: בגיליון מסוף אוקטובר 1941 הוקדש כל העמוד הראשון לתיאור דמותו של הרב יהודה ליב צירלסון, חבר מועצת גדולי התורה, עם קבלת הידיעה על מותו; בכותרת הראשית הודגש שהרב נהרג "מפצצה שפגעה בו".⁷⁷⁷ בכל הגיליון אין אזכור לרדיפות ולרצח יהודים. בפברואר 1942 פרסם מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל קריאה לתרום לעזרת "החייל העברי", ובה פורטו תפקידיו: "... הגנה על הקנינים הרוחניים של האנושיות ועל חופש העמים והארצות, בתוכן ארצנו הקדושה".⁷⁷⁸ אוזכרו האנושות והעמים אך לא היה כל אזכור לשואה ולתפקיד החייל העברי בעזרה ליהודי אירופה ובהצללתם.

בתוך שנות האלם פורסמו בקול ישראל ארבעה שירים שתיארו את השואה ללא כחל ושרק. נוכח השתיקה הממושכת קיבלו השירים הד חזק עשרות מונים. השיר הראשון - ממעמקים - פורסם בקול ישראל בערב ראש השנה תש"א, ספטמבר 1941; השני - מה נשתנה - באפריל 1942, ועוד שני שירים במאי וביוני 1942. בשירים תוארו רדיפות היהודים ורצח המונים.⁷⁷⁹ בשיר "ומי באש", שנכתב לזכר הרב צירלסון, תואר הרב מלווה את עדתו לקבר - קבר אחים ענק שהוא קבר הנרצחים בפרעות קישינב.⁷⁸⁰

מיוני 1942, המועד שבו פורסמו ידיעות הבונד, עד נובמבר 1942, מועד שבו פורסמו הידיעות בדבר השמדת יהודי אירופה - פורסמו בקול ישראל, בפניה בשם "הגולה הדוויה", קבצי ידיעות קצרות על הנעשה ביהודי אירופה. שינוי במספר הידיעות בדבר השואה מצטייר מספטמבר 1942. אפשר להניח שהידיעות על אודות השמדת יהודי אירופה, שרוזנהיים

775 "משנה לשנה דף הצלה", 2.10.1940 (סקירת אירועי השנה); מרדכי סליפו, כצאן לטבח יובל, 12.2.1941, (רצח יהודים בבוקרשט); משה בלויא, נאה דורשים, 20.11.1942, (טביעת 42 יהודים מאירופה מול חופי ברזיל); משה בלויא, נאה דורש (המשך), 20.11.1942, (שתיקת העולם נוכח רדיפת יהודים).

776 נשיא אגדת ישראל העולמית ר' יעקב רוזנהיים הגיע לאמריקה, קול ישראל, 7.8.1941, עמ' 1. משה בלויא, תחל שנה, קול ישראל, 11.9.1941, עמ' 1.

777 הרב הגאון רבי יהודה ליב צירלסון זצוק"ל, קול ישראל, 23.10.1941, עמ' 1.

778 מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל, למען החיל העברי, קול ישראל, 19.2.1942, עמ' 1.

779 יהושע לנדוי, ומי באש, קול ישראל, 25.6.1942, עמ' 2. ממעמקים, קול ישראל, 21.9.1941, עמ' 3. מה נשתנה, קול ישראל, 1.4.1942, עמ' 2. אזעקה, קול ישראל, 21.5.1942, עמ' 3.

780 יהושע לנדוי, ומי באש, קול ישראל, 25.6.1942, עמ' 2. בפועל נהרג צירלסון בהפגזה, וקול ישראל, כאמור, פרסם זאת בהבלטה.

הפיץ במועד זה לאישים שונים בארצות-הברית, הגיעו למנהיגי אגודת ישראל בארץ-ישראל והביאו לשינוי במדיניות הפרסום. בעמוד הראשון של קול ישראל, בערב ראש תש"ג, התפרסם באותיות מבליטות תיאור השנה היוצאת: "שנת מלחמה והרס נוספת... שנה שנחתמה בדם נפשות הקיים מכניסתה ועד צאתה, והיא מסתיימת כשזרם הדם מוסיף לשטוף עוד".⁷⁸¹

ב-5 בנובמבר 1942 פרסם הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל הצהרה בדבר הידיעות המגיעות מאירופה לפיהן "אין צל של ספק שסכנת כליון גמור מאיימת באופן תכוף על מיליוני אחינו באירופה".⁷⁸² הידיעות הגיעו מארצות-הברית, שם, כאמור, ידעו ראשי אגודת ישראל על ההשמדה מאז ספטמבר 1942, וקיבלו אישור מדיווחי קבוצת פליטים שהגיעו ארצה במסגרת עסקת חילופין. הצהרת הוועד הפועל פורסמה כשבועיים לפני שסטפן וייז מסר לעיתונות את ההודעה בדבר השואה שהתרחשה באירופה.

תמונה דומה מצטיירת מקריאת הגיליונות הראשונים של הדרך. במכתב ברכה מתשרי תש"ג, לרגל הוצאת הדרך, עמד הרב סורוצקין על תרומתו הצפויה לתחומי הרוח והמדיניות וכן "להצלת מה שאפשר עוד להציל מחורבן קהלות הקודש באירופה".⁷⁸³ נוסף על כל אלה היו בגיליונות הראשונים של הדרך רק אזכורים ספורים לשואה. באמצע תשרי אף פורסמה כתבה קצרה, ובה גונו עורכי העיתון הבוקר על שפרסמו ידיעה בכותרת: "3,000 עסקנים מפולין במחנה התופת בשנח". העורכים נדרשו "להתנהג בזירות במסירת ידיעות כאלו בזמנים אלו שלא יצא הפסדן בשכר".⁷⁸⁴ בהמשך הכתבה הובא דיווח על מגעיו המדיניים של לוי בדבר אפשרות העברתם של תלמידי ישיבת מיר משנחאי. עם זאת פורסמו בהדרך, מספטמבר 1942, ידיעות בדבר שואת יהודי אירופה: בהקשר לאישור ממשלת בריטניה בספטמבר 1942 להעביר לאירופה 10,000 חבילות מזון, תיאר עורך הדרך את אי-אספקת המזון כחלק מ"תכנית ההשמדה הפיזית של האוכלוסייה היהודית" המבוצעת בידי הנאצים באירופה המזרחית. ועוד הוסיף, "הכיליון של חלק גדול מעמנו נמשך ואין לאל ידנו להושיע".⁷⁸⁵ מגיליון כ בתשרי תש"ג ואילך פורסם בהדרך יומן של פליט מאירופה שתיאר את תלאותיו מאז כיבוש ורשה.⁷⁸⁶

לאחר פרסום הידיעות על השואה שהתרחשה באירופה, תפס נושא השואה את המקום המרכזי בקול ישראל. גיליון ה-26 בנובמבר 1942 היה הראשון שהוקדש לשואה, כולל הכתבה הראשית ומאמר המערכת. בגיליון זה פורסם לראשונה תיאור מלא של ההשמדה:

781 שנה יוצאת, קול ישראל, 11.9.1942, עמ' 1.

782 ההסתדרות העולמית אגודת ישראל, הוועד הפועל, הצהרה, קול ישראל, 5.11.1942, עמ' 1.

783 זלמן סורוצקין, הרב מלוצק ע"ד "הדרך", הדרך, 1 תשרי תש"ג, עמ' 1.

784 לגורל הפליטים בשנחאי, הדרך, י"ג תשרי תש"ג, עמ' 6.

785 ש. ר. [שמואל רוטשטיין], על המצפה הצלה פורתא, הדרך, כ תשרי תש"ג, עמ' 1.

786 ש. גיסנון, מספר נודד (יומן מלחמה), הדרך, ו' תשרי תש"ג, עמ' 6. פרקי היומן פורסמו בשבעה גיליונות הדרך, בעמ' 6.

לפי ידיעות שנמסרו פתחו השלטונות הנאציים בפולין... בפעולת השמדה שיטתית של האוכלוסייה היהודית בערי פולין ובעיירותיה. הוקמה ועדה ממשלתית מיוחדת להשמדת היהודים... ילדים יהודים עד גיל 12 הוצאו להורג בהמונים וללא רחם, גם זקנים הוצאו להורג. הגברים היהודים המוכשרים לעבודה נרשמו ונשלחו קבוצות קבוצות בכוון בלתי ידוע ועקבותיהם נעלמו... הנשים היהודיות אף הם נשלחו...⁷⁸⁷

בבחינת הפרסומים על אודות השואה בקול ישראל מצטיירות חמש תקופות השונות זו מזו במידת הדיווח ובאופיו: בחודשים ספטמבר-נובמבר 1939 תפסו הידיעות בדבר המלחמה והפגיעות ביהודים את המקום המרכזי בקול ישראל; מדצמבר 1939 ועד מארס 1940 נדחקו הידיעות מאירופה מהעמוד הראשון, אך הן עדיין תפסו חלק גדול משטח העיתון; מאפריל 1940 עד אוגוסט 1942 לא הופיעו ידיעות על השואה והמלחמה; מספטמבר 1942 עד אמצע נובמבר 1942 חזרו והופיעו ידיעות אקראיות על השואה; מהמחצית השנייה של נובמבר שוב תפסו הידיעות על השואה והמלחמה את המקום המרכזי ואת העמוד הראשון של קול ישראל. ממועד הופעתו, היו הפרסומים בהדרג דומים במיקומם ובהיקפם.

עורכי העיתונים של אגודת ישראל וראשי אגודת ישראל עמדו על שתיקתם וביקשו לה הסבר, גם בתוך שנות האלם וודאי לאחריהן:

בראשית 1941 התריע מינץ בפני נציגות פולין: "העולם שותק ועובר לסדר היום על הסבל היהודי, ויש לאחוז באמצעים ולהזהיר לכל העולם את הצרות של יהודי פולין".⁷⁸⁸

במכתב לוועידה השנייה של אגודת ישראל באמריקה עסק הרב גרונימן במטרות הוועידה ושאל "...אחינו מעבר לים מפרפרים בין הקיום ואפיסה... כלום גם אנו נשב בחיבוק ידים להגדיל המדורה והשלהבת ולא נצעוק חמס על דמי אחינו המוגרים כמים ארצה?"⁷⁸⁹

במארס 1941, לקראת חג הפורים, כתב בלוי: "השיכחה היא אחת היצירות שהעולם עומד עליהן... אדם לא היה יכול להתקיים בלא לשכוח רגעי זוועה או אימה שעברו עליו, לעומת זאת את "קללת היום" אין זוכרים אלא מרגישים. המאמר לא אזכר את השואה במפורש, אך בלוי עמד על הצורך ברגישות ובהזדהות עם היהודים שנרדפו באותה עת. כיצד התיישרה דרישתו זו לרגישות עם קשר השתיקה שקיבל על עצמו קול ישראל, שהוא היה עורכו?

עם פרסום הידיעות בדבר ההשמדה רבו דברי הביקורת על שתיקת העולם היהודי החופשי, בלא להתייחס לנעשה בעיתוני אגודת ישראל. שני עורכי קול ישראל התריעו נגד האדישות והשתיקה של היישוב הארץ-ישראלי בנושא השואה. בגיליון קול ישראל, שבו דווח

787 הפרטים המוזעזעים, קול ישראל, 26.11.1942, עמ' 3.

788 אשכולי תשמ"ח, עמ' 289.

789 שמואל גרונימן, אחד הכחות, הפרדס, תמוז ת"ש, עמ' 8.

790 משה בלויא, ילדך תש"י, קול ישראל, 13.3.1941, עמ' 1.

לראשונה על השמדת יהודי אירופה, קבל גליקמן-פרוש במאמר שכותרתו "תרדמה": "אנחנו שותקים הלבבות התאבנו כ"כ עד שאין לראות איזו פעולה המונית לשלום אחינו הנדכאים... הידיעות משלום אחינו באירופה היו תמיד מבושרות רעה... אמרנו לנחם את עצמנו כי בודאי חלק גדול מהידיעות הן אולי מוגזמות, ונחמה זו הועילה במדה רבה להרדים אותנו ואמנם נרדמנו".⁷⁹¹

פרוש עמד על כך שאפילו באוגוסט 1942, כאשר הכריז הרב דושינסקי על תענית ציבור, "לא הבינו רבים לפירושה של תענית זו". באותו גיליון קבל גם בלוי על יהודי ארץ-ישראל שלא הודה עם יהודי אירופה וניהלו שגרת חיים כאילו לא קרה דבר: "אטום הלב ואנוש במידה שאין להעלותה על הדעת... וגם היהדות החרדית כמעט שוקטת במכונה וגם היא אינה מרעישה בתפלתה את העולמות העליונים... צעדנו הראשון לתשובה ולרחמי שמים, הוא לשרש מתוכנו את האדישות הזאת".⁷⁹²

שני העורכים - בלוי ופרוש - כיוונו את חזיתם לעולם כולו, לכלל היישוב הארץ-ישראלי, ובתוכם גם למחנה החרדי, אך לא התייחסו לשתיקת קול ישראל.

לאחר פרסום הידיעות על השואה, הצהירו עורכי קול ישראל והדרך ששוב לא יתנו ידם להשתקה ויראו את תפקידם בפרסום ובדברון המנהיגות לעסוק בהצלה.

בדצמבר 1942 חזר גליקמן-פרוש והתריע נגד השתיקה ששררה בעולם היהודי נוכח השואה, וקבע ש"כל הפעולה שנעשה עד עתה הן כאין וכאפס לעומת האסון הנורא".⁷⁹³ הוא הבטיח למלא את התפקיד המוטל על העיתונות בעת שכזו - להתריע דרך קבע ולדאוג שהמנהיגות שוב לא תסיח דעתה מנושא ההצלה ותעמידו בראש סדר העדיפויות.

בראשית נובמבר 1942 תיאר הרב לוין את מצבם הנואש של יהודי אירופה והביע פליאה נוכח חוסר התגובה של העולם היהודי: "ופלא הוא, הפלא ופלא, ממש עד כדי השתוממות שאין אנו קולטים את הזעקה הגדולה הזאת, ואפילו אם לקחה אזנינו שמץ מנהו - אין אנו יודעים להענות לה".⁷⁹⁴ הוא הפנה ליהודי העולם החופשי את השאלה, כיצד יוכלו להתנצל לאחר המלחמה בפני היחידים שייוותרו בחיים. לוין תהה מדוע לא פעלו המנהיגים בהתאם להיקף השואה, ומדוע לא התעוררה תנועת המונים יהודים למחות ולעזור בהצלה נוכח השואה. ההסבר לפיו מצוי בהיות ההמונים ומנהיגיהם רחוקים מעולם התורה, ומפני שכך קטנה זיקתם ונכונותם להיות מעורבים עמוק בנושא היהודי. לוין התעלם מחוסר מעורבותו של המחנה האגודאי בנעשה באירופה; לא הייתה בדבריו כל התייחסות לשתיקת הנהגת אגודת ישראל בדומה להתנהגות היישוב הארץ-ישראלי כולו.

791 משה גליקמן-פרוש, תרדמה, קול ישראל, 26.11.1942, עמ' 1.

792 משה בלויא, היהדות באירופה, קול ישראל, 26.11.1942, עמ' 1.

793 משה גליקמן-פרוש, אזעקה, קול ישראל, 17.12.1942, עמ' 1.

794 יצחק מאיר לוין, חשבוננו של עולמנו, הדרך, ד' חשון תש"ג, עמ' 2.

באותה העת הודפס בהדרך מאמר תוכחה כלפי יהודי ארץ-ישראל והעולם החופשי, על שהמשיכו בחיי שגרה בעוד יהודי אירופה נרצחים. זה שלוש שנים נמשכת השמדת יהודי אירופה; הידיעות "אל אזינו הגיעו, אבל אל ליבנו לא חדרו".⁷⁹⁵ באותו גיליון הובא תיאור ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה והכותב קבל על שתגובת העם והרבנים לא תאמה את היקף האירועים הקשים.⁷⁹⁶ גם כאן התוכחה הייתה כללית בלא שהכותב עמד על חוסר התגובה לשואה וחוסר הדיווח לגביה בתוך המחנה האגודאי.

בדומה לכך קבל גם הרב סורוצקין: "הדממה שוררת במלוא תקפה. לא דממה שבאה מתוך צער ומכאוב, כי דממה שמשמעותה שאננות נפסדת".⁷⁹⁷

בינואר 1943 התפרסם בקול ישראל כתב האשמה עצמית והכאה על חטא השתיקה שארכה שלוש שנים - שתיקת הנהגת אגודת ישראל, מעבר לשתיקת התקשורת:

זה שלוש שנים וחצי שברור לכולנו שהנאצים הפראים עושים עם היהודים ככל העולה על רוחם הטמא... ואיך התנהגנו כל הזמן הזה, ועד כמה הייתה השתתפותנו בצערם של ישראל, והאם נשתנה סדר חיינו?... בכל ימי המלחמה לא הערכנו כראוי אחריותנו, ולא הייתה מצידנו התבוננות... אם לא הייתה התביעה הגדולה של הועה"פ העולמי לא לשכוח את אחינו שבגולה - לבוא בתחילת המלחמה? האם היינו צריכים בכלל לחכות שמי שהוא יעורר אותנו לכך? האם לא הייתה התביעה הגדולה צריכה לבוא מעצמנו?⁷⁹⁸

שבוע לאחר מכן הביע מאמר המערכת בקול ישראל תמיכה בהקמת ארגון "אל דומי",⁷⁹⁹ שמטרתו לעמוד על פעילות מתמדת בנושא השואה ולא לאפשר שאננות. הכותב הבהיר שאף כי אגודת ישראל מחייבת את הקמת הארגון, היא לא תצטרף אליו מאחר שלפי תפיסתה ארגון שכזה צריך גם לקרוא לחזרה בתשובה.⁸⁰⁰ לא כל אישי אגודת ישראל גרסו כך - מינץ היה מראשי הארגון ומפעיליו.⁸⁰¹ מערכת קול ישראל לא ראתה את עצמה שותפה להשתקה ולא מצאה צורך לבקר את עצמה, כפי שהדבר נעשה לגבי העיתונאים שב"אל דומי".⁸⁰² באפריל 1943 חזרו אנשי "אל דומי" ופנו לאגודת ישראל בבקשה להצטרף לפעולותיהם, ובתוך כך ציינו כי משהגיעו הידיעות הראשונות על הזוועות באירופה "הראו מנהיגי האגודה התעוררות רבה, שהכתה גלים בחיי היישוב והייתה לכח דוחף כביר בעבודת

795 דוד פלינקר, להאשים את מי?, הדרך, י"ז כסלו תש"ג, עמ' 2.

796 משה מארק, בת-עמי לא כור, הדרך, י"ז כסלו תש"ג, עמ' 3.

797 זלמן סורוצקין, גדול כים שברנו, קול ישראל, 17.12.1942, עמ' 2.

798 ישראל אידלמן, נרום עצמנו, קול ישראל, 21.1.1943, עמ' 2.

799 "אל דומי" הוקמה בראשית 1943 ביזמת רבי בנימין-יהושע רדלר-פלדמן; כללה אנשי ציבור ועיתונאים.

800 יוסף שיינבערגער, ענינים, קול ישראל, 14.1.1943, עמ' 2.

801 פרידנזון 1993, עמ' 11. הציג את מינץ כמייסד הארגון.

802 סדן 1972, עמ' 29-30. ביקר את "אל דומי", מאחר שלא הציבור השתיק אלא העיתונאים הבליעו את הידיעות וחששו מפני "האפרוריות האיומה של האמת היהודית..."

ההצלה וההתעוררות. אבל מאז לא נשמע קולה המעורר של האגודה...⁸⁰³

במאי 1943, בישיבת מרכז פא"י בארץ-ישראל, קבל מינץ על השתיקה שנמשכה שנים. דבריו פורסמו תחת כותרת משנה "לשתוק עוד? - לא!" מינץ קבע שעל המנהיגות היה לפעול להצלה מיד עם ראשית המלחמה, ולהזעיק את העולם החופשי לעזרה. "לא עמדנו במבחן. חטאנו לאחינו ואחיותינו. שכחנו אותם. לא רצינו לזכרם, לא רצינו לחשוב עליהם".⁸⁰⁴

ההתעוררות התקשורתית שלאחר פרסום הידיעות בדבר ההשמדה שככה אט-אט, וביוני 1943 קבלה מערכת הדרך על שהצלת היהודים הייתה ל"נושא בלתי פופולרי":

השתיקה סביב טבח יהודי אירופה היא איומה, ואיומה ממנה ההשתקה. ההשתקה באומות העולם, ההשתקה בישראל, ההשתקה ביישוב העברי בארץ ישראל. ההשתקה שלא מדעת גם מצד הטובים שבין עסקנינו, השתקה מתוך יאוש... אגודת ישראל הייתה מן הראשונות להתעוררות לזעקה; אולם יאמרו כאן הדברים בכל אמיתותם המרה... אגודת ישראל אף היא עברה בחודשים האחרונים למידה רעה זו של שתיקה והשתקה... בשם מצוה קדושה זו הצלת נפשות מישראל יש לנו הזכות לדבר ולדרוש: הקץ לשתיקה, והקץ להשתקה. המוסדות המרכזיים של אגודת ישראל אסור להם לשאת באחריות החטא הזה.⁸⁰⁵

בחלקו השני של מאמר המערכת נעשה ניסיון להסביר את ההתעלמות מהשוואה כתגובה לרגשות ייאוש ואי רצון להתמודד עם הידיעות בדבר ההשמדה: "השתיקה סביב טבח יהודי אירופה היא איומה, ואיומה ממנה ההשתקה..." הכותב ראה בעיתונות שופר החייב לעורר את העם ואת מנהיגיו ולא לאפשר את השתיקה, שכן זו עשויה לפגוע בהצלת יהודי אירופה: "העתונאי האחראי, העתונאי הרואה בעבודתו שליחות עליונה אינו צריך להירתע... עליו לדבר השכם והערב... " כותב המאמר קבע, כי השתיקה הייתה לנחלת כלל ישראל, בהם טובי עסקני הציבור; גם אגודת ישראל הייתה שותפה לשתיקה ולהשתקה והוא קרא "הקץ לשתיקה והקץ להשתקה".⁸⁰⁶

גם העיתונים היומיים של היישוב הארץ-ישראלי הכללי, שבחלקם הגדול היו עיתונים מפלגתיים, מיעטו לדווח על הנעשה באירופה; ודאי שלא פרסמו ידיעות בדבר השמדה שיטתית של היהודים. השנתון "לוח הארץ" כלל דרך קבע סיכום של אירועי השנה. במאמר המסכם לשנת תש"ב (ספטמבר 1942) לא אוזכרה שואה; מדיניות גרמניה כלפי היהודים סוכמה בריכוזם בגטאות ובניצולם "לצרכי כלכלה של ימי מלחמה... מי שזקוק לעבודת כפייה של יהודים, מן ההכרח שיספק להם את המינימום של צרכי החיים למען תשא עבודתם

803 פ. שניאורסון, ועד קבוצת "אל דומי" בתל אביב, אל הרב י"מ לוין, כ"ג בניסן תש"ג. אצ"ד - 1 שואה.

804 "יש עוד אפשרות להציל את אחינו המעונים", המושב המיוחד של מרכז פועלי אגודת ישראל להצלת יהודי הגולה, הדרך, כ"ט אייר תש"ג, עמ' 3.

805 בעקבות השבוע, על נושא בלתי פופולרי, הדרך, כ"ו בתמוז תש"ג, עמ' 1.

806 א. י., בעקבות השבוע, על נושא בלתי פופולרי, הדרך, כ"ו תמוז תש"ג, עמ' 1.

פרי".⁸⁰⁷ ברשימת אירועי השנה לא אוזכרו רציחות אלא רק גירושים לגטאות ועבודות כפייה שבהן הועסקו כחצי מיליון אנשים שגויסו לצורך זה בידי "מועצת הזקנים שבגטאות פולין".⁸⁰⁸

עיתונים יומיים המשיכו לדווח על הנעשה באירופה גם לאחר אפריל 1940 (הארץ, הבקר, דבר והצפה), ולא הייתה בהם התעלמות מוחלטת מהמלחמה כפי שהיה בקול ישראל; בעיתונים האלה פורסמו ידיעות הנוגעות ליהודי אירופה לפחות עד יוני 1940; הידיעות לא תפסו מקום רב ולרוב לא פורסמו בעמוד הראשון,⁸⁰⁹ שכן עמוד זה הוקדש על-פי-רוב לידיעות צבאיות מהמערכה באירופה, אך גם בהם השתרר אלם בנוגע לרדיפת יהודי אירופה והשמדתם. חוסר הדיווח על השואה בעיתונות הארץ-ישראלית ניתן להסבר חלקי בהגבלות החמורות שהטילה הצנזורה הבריטית מראשית המלחמה על כל מברקי העיתונות שהגיעו מחו"ל, על המידע מכל סוכנויות הידיעות, ואף על מובאות מתחנות השידור; גם ידיעות שהגיעו באמצעות שליחי העלייה בקושטא או פליטים שהגיעו לארץ-ישראל נפסלו בידי הצנזורה.⁸¹⁰ עורכי עיתונים אף נתבקשו בידי אישים מהממשל הבריטי לא לפרסם ולא להבליט ידיעות בדבר השואה, בנימוק שהפרסום יכול לפגוע במאמץ המלחמתי של היישוב. באמצע יוני 1940 שידר הנציב העליון ברדיו ירושלים נאום, ובו התייחס ל"מה שמקובל לכנות בשפת הימים האלה 'הגיס החמישי'". הוא הבהיר במילים בוטות ביותר כי המדובר בשיטות תעמולה ששוכללו והיו לשיטה של לוחמה. שיטת תעמולה זו משתמשת ב"כלי שרת שהם פחות או יותר חפים מפשע, מבלי שיבינו את התפקידים שעומדים להטיל עליהם. מפריחי שמועות, מלאכי הקדרות, ותבוסה... פטפטנים ומרבי להג..." הנציב איים על כלי השרת האלה שהם ייחשבו ל"אנשי גייס חמישי פרופסיונליים" ולכשייתפסו יתייחסו אליהם כאל בוגדים.⁸¹¹ הדעת נותנת שמערכת קול ישראל חששה מפני סגירתו, שהרי ממשלת המנדט עשתה זאת מדי פעם. כך לדוגמה נאסרו לפרסום העיתונים הארץ והצפה, בגלל ידיעות הנוגעות לחוק הקרקעות שפורסמו בהם; רישיונם חודש ב-2 במאוס 1940, והם הורשו לחדש הופעתם ב-25 במאוס 1940.⁸¹²

ועם כל זאת, אין באיסורים ובאימים האלה כדי להסביר את האלם המוחלט שהשתרר בקול ישראל או את דחיקת הידיעות בדבר השואה לשולי העיתון, משפורסמו. בדיון על השואה,

807 ש. גרוס, יהדות הגולה בשנת תש"ב, לוח הארץ לשנת תש"ג, עמ' 33-34.

808 שנת תש"ב/לוח המאורעות היהודי, לוח הארץ לשנת תש"ג, עמ' 41-42.

809 ב-8.5.1940 פורסמה בעמודו הראשון של הבקר ידיעה קצרה בדבר אספת מחאה נגד הפגיעה ביהודים, שהתקיימה בתל אביב, בכותרת: "תשובת היישוב לזעקת יהודי פולין". מתחת לכותרת הודפסה תמונה קטנה, שבה נראים שלושה יהודים חבושי תפילין, כורעים על ברכיהם בידיים מורמות, והכיתוב: "מאורעות פולין: יהודים בתפילין לפני הוצאתם להורג". התמונה הודפסה בהגטו האחרון 1995, עמ' 37, עם הכיתוב "התעללות ביהודי העיר" [לודז'].

810 כנען תשכ"ט, עמ' 56, 141-142.

811 נאום נציב העליון אל תושבי הארץ, דבר, 14.6.1940, עמ' 2.

812 שאלות למקדונלד על סגירת העיתונים העבריים, הבקר, 19.5.1940, עמ' 3.

שהתקיים בוועדת-התגובה של עורכי העיתונים, עמד עורך הצפה על שתיקת העיתונות: "אינני יודע מי אשם בשתיקה זו, אבל תפקידנו לעורר מחדש את העיתונות, ולדאוג שבעמוד הראשון יופיע חומר על מצב יהודי אירופה".⁸¹³

מגבלות הצנזורה הבריטית אינן יכולות לתת הסבר מלא לשתיקה של עיתוני אגודת ישראל. כאמור, הידיעות מאירופה הוסטו לשולי קול ישראל כבר בדצמבר 1939. התנהגות מערכת קול ישראל גם אינה מתיישבת עם המדיניות שנקטה בה אגודת ישראל בעת המלחמה, מדיניות של אי ציות לחוקי המדינה ולהנחיות הממשל, שנתפסה כפוגעת במאמצים להציל יהודים באירופה.

ייתכן שדחיקת הידיעות לשולי העיתון נבעה מקהות חושים שנוצרה עם זרימת הידיעות הנשנות וחוזרות בדבר רדיפות יהודים ובריחה. אשר להיענות המידית של מערכת קול ישראל לבקשת ממשלת המנדט, ייתכן שזו נבעה בין השאר מלחץ כלכלי. עם תחילת המלחמה היו מוסדות אגודת ישראל שרויים במצב כלכלי קשה מאוד, ונאלצו לקבל עזרה גם מהסוכנות היהודית. בראשית אפריל 1940 נפגשו דוקטור בוקסבוים וגליקמן-פרוש - עורך קול ישראל - עם המזכיר הראשי וביקשו אותו להורות לסוכנות היהודית להפריש לאגודת ישראל חלק מכספי התמיכה החודשית שממשלת המנדט נהגה להקציב לסוכנות. המזכיר הראשי נענה לבקשת אגודת ישראל, ובפגישה של נציגי הסוכנות היהודית, אגודת ישראל וממשלת המנדט, נקבע היקף התמיכה החודשית שיוענק לאגודת ישראל.⁸¹⁴

השתיקה של עיתוני אגודת ישראל לא הייתה אלא היבט אחד בתגובתה של הנהגת אגודת ישראל בארץ-ישראל לשואה. מצד הפעילות הציבורית במחנה האגודאי, במישורים החברתיים-פוליטיים והדתיים, עולה כי נושא גורל יהודי אירופה נדחק לשוליים, ועד סוף 1942 דאגה מנהיגות אגודת ישראל שלא להעלותו למרכז ההתעניינות של הציבור האגודאי. שתי ועידות ארציות של המחנה האגודאי התקיימו בתקופה זו, בלא שהשואה הועמדה במרכזן: הוועידה הארצית של פא"י התקיימה ביוני 1940 ועסקה בנושאים ארגוניים ובעבודה הארץ-ישראלית, במאבקים על ההגמוניה בין היישוב הישן לחדש, ובוויכוח על מידת שיתוף הפעולה שעל התנועה לקיים עם מוסדות היישוב בארץ-ישראל. בין שאר ההחלטות התקבלה החלטה להעלות ארצה את "עסקני האגודה מארץ התופת".⁸¹⁵ ואולם רק בשוליים דנו בשואה, מצב יהודי אירופה תפס מקום שולי בהחלטותיה. ייתכן שהתנהגות זו נבעה מאי השלמה עם הידיעות שהגיעו ואי הבנתן כראוי. מצב דומה היה גם בתנועות אחרות: מתחילת 1941 לא התקיימו דיונים בנושא השואה במוזכריות מפא"י, הקיבוץ המאוחד, חבר הקבוצות והסתדרות העובדים. בן-גוריון וטבנקין חזרו ארצה בפברואר 1941

813 כנען תשכ"ט, עמ' 143; מובאה מפרוטוקול ועדת-התגובה מ-5.1.1943. כנען ראיין כמה עורכי עיתונים, ולא היה להם הסבר לשתיקה. שם עמ' 144-153.

814 חלקה של אגודת ישראל בתמיכת הממשלה, הבקר, 8.4.1940, עמ' 6.

815 בוועידה הארצית של פואג"י, הצפה, 7.6.1940, עמ' 3.

ונדהמו מחוסר ההבנה ביישוב לגבי היקף המלחמה באירופה. בן-גוריון תיאר זאת במרכז מפא"י: "ודאי שישנה כאן אינפורמציה על כל אלה - אבל אין חיים כאן - אבל אין חיים כאן בעניינים האלה".⁸¹⁶

פעילות ריטואלית-פומבית בנוגע לשואה לא התקיימה: תעניות ציבור לא הוכרזו, וכינוסי תפילה והתעוררות דתית לא התקיימו (ראה להלן).

ייתכן שגורמים אחדים, הקשורים במצב היישוב כולו בארץ-ישראל בכלל ובמחנה האגודאי בפרט, חברו יחד וגרמו להנהגתה של אגודת ישראל לעסוק בנושאים מקומיים ולדחוק את הנעשה ליהודי אירופה לשולי ההתעניינות הציבורית:

הציבור האגודאי, כמו היישוב העברי כולו, התמקד בגורל היישוב בארץ-ישראל נוכח הסכנה שגרמניה תפלוש, והידיעות על הנעשה באירופה נתפסו כשוליות. במאי 1941 נפתח מאמר המערכת בעיתון פא"י, שערים, בקבילה: "החזיתות מתקרבות לארצנו. אנו הופכים עורף ממש לחזית המלחמה, ועדיין אנו מפורדים ומפוצלים... כאילו חיינו בימי שלום".⁸¹⁷ המאמר נפתח בתיאור הפילוג הקיים ביישוב, בתיאור המאבקים בתוך הנהגתו, ובהצגת הצורך באחדות בהנהגת היישוב נוכח סכנת המלחמה האורבת ליישוב בארץ-ישראל. מצב יהודי אירופה לא עמד במרכזו. הצורך להתמודד עם מצוקה כספית קשה הסיט גם הוא את תשומת הלב לתוך היישוב האגודאי המקומי: הנהגת אגודת ישראל נאלצה לגייס כספים מגורמים שונים בארץ-ישראל ומחוצה לה כדי לממן את מוסדות התנועה ולתמוך כלכלית בחברים בתנועה ובפליטים שנקלעו למצב כלכלי קשה.

בתוך המחנה האגודאי התקיימו מאבקי כוח בין גורמים שונים על מידת השפעתם בתנועה, ואלה האפילו על נושאים שונים, בהם נושא יהודי אירופה:⁸¹⁸ לוי ודוקטור כהן, שהגיעו בתחילת המלחמה ארצה, נאלצו למאמצים רבים כדי לבצר את מעמדם הפוליטי בתנועה בארץ-ישראל ובאגודת ישראל העולמית; היריבות הקשה בין ברויאר לבליי, שהחלה באמצע שנות השלושים על רקע אידאולוגי ומאבקי כוח, לא פגה; הדי המאבק על ההגמוניה בתנועה בין היישוב הישן לחדש עדיין נשמעו ובאו לביטוי בולט בוועידה הארצית, ביוני 1941.⁸¹⁹

בדברי הביקורת שהשמיע בלוי נרמז גורם חשוב להשתקה - ההשתקה כצורך פסיכולוגי. אגודת ישראל, כבכל המחנות שבעולם היהודי, התקשתה לתפוס את היקף הרדיפות והרצח, וניסתה להתמודד עם הייאוש ועם הפחד מפני המתרחש באירופה בדרך של התעלמות

816 אשכולי 1994, עמ' 251, 246.

817 ב. מ. [בנימין מיניץ], בעקבות הימים, שערים, 30.5.1941, עמ' 1. מאמר המערכת עסק בהמשך בנושאים מספר; האחרון שבהם, בעמ' 4, "עולמנו בתפוצות הגולה", מתאר את גבורת יהודי הגולה הממשיכים בחיים דתיים ובעזרה הדדית למרות הרדיפות.

818 אשכולי תשמ"ח. תלתה את העיסוק המועט של מפא"י בשואה במאבקים הפנימיים בין סיעות התנועה.

819 הוועידה השלישית של אגודת ישראל, קול ישראל, 26.7.1941, עמ' 2. המערכת בהירה שלא כל דיוני הוועידה פורסמו; "דלגנו על חומר שה' בו כדי לעורר התרגויות בין הקהל".

ובריחה מן המידע הנורא. יותר מכך, השואה הציבה בפני המחנה האגודאי שאלות תאולוגיות יסודיות - כיצד ליישב את השואה עם קיום ההשגחה האלוהית (ראה להלן). ההנהגה הרוחנית לא הייתה מוכנה לדון בנושא, ובמנהיגות חששו מהתמודדות ההמונים עם השאלה, שבהעדר כלים תאולוגיים להתמודד עמה עלולה לפגוע באמונה. ייתכן, אם כך, שההשתקה הייתה ניסיון למנוע התמודדות שכזאת.

כל ניסיון להסביר את האלם ששרר במחנה האגודאי בארץ-ישראל בשלוש השנים הראשונות למלחמה לוקה בחסר, ואין בו כדי לתת מענה לסתירה הקיימת לכאורה בין התנהגות זו ובין המאבק המתמיד שמנהיגי אגודת ישראל קיימו באותה העת במטרה להגדיל את מאמצי ההצלה ולאחד את גורמי ההצלה.

2. מידע ותגובה

רדיפת היהודים בגרמניה וכיבוש אוסטריה הכו בתדהמה את העולם היהודי ובתוכו אגודת ישראל. קול ישראל - ביטאון אגודת ישראל בארץ-ישראל - הביע בעמוד הראשון את חששותיהם של ראשי אגודת ישראל בארץ-ישראל מפני הצפוי ליהודי גרמניה ואוסטריה, במאמר שכותרתו "בצל השטן": "השואה אשר התחוללה בפתע ובבת אחת על יהודי אוסטריה עם השתעבדותם למלכות השטנה של גרמניה ועם בואם תחת ידו הקשה של היטלר ושליחיו הבהילה את המוני הציבור היהודי..."⁸²⁰ היה זה כנראה האזכור הראשון של המושג שואה בעיתונות של אגודת ישראל.

בסוף שנת 1938 היה ברור לאגודת ישראל שרק הגירה תוכל להציל את יהודי גרמניה ואוסטריה מידי רודפיהם הנאצים. בכתורות העמוד הראשון של קול ישראל כונתה גרמניה: "ארץ הזוועות" ו"עמק הבכא".⁸²¹ בכתבות דנו עיתונאים המשתייכים לאגודת ישראל באפשרויות ההגירה כדרך להצלת יהודי גרמניה ואוסטריה.

קריאת רוזוולט בראשית המלחמה לעזור לפליטים הנמלטים מגרמניה מאימת גזירות השלטון הנאצי והצעתו לכונן ועדה לבחינת הנושא התקבלו במחנה האורתודוקסי בארצות-הברית בהתלהבות, ומערכת הירחון "הפרדס" הצהירה שההכרזה "תהיה לזכרון עולם בהסטוריה היהודית... פתאום נשמע קול אמריקה האדירה, לזכותנו, ולהגנתנו, הרי זה אור גדול לנו".⁸²²

בראשית המלחמה הגיעו ידיעות על רצח יהודים במקומות שונים באירופה, אך עד מחצית שנת 1942 חסרה תמונה מלאה של גודל האסון. עד אפריל 1940 סברה העיתונות כי

820 שמעון לוריא, בצל השטן, קול ישראל, 24.3.1938, עמ' 1.

821 להצלת ילדי ארץ הזוועות, קול ישראל, 24.11.1938, עמ' 1; ידיעות מעמק הבכא, קול ישראל, 22.12.1938, עמ' 1.

822 אורות מאופל, הפרדס, אייר תרצ"ח, עמ' 3.

המלחמה לא תיארך, וצפוי ניצחון מהיר על הגרמנים. הצלחות הגרמנים בשדות הקרב באירופה הבהירו לעורכים שהמלחמה תהא קשה וממושכת.⁸²³

ממאי 1940 חל שינוי חד בדיווחים: בארץ-ישראל הפסיק קול ישראל לדווח על הנעשה באירופה, ועד סוף שנת 1942 לא נכללו בו קריאות להצלה או לפעילות בין-לאומית נגד רצח יהודים. זמן מה לאחר מכן הצטרפו גם העיתונים העבריים האחרים לשתיקה. בארצות-הברית, לעומת זאת, קראו העיתונים היהודים לחשיבה מחודשת של החברה היהודית בהקשר לשואה, וקראו להיערך להתמודדות ארוכת טווח עם המלחמה ועם צורכי הצלה צפויים ליהודי אירופה. הדיווחים על הנעשה באירופה לא פסקו, והם באו לידי ביטוי מרבי בעיתונים שבשפת האידיש. חלק מהדיווחים בעיתונים אלה אף כללו תיאורים מפורטים של התעללות ביהודים ורציחתם; עיקרי הידיעות האלה הופיעו גם בעיתוני היהודים בשפה האנגלית.⁸²⁴ באוגוסט 1940 החלה אגודת ישראל בארצות-הברית להוציא ירחון בשם "אידישע שטימע". הירחון יצא לאור ברוב שנות המלחמה. שתי הפסקות חלו בהוצאתו: האחת נמשכה ארבעה חודשים לאחר הוצאת הגיליון הראשון, והשנייה נמשכה כשנה, מנובמבר 1941 עד נובמבר 1942. שתי ההפסקות בהוצאת העיתון נומקו בצורך לפעול לעזרת יהודי אירופה, שלא אפשר זמן להוצאת העיתון.⁸²⁵

בשנתיים הראשונות לקיומו קראה אגודת ישראל ליהודי ארצות-הברית, מעל דפי הירחון, לתרום לרכישת מצרכים ליהודי פולין ולפעול למען תלמידי ישיבות ומוריהם. חלק מהמודעות כללו ביטויים מזעזעים⁸²⁶ אך לא היה בו מידע על הנעשה באירופה ואף לא פורסמו בו קריאות מחאה או אזהרות נגד רצח יהודים; מספר הכתבות שעסקו באירועים באירופה לא היה גדול. בדומה לכך, גם הפרדס - ביטאון המחנה האורתודוקסי בארצות-הברית שעורכו היה מאישי אגודת ישראל - פרסם כתבות ספורות על הנעשה באירופה.

ידיעות בדבר רצח המונים החלו להתפרסם רק מאמצע שנת 1942; עד אז הייתה ההנחה המקובלת, בארצות-הברית ובישראל, שמעבר לרדיפות ולרציחות אקראיות הועסקו היהודים בעבודות כפייה למען המאמץ המלחמתי של גרמניה. מצב עמום זה הביא לרגיעה יחסית בתגובות הפומביות של מוסדות אגודת ישראל ועיתוניה. כארגונים אחרים, התרכזו מאמצי אגודת ישראל בניסיונות לאפשר הגירה מאירופה לראשי התנועה ולשמנה וסלתה

823 שייר תשל"ו, עמ' 594-615. תיאר את המהלכים הצבאיים באפריל ובמאי 1940, בהם נכבשו בלגיה, הולנד, דנמרק ונורבגיה, כותרו כוחות בנות-הברית ושרידי כוחות הבריטים והצרפתים נדחקו לדאנקרק.

824 גרובמן 1979, עמ' 328-330. הנתונים נאספו בבדיקה של 23 עיתונים יהודים בארצות-הברית - באידיש ובאנגלית; לא נכללו בהם ביטאוני אגודת ישראל.

825 ערקלערלונג [הודעת המערכת], אידישע שטימע, נואר 1941, עמ' 1; די אידישע שטימע דערשינט ווידער!, אידישע שטימע, נובמבר 1942, עמ' 2.

826 קול דמי אחיך צועקים! אידישע שטימע, מארס 1941, עמ' 1. מודעת התרמה של אגודת ישראל, לרכישת מצות ומזון. כללה תיאור המצב הנורא של יהודי אירופה והקריאות: "העלפת אונו, לאוט אונו נישט אויסגען אין די שווערער שעה!" (עזרו לנו! הצילו אותנו! אל תתנו לנו לגווע בשעה קשה זו). מודעה דומה פורסמה בגיליון אפריל 1941, עמ' 15. (תרגום - י. פ.).

- תלמידי הישיבות וראשיהן. עוד עסקה אגודת ישראל, בשנים הראשונות למלחמה, במשלוחי מזון ליהודי אירופה הכבושה.

בוועידות שקיימו ההסתדרויות הארציות של אגודת ישראל בארץ-ישראל ובארצות-הברית, היה העיסוק בשואה מועט, ורוב דיוניהן והחלטותיהן נסבו על נושאים מקומיים.

הוועידה הארצית השלישית של אגודת ישראל בארץ-ישראל התקיימה בפתח-תקווה החל מיום ז' בסיוון תש"א (2.6.1941). לוועידה קדמו אספות אוהדים במקומות שונים בארץ, ובהן נדונו דרכים לחיזוק התנועה והחינוך החרדי. מתכנני הוועידה ייעדוה לדיון במצב המדיני של ארץ-ישראל ובנושא החינוך החרדי; לא נכלל בה כל דיון במצב יהודי אירופה.⁸²⁷ עם פתיחת הוועידה היא פרסמה קריאה להשלטת חיי התורה בארץ-ישראל והצורך בתשובה, רק קטע קטן בקריאה התייחס "לאחינו כל בית ישראל בארצות הפיזור, השוכנים בגיטאות, התועים בדרכים..."; להם קראה הוועידה: "אל יאוש, המשיכו במחתרת את עבודת הבורא, המשיכו לקוות וליחל. נצח ישראל לא ישקר ולא יפר בריתו עמנו". עזרה והצלה כלל לא אוזכרו.⁸²⁸ הנאומים בוועידה אזכרו בנאומיהם את מצב יהדות אירופה, אך עיקר הנאומים והדיונים עסקו במצב הדת בארץ-ישראל, בחינוך החרדי ובהתבדלות מ"כנסת ישראל". הרב י"מ לוין היה היחיד שייחד את כל נאומו ליהדות אירופה ולרדיפות היהודים "הנאנחים ונאנקים בעבודת פרך המזכירה את עבודת הפרך של מצרים", והוא קרא לאחדות ולחזרה בתשובה.⁸²⁹ לוין, שהיה למנהיג אגודת ישראל העולמית, עלה כשנה לפני כן מפולין וביטא בוועידה את אשר חווה על בשרו. יצוין כי בדבריו לא אזכר רצח המונים, שכן באותה העת עדיין לא היה מידע על כך. גם החלטות הוועידה לא התייחסו למצב יהודי אירופה מעבר לקריאה לעזור למלחמתה של בריטניה בגרמנים ולאפשר עלייה חופשית לארץ-ישראל - מקלטם היחיד והאחרון של היהודים הנרדפים.⁸³⁰ הוועידה ביטאה פעילות פוליטית רגילה של תנועה העוסקת בשאלות אידאולוגיות וארגוניות, ובמאבקי כוח בין מנהיגים מקומיים. בוועידה לא הייתה התייחסות מעמיקה לרדיפות היהודים באירופה, כמצופה מכינוס בתקופת השואה. גם הוועידה הארצית של פא"י, שהתקיימה ב-2 ביוני 1940, לא עסקה במצב יהודי אירופה: נדונו בה שאלות עבודה, התיישבות, קשרי התנועה עם מוסדות היישוב ועם ארגוני פועלים וייצוגה במוסדות אגודת ישראל, וכל ההחלטות שהתקבלו היו רק בנושאים אלה. מצב יהודי אירופה לא היה על סדר יומה של הוועידה.⁸³¹

בתשרי ת"ש (אוקטובר 1939) פורסמה בארצות-הברית ההכרזה הראשונה בהקשר לשואה. ההכרזה פורסמה מטעם אגודת הרבנים האורתודקסים של ארצות-הברית וקנדה, והיא

827 סדר היום של הוועידה הארצית, קול ישראל, 29.5.1941, עמ' 1.

828 שמע ישראל קריאת הקודש של הוועידה הארצית, קול ישראל, 5.6.1941, עמ' 1.

829 נאם הרב יצחק מאיר לוין, קול ישראל, 19.6.1941, עמ' 3.

830 ההחלטות המדיניות שנתקבלו בוועידה הארצית של אגודת ישראל, קול ישראל, 19.6.1941, עמ' 7.

831 שטרן 1974, עמ' 116.

הופנתה אל יהודי אמריקה. חתמו עליה שלושה ראשי אגודת הרבנים, בהם נשיאה - הרב אליעזר סילבר, שייסד חודשיים קודם לכן את אגודת ישראל באמריקה. וכך נאמר בהכרזה:

המאורעות האחרונות של המלחמה בפולין מביא לשכוח המצב של אחינו בארץ-ישראל, ושאר ארצות. שלוש מליון וחצי יהודים בפולין טובעים כעת בדם ואש ותמורות עשן, החרב של הצר הצורר פוגע בימין ושמאל, האבות והבנים נקרעים מהחיות הראות הנאצים, וכך נחתמה, חלילה המצב של הקהלות הגדולות באירופה.⁸³²

יהודי אמריקה נקראו לחזור בתשובה ולהקפיד על קיום מצוות כדי לעורר רחמי שמים. אגודת ישראל בארצות-הברית קיימה, מאז ייסודה ביולי 1939 ועד סוף 1942, שלוש ועידות. ועידת הייסוד של אגודת ישראל בארצות-הברית נפתחה בכ"ב בתמוז תרצ"ט (יולי 1939). הוועידה הארצית השנייה התקיימה שנה לאחר מכן, באב ת"ש. בטקסי הפתיחה של שתי הוועידות נכללו תפילות להצלת הנרדפים אך לא נדונו תכניות להצלתם. בוועידה הראשונה ייחדו הדיונים והנאומים למצב היהדות החרדית בארצות-הברית ובארץ-ישראל, ולארגונה של התנועה החדשה.⁸³³

החלטות הוועידה השנייה עסקו בין השאר בעזרה לפליטי אירופה ובהצלת הישיבות אך לא הייתה בהן התייחסות כוללת לשואה. רוב ההחלטות עסקו במצב היהדות החרדית בארצות-הברית ובארץ-ישראל, ובנושאים המתאימים לעת רגיעה, כלימוד הדף היומי.⁸³⁴ הצהרת הוועידה, שפורסמה עם סיומה, התייחסה רק בחלקה השני לחורבן קהילות ומוסדות תורה באירופה. יהודי אמריקה נדרשו לתרום להקמת מוסדות תורה חלופיים בארצות-הברית, ולפעול למען קיום התורה.⁸³⁵ בכ"ח באב תש"א (ספטמבר 1941) נפתחה בבלטימור הוועידה השלישית של אגודת ישראל בארצות-הברית. היה זה שלושה חודשים לאחר שגרמניה פלשה לברית-המועצות וכבשה את חלקה המזרחי של פולין, אך הביטוי לכך בוועידה היה שולי. רדיפות היהודים באירופה אוזכרו בדברי הנאומים ובעיקר בתפילה החגיגית שנערכה בפתיחה, אך הדיונים עסקו במצב היהדות החרדית בארצות-הברית ובמצב המדיני של ארץ-ישראל. גם ההחלטות התייחסו בעיקר לנושאים האמורים. המצב באירופה אוזכר רק בהקשר להבעות הערכה לפעילות ועד ההצלה הרבני והג'וינט, ובקשה לתמוך בישיבות. תיאור הוועידה בהפרדס מבטא נכון את אופייה:

"בימי הרת עולם התאספה כנסיה זו... בעת עם ישראל נתונים בצרה ושביה מתכנסים חברי 'אגודת ישראל' לשם טכוס עצה לקיום התורה, להגנה על כל קדשי האומה, וקול יצא מכנסיה

832 הכרזת אגודת הרבנים ליהודי אמריקה, הפרדס, תשרי ת"ש, עמ' 3.

833 ועידה הראשונה של אגודת ישראל באמריקה, הפרדס, אב תרצ"ט (אוגוסט 1939), עמ' 3.

834 כנסיה השנייה של אגודת ישראל בסינסינטי אוהיו, הפרדס, ספטמבר 1940, עמ' 11.

835 הצהרה של אגודת ישראל, הפרדס, אלול ת"ש, עמ' 10.

זו, קול ד' בכח ובהדר, להשמיע לעם לתשובה ומעשים טובים. להצלת התורה, לשמירת שבת, טהרת משפחה, כשרות, חינוך, ישיבות, ארץ ישראל ועוד".⁸³⁶

הכותב כלל לא שם לבו לסתירה שבין תיאור המצב באירופה ובין הנושאים שבהם עסקה הוועידה.

מנקודת מבט היסטורית היינו מצפים שהשואה תעמוד במרכז דיוני הוועידות והחלטותיהן. אי ידיעת היקף השואה אין בה כדי להסביר את המקום השולי שנושא זה תפס בדיוני הוועידות. מצב דומה שרר גם בכינוסי תנועות אחרות: במאי 1942, בעת שכבר הועברו ידיעות על רצח יהודים רבים, קיימו נציגי ארגונים יהודיים ועידה במלון בילטמור שבניו-יורק, ודנו בה בעתידה המדיני של ארץ-ישראל. אפשר אולי להבין התנהגות זו של התנועות היהודיות על רקע תפיסתן את הנושאים שבהם דנו. דיוני אגודת ישראל בחינוך החרדי ובנושאים הנוגעים להתנהגות דתית נתפסו כניסיון לחזור בתשובה ולהיטיב את דרכו הדתית של היחיד ושל כלל ישראל. תשובה שכזו עשויה לעורר רחמי שמים ולעזור בדרך זו ליהודי אירופה. כך נתפס באגודת ישראל ובתנועות הציוניות גם העיסוק במעמד ארץ-ישראל - כהכנת מקום מקלט לפליטי אירופה.

תפיסה זו באה לביטוי במודעת חוצות שפרסמה אגודת ישראל בארץ-ישראל ערב הוועידה הארצית השלישית עם הכותרת "אל הישוב". במודעה נקרא הציבור היהודי לחזור בתשובה נוכח השואה באירופה; בחלקה השני של המודעה הוצגה הוועידה "ממנה תצא הקריאה הגדולה להתעוררות העם, להתאוששות ולחשבון נפש".⁸³⁷

בחשוון תש"א פרסמה אגודת הרבנים האורתודוקסים בוועידתם השנתית הכרזה בדבר "מליוני אחינו ישראל הטיל עליהם הגורל של השחתה ואובדן ח"ו... החורבן הגדול ומליוני אחינו ישראל מפרפרים בין החיים והמות רעבים ונשפלים..."⁸³⁸ מן ההכרזה עולה כי מעבר לשורות האלה לא הכירה הוועידה את המצב באירופה, אזכור מפורש של רצח המונים לא היה, ויהודי אמריקה התבקשו להושיט עזרה ולהציל מכליון את מאות הרבנים, ראשי הישיבות ותלמידיהן.

גישה זו לעזרה והצלה - מיקוד המאמצים בהצלת רבנים ובני ישיבות - אפיינה את פעילות ההצלה של אגודת הרבנים ושל אגודת ישראל רוב שנות המלחמה.

באייר תש"א (אפריל 1941) קרא הרב אליעזר סילבר, נשיא אגודת ישראל באמריקה, "צאו והפגינו!" בווינגטון.⁸³⁹ ההפגנה נועדה למחות נגד מדיניות ממשלת ארצות-הברית, שהבטיחה להיענות בחיוב לכניסת גדולי תורה שנמלטו מאירופה לארצות-הברית אך לא

836 בהתאסף ראשי עם יחד שבטי ישראל לכנסיה השלישית של אגודת ישראל בבלטימור, הפרדס, ספטמבר 1941, עמ' 7.

837 "אל הישוב", בית הספרים הלאומי, אג"י L.

838 הכרות אגודת הרבנים להצלת הישיבות, הפרדס, כסלו תש"א, עמ' 3.

839 אליעזר סילבר, "צאו והפגינו!", הפרדס, אייר ת"ש, עמ' 5.

קיימה את הבטחותיה, ושגרירה הקשו על הנמלטים לקבל אשרות כניסה לארצות-הברית. הקריאה כללה ביקורת גלויה וישירה על מדיניות ההגירה של ארצות-הברית. העובדה שביקורת שכזאת באה מצד תנועה חדשה בעלת כוח פוליטי קטן מאוד, ובזמן שיהודי ארצות-הברית חששו להופיע בציבור כמתבדלים ולא קיימו עצרות מחאה פומביות נגד רדיפת יהודי אירופה, מורה על הזעזוע שעברה האגודה לשמיע הידיעות על החורבן באירופה, שבה היו מצויים רוב חברי התנועה ומנהיגותה הרוחנית. אך גם קריאת אגודת ישראל להפגין הוגבלה ולא עסקה במצב כלל ישראל, אלא התמקדה בבקשה לאפשר הגירת מספר מצומצם של רבנים לארצות-הברית - בקשה שהייתה מקובלת על הממשל האמריקאי.

במאי 1942 סיכם ה"בונד" בפולין את מספר הנרצחים במעשי טבח שונים בכ-700,000 יהודים. נוסף על כך דיווח כי מופעלת המתה באמצעות מכונות גז. דוח הבונד הועבר לפקיד ממשל בריטים ואמריקאים ולעיתונות.⁸⁴⁰ הידיעות על הרצח ההמוני לא נחשבו כמהימנות, ונראה שלציבור היהודי גם היה קשה לקבלן.

בראשית אוגוסט 1942 קיבל דוקטור גרהארד ריגנר, נציג הקונגרס היהודי העולמי בג'נבה, מידע מהימן על ההחלטה הגרמנית להשמיד את יהודי אירופה לאחר ריכוזם בפולין.⁸⁴¹ המידע הועבר לנציגי ארצות-הברית בג'נבה והגיע לידי סטפן וייז. וייז, שהיה מקורב לרוזוולט, נענה לבקשות הממשל האמריקאי שלא להפיץ את המידע עד שיאומת, ושומר על הידיעות בסוד. רק ב-24 בנובמבר 1942, לאחר שמקורות אמריקאיים אישרו את הידיעות מאירופה, הפיץ וייז הודעה לעיתונות בדבר התכנית להשמיד את יהודי אירופה.⁸⁴²

ב-3 בספטמבר 1942 העביר ס. דודה, מזכיר הקונסוליה של פולין בניו-יורק, ליעקב רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל העולמית, מברק מיצחק שטרנבוך, נציג אגודת ישראל בשווייץ. במברק דיווח שטרנבוך על פינוי גטו ורשה, רצח כמאה אלף יהודים ושימוש שנעשה בגופות לייצור דשן וסבון. עוד נמסר במברק: "... ליהודי הארצות הכבושות שרוכזו בפולין מצפה גורל דומה. יש להניח שרק התנגדות נמרצת מצד האמריקאים יכולה להפסיק את הרדיפות. עשו מיד כל מה שבאפשרותכם על מנת להשיג תגובה מיידית של נבחרי העם, העיתונות והציבור..."⁸⁴³ בסיום המברק אוזכרו אישים, כסטפן וייז והרב סילבר, אליהם רצוי להעביר את תוכנו.

840 הידיעה פורסמה לראשונה בלונדון ב"דיילי טלגרף" ב-30.6.1942.

841 ב-20.1.1942 התקיימה ברחוב ואנוה בברלין ועידה של אנשי ממשל נאצים, שעידו תכנית להשמדת 11 מיליון יהודי אירופה - "הפתרון הסופי".

842 ויימן תשנ"ג, עמ' 50-57. עמד בהרחבה על קשרי וייז עם ממשל רוזוולט, וטען כי רצונו של וייז לשמור על קשריו גרמו לו להיענות לבקשות אישי ממשל, ולהשהות את פרסום הידיעות בדבר ההשמדה במשך שלושה חודשים. בריטמן וקראוט 1987, הערת שוליים 29, עמ' 280. גורסים שמנהיגים יהודים רבים שותפים למחדלו זה, של וייז, שכן בספטמבר 1942, לאחר שרוזנהיים קיבל את הידיעות משווייץ, הוא יזם מפגש מנהיגים, בו דיווח וייז על הידיעות, והמנהיגים לא פרסמו.

843 לוויין תש"ח, עמ' 134. (המברק בשפה הפולנית. תרגום - אילנה עלה). רוזנהיים תש"ג. יצחק לוויין בית יעקב, תמוז תש"ך, עמ' 4. סיפר כי המידע התקבל מיצחק שטרנבוך במונטריי באמצעות מברק מוצפן של שגרירות פולין. עמד על העברה קבועה של מידע בדרך זו. גם ויימן תשנ"ג, עמ' 49-53, עמד על קיום ערוצי התקשורת המתחרים האמורים שעמדו לרשות אגודת ישראל בארצות-הברית.

באותו היום שבו קיבל רזנהיים את המידע, הוא שלח מברק לרוזוולט "בשם כל היהודים האורתודוקסים בעולם", ובו הביא את תוכן המברק שקיבל משווייץ, כולל הקביעה שרק צעדים נמרצים מצד ארצות-הברית יכולים אולי לעצור את הרצח. רזנהיים הציע, במברקו, פעולה נמרצת בכיוון זה מצד ארצות-הברית והמדינות הניטראליות באירופה, וחתם כנשיא אגודת ישראל העולמית.⁸⁴⁴ לבקשת רזנהיים נשלח באותו יום מברק לג'יימס מקדונלד - יו"ר הוועדה המייעצת לנשיא בענייני פליטים פוליטיים. המברק נשלח בידי שינקלובסקי וטרס, מראשי צא"י בארצות-הברית, שהביאו את המידע לגבי ההשמדה וביקשו ממקדונלד לקבל את רזנהיים לפגישה למחרת היום; עוד ציינו במברק כי רזנהיים נשבר פיזית עם קבלת הידיעות.⁸⁴⁵ המפגש התקיים ב-4 בספטמבר 1942, כמבוקש; בסיומו נשלח מברק ממשרדו של מקדונלד אל הגברת רוזוולט - אשת הנשיא, ובו פירוט הידיעות והערות מקדונלד: "אין הוא יודע מה ניתן לעשות, אך הוא הרגיש כי הנשיא חייב לדעת את המצב".⁸⁴⁶ עוד שלח רזנהיים מברקים לשופט בית הדין העליון, פרנקפורטר, ולאישים נוספים. עם סטפן וייז ועם מנהיגים יהודים אחרים נפגש רזנהיים כדי לטכס עצה ולנסות ליצור חזית יהודית מאוחדת.

בתפיסה ההיסטורית של אגודת ישראל מוצג רזנהיים כמי שהפיץ בעולם החופשי את הידיעה בדבר ההשמדה.⁸⁴⁷ בפועל הפיץ רזנהיים את הידיעות רק למנהיגים ולא לאמצעי התקשורת, אף שבמברק התבקש להפיצן גם לעיתונות. הידיעות בדבר השמדת יהודי אירופה הופצו לתקשורת רק בנובמבר 1942, בידי וייז.

מדוע הסתיר רזנהיים את המידע מפני התקשורת. מדוע הסכימו מנהיגים כסילבר, טרס ושינקלובסקי, להשהות את פרסום הידיעות במשך כחודשיים ולהותיר את פרסומן בידי וייז? שלא כמו וייז, לראשי אגודת ישראל לא היו מחויבויות כלפי ראשי הממשל האמריקאי; בנושא ההצלה, משלוח מזון וכספים לאירופה - הם אף פעלו בניגוד לצווי הממשל. האם קיוו שפעילות דיפלומטית חשאית תהיה יעילה להפסקת ההשמדה יותר ממתן פומבי לידיעות? האם חששו שהפצת הידיעות תפגע בשארית הפליטה? האם חששו שהפצת הידיעות בעולם החופשי תפגע רגשית ביהודי העולם? נראה שאין הסבר לשתיקה של מנהיגי אגודת ישראל, שתיקה שנמשכה חודשיים מאז היה בידיהם המידע המוסמך בדבר השמדת יהודי אירופה. עם זאת, יש לציין, כי הידיעות הופצו שלא באמצעות התקשורת, והוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל, שישב בארץ-ישראל, דן באפשרות התגובה כבר באמצע אוקטובר 1942 - כשלושה שבועות לפני הפרסום באמצעי התקשורת.

מנהיגות אגודת ישראל הגיבה בתדהמה עם הפצת הידיעות על היקף ההשמדה ועל תכניות הנאצים; קול ישראל תיאר את קבלת הידיעות:

844 יעקב רזנהיים, ניו יורק, אל הנשיא רוזוולט, ושינגטון, 3.9.1942, ויימן 1990, כרך 1, עמ' 202.

845 מאיר שינקלובסקי ומיכאל טרס, ברוקלין, אל ג'יימס ג' מקדונלד, ניו יורק, 3.9.1942, ויימן 1990, כרך 1, עמ' 230.

846 מזכירת ג'יימס מקדונלד אל גב' פרנקלין ד' רוזוולט, הבית הלבן ושינגטון, 4.9.1942, ויימן 1990, כרך 1, עמ' 231.

847 ליכטנשטיין התש"ס, עמ' 314.

...לא האמנו, לא רצינו להאמין, לא יכולנו להאמין והנה כל מה שאמרו לנו, כל מה שחשבנו ושיערו הנה אמנם נכון הדבר...ומאת כולנו אינו נעלם. כבר הגזירה האיומה של אותו רשע להשמיד ולהרוג את כל היהודים אשר באירופה ח"ו.⁸⁴⁸

פרסום הידיעות בדבר השמדת יהודי אירופה הביא את כל חלקי היישוב בארץ-ישראל, ובהם אגודת ישראל, לפעולות מחאה נמרצות. מקצת הפעולות נעשו מתוך שיתוף פעולה בין הארגונים השונים, ומקצתן היו בגדר פעילות דתית שיוחדה לאגודת ישראל. פעולות המחאה כללו עצרות המוניות, כינוסי תפילה, קריאות לקיום תעניות ציבור ופרסום הכרזות. עיקר פעילות המחאה התקיימה בארץ-ישראל, שבה היה יישוב יהודי גדול עם ממשל עצמי וארגונים מפותחים. פעילות המחאה בארצות-הברית הייתה מוגבלת מאחר שהארגונים היהודים חששו שהיא תיתפס כניסיון להתבדלות בעת מלחמה.⁸⁴⁹ במקביל לפעולות המחאה והתפילה נעשו פעולות רבות בתחום המדיני - פניות לאישי ממשל במדינות שונות ולגורמים מרכזיים בעולם הנוצרי, שיתערבו ויפעלו להצלת יהודי אירופה. עוד נעשו פעולות לעזור כלכלית ליהודים בארצות הכבושות ובניסיונות להבריח יהודים לארצות ניטרליות ולארץ-ישראל. אגודת ישראל בארצות-הברית החלה בפעילות זו עם פרוץ המלחמה במסגרת ועד ההצלה הרבני, והיא הורחבה עם פרסום הידיעות על ההשמדה ועם הקמת ועד הצלה מאוחד בארץ-ישראל, אשר שותפו בו כמה ארגונים, בהם אגודת ישראל.

3. צום ותפילה

הצום במסורת היהודית הוא דרך לתפילה ופנייה אל ההשגחה העליונה, תוך כדי התנתקות מהמציאות הגשמית היום-יומית לצורך השיח עם האל. צום, כצורה של עינוי הגוף והנפש במטרה לכפר על חטאים שנעשו, לזכך את האדם ולמנוע ממנו את העונש בגין החטא, מכונה תענית. בהלכה פורטו האסונות הבאים על הציבור בגינם מכריזים על תענית ציבור "כגון עכו"ם שבאו לערוך מלחמה עם ישראל", ונקבעו זמני הצום והתפילות הנהוגות בו, כגון התוספת לתפילת העמידה: "...עננו ביום תעניתנו כי בצרה גדולה אנחנו אל תפן אל רשענו, ואל תסתיר פניך ממנו..."⁸⁵⁰ התענית אף נקבעה כחובה החלה על הציבור "עד שירוחמו מן השמים".⁸⁵¹

שני צומות הוכרוזו במחנה החרדי בארץ-ישראל ובארצות-הברית נוכח רדיפות היהודים ערב תחילת המלחמה בשנת 1938: במאוס 1938 קרא הרב דושינסקי לצום בכ"ח באדר ב' תרצ"ח

848 רשימות למצב - שבועיים, קול ישראל, 3.12.42, עמ' 3.

849 פינסקי 1983, עמ' 478. ציין, כי ארגונים שמרנים כוועד היהודי האמריקאי ובני ברית התנגדו לקיום עצרות מחאה המוניות, הציגו כחסרות תועלת ולא מוכבדות והעדיפו "דיפלומטיה שקטה".

850 שולחן ערוך, אורח חיים, הלכות תענית תקסב-תקפ.

851 יחיאל מיכל עפשטיין, ערוך השלחן, אורח חיים, הלכות תענית תקסב.

נוכח מצבם של יהודי אירופה. הקריאה פורסמה רק בכרוזים, ומכאן שהופנתה רק לאנשי היישוב הישן בירושלים.⁸⁵² על הצום השני הכריזה בעקבות ליל הבדולח (10.11.1938) אגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות-הברית וקנדה, שקראה לצום ולהתפלל ביום ה' בכסלו תרצ"ט (28.11.1938).⁸⁵³

התענית הראשונה בתוך המלחמה, נוכח חורבן הקהילות היהודיות באירופה בידי הנאצים, נקבעה על-ידי הרבנים והאדמו"רים בארץ-ישראל ליום כ"ח בסיוון ת"ש - כחצי שנה לאחר תחילת המלחמה.⁸⁵⁴ ייתכן שיוזמי הקריאה לתענית היו האדמו"ר מגור וחתנו הרב י"מ לוין, שנמלטו מפולין ועלו ארצה כחודשיים קודם לכן.

כשלוש שנות מלחמה חלפו בלא שנקבעה תענית ציבור. אין הסבר לתקופה כה ארוכה של שתוק, נוכח האירועים באירופה, בלא שהוכרזה תענית.

ייתכן שהיה זה ניסיון של מנהיגות אגודת ישראל להעלים את הידיעות בדבר מצב יהודי אירופה ולא להעלות את השואה לכותרות בממדים שכבר היו ידועים באותה העת. נראה שהיה זה ניסיון לא להתמודד עם המציאות המרה ולהדחיקה, מתוך חשש מפני תגובת ההמונים לתעניות תכופות - ייאוש, פחד ומעל לכל שאלות שבאמונה על מקום ההשגחה נוכח הנעשה באירופה.

רק לערב ראש חודש אלול תש"ב (12.8.1942) נקבעה תענית ציבור עולמית נוכח "צרות עם ישראל, על הרדיפות, להרוג ולהשמיד ולאבד את עם ישראל ע"י הנאצים הרשעים ימ"ש". התענית נקבעה על-ידי אגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות-הברית וקנדה בעצה אחת עם הרבנים: הרצוג - הרב הראשי לארץ-ישראל, הרץ - הרב הראשי ליהודי בריטניה והרב דושינסקי.⁸⁵⁵ הכרזת התענית נומקה בידיעות המזעזעות המופיעות בעיתונות בדבר מותם של מאות אלפי יהודים והתאבדותו של ראש היודנראט בוורשה, שסירב להיענות לדרישות הנאצים לשלוח אלפי יהודים למוות. הקריאה להצטרף לתענית זו, בערב ראש חודש אלול, פורסמה בארץ-ישראל בידי דושינסקי ועוד שישה מרבני העדה החרדית. הם קראו לצום "למען הנתונים בצרה ובשביה... כי באו מים עד נפש",⁸⁵⁶ בקריאה לא נכללה כל הבהרה מי הם הנתונים בצרה, ולא אוזכרו הנאצים. באותו הזמן כבר לא זוהה דושינסקי עם אגודת ישראל. הרב דושינסקי היה חבר מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל, אך מראשית שנות השלושים חלק על דרכה המדינית והסתייג ממדיניות שיתוף הפעולה עם התנועה הציונית בנושא ארץ-ישראל שנקטה אגודת ישראל. משלא נתקבלה עמדתו, פרש

852 באומל תשנ"ב, עמ' 46.

853 רשימת אירועים, ינואר 1939, כרך שני חוברת 1, עמ' 86.

854 מכנסיה לכנסיה תשי"ד, עמ' 14.

855 תענית ציבור עולמי, הפרדס, אלול תש"ב, עמ' 3. הידיעות בעיתונות בדבר אלפי הנרצחים, הן כנראה סיכומי הבונד שהתפרסמו לראשונה באמצע 1942; אדם צ'דניקוב יו"ר היודנראט בוורשה התאבד ב-23.7.1942.

856 יוסף דושינסקי, אחינו דרי קדש, קול ישראל, 6.8.1942, עמ' 1.

למעשה מאגודת ישראל וראה את עצמו כרב העדה החרדית שביישוב הישן. מצד ראשי אגודת ישראל בארץ-ישראל לא נשמעה כל קריאה לצום.

בספטמבר 1942, הפיץ רוזנהיים את הידיעות בדבר ההשמדה למנהיגים שונים, והן הגיעו, שלא באמצעות התקשורת, למרכזי אגודת ישראל שבעולם החופשי. עם פרסום הידיעות על השמדת יהודי אירופה הוכרזו כמה וכמה תעניות - את רובן קבעו רבני ארץ-ישראל.

בי"ב בחשוון תש"ג, עם קבלת הידיעות על ההשמדה, ולפני פרסומן בתקשורת, קיים הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל ישיבה כדי לדון בתגובה הנדרשת. הועלו הצעות לקיום תפילות בציבור ואף תפילות יומיות, ימי צום, אספות מחאה ופניות לגורמים בין-לאומיים. בדיון העלה הרב בלוי הסתייגות עקרונית החשובה לענייננו: "לא לעשות תפילות כהפגנות, התפילות הם ביננו ובין קוננו ואין זה צריך לפרסום חולני". תעניות ותפילות בציבור קיבלו הד תקשורתי רב והיו לפעילות מחאה מקובלת, בייחוד במחנה החילוני. בלוי לא הסכים להפוך את הפנייה של המאמין לאלוקיו למפגן מחאה. רוב הדוברים לא הפרידו בין אספות מחאה לתפילות ותעניות ציבור. בלוי ושלזינגר אף ביקשו לקבוע שחברי אגודת ישראל יישאו עליהם סמל "כסימן להשתתפות בצער יהדות הגולה". בדיון הוחלט שיש צורך לקיים תענית ציבור, ונבחרה ועדה בת חמישה רבנים, חברי הוועד הפועל, שתארגן את תפילות הציבור; עוד החליט הוועד הפועל על קיום מפגשים עם נציגי מדינות ונציגי האפיפיור, ועל הצורך ליצור חזית אחידה של יהודי ארץ-ישראל לפעילות ההצלה.⁸⁵⁷

חודש לאחר מכן, בי"ג בכסלו תש"ג, לאחר פרסום הידיעות בדבר ההשמדה, החליט הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל לבקש מהרבנים דושינסקי והרצוג להכריז על יום צום שיחולו עליו כל חומרות יום הכיפורים. בישיבת הוועד הפועל התקבלו גם החלטות בדבר פעילות במישור הבין-לאומי ובדבר הצורך ליצור חזית מאוחדת של יהודי ארץ-ישראל. הרב סנקביץ אף הציע בישיבה זו של הוועד הפועל לקרוא לביצוע פעולות תגמול מידיות נגד הגרמנים בגין כל יהודי שנפגע.⁸⁵⁸ אזכור שמות שני הרבנים - רב היישוב הישן והרב הראשי לארץ-ישראל - בא בניסיון לשוות לתענית אופי כללי ישראלי החורג מפעילות מוגבלת של אגודת ישראל.

בעקבות החלטת הוועד הפועל התפרסמה קריאה מטעם "כנסת הגדולה של רבני ארץ-ישראל" בראשות האדמו"ר מגור, לקיים יום צום ולהפסיק מלאכה ביום רביעי כ"ג בכסלו תש"ג; שלושה הימים הקודמים ליום הצום נקבעו לימי אבל ותפילה.⁸⁵⁹ הקריאה האמורה של רבני ארץ-ישראל פורסמה בארצות-הברית מטעם הסתדרויות אגודת ישראל, צעירי

857 פרטי כל אספת ועד הפועל העולמי, י"ב בחשוון תש"ג. אא"ע תיק 24.

858 פרטי כל אספת ועד הפועל העולמי, יג' כסלו תש"ג. אא"ע תיק 24.

859 יום צום ואבל כללי - כנסת הגדולה של רבני ישראל, כסלו תש"ג. אי"ח תיק מפעל ילדי ישראל.

אגודת ישראל והמזרחי.⁸⁶⁰ בכרוז זה נקראו גם הרפורמים להצטרף לצום ולחזור בתשובה. במקביל קראה גם אגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות-הברית וקנדה לציבור היהודי באמריקה לקיים תענית ציבור.⁸⁶¹ גם ועדת המנהיגים שהוקמה ביזמת רוזנהיים ווייז קראה לקיים יום תפילה באותו המועד האמור - ה-2 בדצמבר 1942 (כ"ג בכסלו תש"ג);²⁹ ממדינות ארצות-הברית נענו לקריאה.⁸⁶² הרב סילבר הודיע כי התענית שהוכרזה בידי הארגונים הדתיים אינה קשורה לקריאת וייז ליום תפילה ותענית "כי הלא כלימה תכסנו שבעת צרה לישראל יהי' ראש הרפארמים מורה דרך לרבנים לצאת בעקבותיו לקבוע יום תענית..."⁸⁶³

ההחלטה לקיים תענית, שהתקבלה באגודת ישראל הארץ-ישראלית רק לאחר פרסום הידיעות בתקשורת אף שהנושא נדון בוועד הפועל כחודש קודם לכן, מאששת את הסברה שהנהגתה של אגודת ישראל ביקשה למנוע את הפצת הידיעות בציבור ולכן נמנעה בשנים הראשונות למלחמה מלהכריז על תענית.

על אף קריאות אגודת ישראל לאיחוד כל הזרמים ולפעילות משותפת בכל הנוגע להצלה, לא הצליחה המנהיגות הפוליטית של אגודת ישראל לגשר על היריבות שבין המחנות השונים - היישוב הישן ואגודת ישראל - והיריבות בין דושינסקי לראשי אגודת ישראל באה לביטוי בהכרזה על יום צום נפרד. בניגוד לקריאת הרבנים, ובראשם האדמו"ר מגור - האישיות ההלכתית המרכזית באגודת ישראל - לצום ביום רביעי, קרא הרב דושינסקי - מראשי היישוב הישן - לקבוע יום צום שני כ"א בכסלו תש"ג. "נמצא שאפילו בפני ים דמי נפשות ישראל קדושים הנשפכים ארצה אין שטן פרוד הלבבות בין ת"ח ורבנים נרתע לאחור",⁸⁶⁴ קבע בכאב האדמו"ר מסדיגורה. יש לציין כי החלטת הרב דושינסקי לקיים תענית ציבור, כחצי שנה קודם לכן - ביום ד' ערב ראש חודש אלול תש"ב, נתקבלה על דעת רבה הראשי לארץ-ישראל הרב הרצוג. אף שהרב דושינסקי התנגד לקיום הרבנות הראשית, הוא הסכים לשתף פעולה עם הרב הרצוג, שלא השתייך למחנה האגודאי.⁸⁶⁵

בכ"ג בטבת תש"ג פרסם הוועד הפועל העולמי קריאה לתענית ציבור של כל עם ישראל, בהתאם להחלטת מועצת גדולי התורה. חודשיים חלפו ממועד החלטת הוועד הפועל ועד מועד פרסום הקריאה לתענית. הסיבה לכך נעוצה כנראה בניסיון לגבש החלטה המקובלת על כל הרבנים ולמנוע קיום תעניות נפרדות למחנות שונים כפי שאירע בכסלו. הקריאה לצום נפתחה בהכרזה:

נוכח האסון הנורא של עם ישראל בתקופת עליו יד זדים להכריעו לטבח, כלפי השנאה האיומה

860 תענית ציבור עולמי, הפרדס, כסלו תש"ג, עמ' 2.

861 זילבער אליעזר, לבי לבי על חלליהם!, אידישע שטימע, דצמבר 1942, עמ' 1.

862 ליכטנשטיין התש"ס, עמ' 315.

863 אליעזר סילבר, שובו בנים שובבים, הפרדס, כסלו תש"ג, עמ' 3.

864 הרב פרידמן מרדכי שלום יוסף אל הרב לוין י"מ, כא' כסלו תש"ג. אא"ע.

865 תענית ציבור עולמי, הפרדס, אלול תש"ב, עמ' 2.

שעוברת על אחינו בתפוצות אירופה, כשדם אלפים מהם בפולין וביתר המדינות נשפך כמים בעריצות ובאכזריות שאין משלה בעולם האנושי... כאשר אנו רואים עין בעין כי אין פודה ואין מציל... המשען היחידי שנשאר לנו נגד ידי עשו המגואלות בדם אלפי ישראל הוא רק קול יעקב...

יהודי ארץ-ישראל והגולה נקראו להנהיג תענית של חצי יום בכל יום חמישי ויום צום בכל ערב ראש חודש; לומר תהלים בכל מוסדות החינוך כרבע שעה לפני תחילת הלימודים ועם סיומם; לייחד בכל עיר בית מדרש, שבו יערכו תיקון חצות בכל יום ו'. "אנו נעשה את שלנו והמוטל עלינו והקב"ה ממרומיו ישקיף עלינו לטובה ויפתח לנו שערי רחמים..."⁸⁶⁶ הקריאה פורסמה בנוסח דומה גם במודעת חוצות.⁸⁶⁷

באדר א' תש"ג חזר הוועד הפועל והפנה את תשומת לב הציבור להחלטות האמורות של מועצת גדולי התורה. הקריאה המחודשת לצום לוותה בעיתון בתיאור מוחשי של מוראות השואה: "... רכבות המוות ממשיכות בדרכן ומובילות המוני ישראל, אנשים נשים וטף לחרב ולכליה, ממשיכות הרציחות ההמוניות וגופות הקרבנות משמשות לתוצרת סבון וזבל מלאכותי..."⁸⁶⁸

במודעת רחוב מטעם הוועד הפועל העולמי, כנראה מסוף 1943, נכתב "ידיעות איומות מוסיפות להגיע ולהחריד את הלבבות על כליון נורא של יהדות אירופה..." הוועד הפועל הפנה את תשומת לב הציבור להחלטות מועצת גדולי התורה בדבר תענית חצי יום בימי שני וחמישי, תיקון חצות בכל ליל שישי ומיעוט תענוגים.⁸⁶⁹

בפועל נקרא הציבור החרדי, בשנת 1943, לשתי תעניות ציבור בלבד - תגובה שלא תאמה את היקף האסון.

במאמר בקול ישראל הובעה תמיהה נוכח חוסר התגובה של מנהיגי אגודת ישראל: הידיעות על השמדת היהודים בפולין מגיעות יום-יום "ואנו כאן יושבים שקטים ושאננים, אותה השאננות שראינו לפני שנה מהסוכנות ואנחנו מחינו... לא מתאספים היום גדולינו ומנהיגינו כדי לתקן תקנות כבימי ת"ח ות"ט וביחוד עם התקרבות ימי הרחמים... מרנן ורבנן תגורו גזירות ותתקנו תקנות להינזר מתענוגות ומותרות חפשו דרכים לעזור ולהציל..."⁸⁷⁰

הכרזת תענית באה לרוב בצמוד לפרסום ידיעות על מהלכי ההשמדה. עם פלישת גרמניה להונגריה קראו האדמו"רים מגור ומבלז לעם ישראל בארץ-ישראל ובגולה, באמצעות מודעת רחוב, לקבוע את יום כ"ח באדר תש"ד ל"יום תענית לתפילה" ובקשת רחמים על

866 "קריאת הוועד"פ העולמי של אגו"י - אחינו בני ישראל!", הדרך, כג' טבת תש"ג, עמ' 1. הקריאה פורסמה גם בקול ישראל, 7.1.43, עמ' 1.

867 [מודעת חוצות] לעם ישראל בארץ ישראל! הוועד הפועל של הסתדרות אגודת ישראל העולמית. גק"ש.

868 "על המצפה - לתגובה והתעוררות חדשה", הדרך, ו' אדר א' תש"ג, עמ' 1.

869 לעם ישראל בארץ ישראל! הוועד הפועל של הסתדרות אגודת ישראל העולמית. גק"ש.

870 ישראל אידלמן, האם עת לחשות? קול ישראל, 9.9.1943, עמ' 2.

שאריית הפליטה.⁸⁷¹ הכרזת התענית בידי שני אדמו"רים בלבד - מגור ומבלז - נבעה כנראה מחילוקי דעות באשר לצורך בהכרזת תענית.

עם קבלת הידיעות על גירוש יהודי הונגריה והשמדתם קראו אחד-עשר אדמו"רים, בראשות האדמו"ר אברהם מרדכי אלטר מגור, לקיים יום צום בי"ד בסיוון תש"ד. הוועד הפועל פרסם כרוז בדבר יום הצום, ובו נקרא היישוב היהודי "לעורר רחמי שמים ולהתאבל על מיליוני אחינו הי"ד שהושמדו באכזריות..."⁸⁷²

מוסדות היישוב, שנשלטו בידי תנועות חילוניות, הצטרפו רק מדי פעם לקריאות הרבנים לקיים תענית, כמחאה ומתוך ניסיון להעלים את הפן הדתי שבה. המחנה החילוני-הקיצוני לא השלים עם השימוש בדרך זו של מחאה, הקשורה בטקסיות דתית מובהקת, וקרא למוסדות היישוב לא להצטרף לתעניות שהכריזו הרבנים. לעומתם, ביקשה אגודת ישראל לשוות לאירועים אופי דתי. אירוע שכזה היה בעת כינוס רבנים לתפילה למען הצלה; הכינוס התקיים בחורבת ר' יהודה החסיד בתש"ה והוכרז בו על יום צום ואבל בערב ראש חודש ניסן תש"ה.⁸⁷³ הוועד הלאומי פרסם כרוז, ובו קרא ליישוב להצטרף ליום האבל הזה ולהתעלם מהפן הדתי שבו. בתגובה נכתב ב"משמר" - ביטאון השומר הצעיר:

הניסיון לשוות לימי התגובה ביישוב אופי דתי מובהק, לא נסתייע בידי הרבנים... רישומם לא היה ניכר כמעט בחיי היישוב - עד שניתן האות על-ידי רשות לאומית מוסמכת על-ידי הוועד הלאומי. אלא שנשאלת השאלה: למה התמהמה הוועד הלאומי למה לא נטל הזימה בידיו מלכתחילה, למה נהג כאילו ענה אמן אחרי הכרזת הרבנות.⁸⁷⁴

בנימין מינץ - מראשי פא"י - תקף את "משמר" והביא כתגובה את שידורי רדיו מוסקבה, שלא הסתייג מפעילות דתית הקשורה במלחמה בנאצים. התייחסותם השלילית של חלקים בתנועה הציונית ובמוסדות היישוב לטקסיות דתית ולעתים אף לטרמינולוגיה דתית בכל הקשור לשואה, שימשה גורם למחלוקת ולתחושת אכזבה באגודת ישראל; חוסר ההיענות של מוסדות היישוב והתנועה הציונית לשיתוף פעולה ממשי עם אגודת ישראל גרר מתיחות.

הקריאות לקיום תענית ציבור התפרסמו כקביעה דתית מטעם מועצת גדולי התורה או רבנים הקשורים באגודת ישראל, אך הדיון בצורך לקיים תענית ציבור התקיים על-פי-רוב במוסדות הפוליטיים של אגודת ישראל, והם שהחליטו על המועד המתאים לתענית.

871 לכבוד אחב"י באה"ק תובב"א ובחור"ל ד' עליהם יחי!, אברהם מרדכי אלטר מגור, אהרון רוקח מבעלזא, מרדכי רוקח. אדר תש"ד. אי"ח תיק מפעל ילדי ישראל.

872 לעם ישראל בארץ-ישראל, הסתדרות אגודת ישראל העולמית - הוועד הפועל, ט בסיון תש"ד. גק"ש.

873 יודע בגויים לעינינו נקמת דם ענדיך השפוך, שערים, כ"ג באדר תש"ה, ע"מ' 1.

874 מינץ תשל"ו, "צום ואבל על חורבן יהדות אירופה", עמ' שיא-שיג. הודפס לראשונה בשערים ה בניסן תש"ה. לדברי מינץ שידר רדיו מוסקבה ליהודי ברית-המועצות את קריאת רבני ארץ-ישראל לקיים תענית, ובליל התענית שידר קריאת פרקי תהלים ותפילת "אל מלא רחמים".

ההחלטות בדבר קיום תענית התקבלו בד-בבד עם החלטות על פעולות מחאה ציבורית שיש לבצע או על אופן הגשת עזרה ליהודי אירופה. אופן קבלת ההחלטות בדבר קיום תענית גם נעוץ כנראה בפן הנוסף שנשאה תענית הציבור בתקופה זו - מחאה ציבורית נגד מעשי הזוועה ודרישה מעמי העולם לפעול להפסקת הרצח.

כאמור, חלפו שלוש השנים הראשונות של המלחמה ללא תענית ציבור. הנהגת אגודת ישראל - הפוליטית והרוחנית כאחד - החליטה על קיום תעניות רק לאחר שפורסמו הידיעות בדבר ההשמדה ההמונית של יהודי אירופה. גם לאחר פרסום הידיעות הוכרזו תעניות ספורות בלבד, ללא כל יחס לממדי השואה, וקבילות על כך נשמעו גם מתוך המחנה האגודאי. בקשת בלוי להתייחס לתענית רק כמעשה דתי שבין האדם לבוראו, לא התממשה. עיסוקה של ההנהגה הפוליטית בעיתוי התעניות והפרסום שניתן להן, הקנו להן גם פן הפגנתי, מעבר לעשייה הדתית.

4. כינוסי תפילה ומחאה

קיום כינוסים ועצרות - עם היו עוד דרך מחאה נגד מעשי ההשמדה באירופה. מארגני הכינוסים השתדלו לזמן אליהם את מרב הארגונים כדי להפגין אחדות דעים בנושא ההצלה, וכדי שלקולם יהיה הד חזק יותר אצל עמי העולם וגורמים בין-לאומיים. ההשתתפות בכינוסים והדיווח עליהם בעיתונות נועדו גם לחזק את היחיד מישראל שנתקף באימה וביאוש נוכח הידיעות בדבר היקף השואה. ראשי אגודת ישראל הסכימו להשתתף בכינוסים הכלל-יישוביים ולהתעלם מגישתם ההיסטורית-המתבדלת שלא להשתתף בפעילויות מוסדות היישוב.

הצורך העז בהתכנסות בא לידי ביטוי מיד לאחר שניתן פומבי לידיעות על ההשמדה. בתוך עשרה ימים, בחודש כסלו תש"ג, התקיימו בארץ-ישראל ארבעה כינוסים מטעם אגודת ישראל, מהם שלושה בימים עוקבים.

את הכינוס הראשון לאחר קבלת הידיעות ארגן הוועד לענייני יהודי פולין שליד הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל. ביום ראשון, י"ג בכסלו תש"ג (22.11.1942), התכנסו פעילים וחברים באגודת ישראל באולם אוהל שם בתל-אביב. מנהיגי אגודת ישראל ביקשו לשוות לכינוס אופי כלל יהודי החורג מכינוס מפלגתי צר של חברי אגודת ישראל. לשם כך הוזמנו לכינוס הרב הראשי בתל אביב הרב עמיאל, הקונסול הכללי של פולין דוקטור רוזמרין וסגנו - מר יעניץ, מנהיג הדמוקרטים הפולנים דוקטור אולשווסקי ונציגים של עוד מדינות; כל אלה ישבו על הבמה לצד בלוי ומינץ - ממנהיגי אגודת ישראל. הרב איזנשטאט פנה בשפה הפולנית אל נציגי ממשלת פולין וביקש מהם לפעול למען הצלת יהודי פולין הנותרים. הקונסול הפולני הקריא את הודעת פרופסור סטאניסלאו קוט - שר המדינה

בממשלת פולין הגולה, שבה הביע את זעזועו מרצח היהודים וקרא לעולם התרבותי ללחום נגד הגרמנים. עוד הביא הקונסול את דבר ממשלת פולין וראשה, הגנרל שיקורסקי, נגד רצח היהודים ועל הצורך בנקמה. בשם אגודת ישראל קרא הרב בלוי לסוכנות היהודית, לוועד הלאומי ולכל המפלגות בארץ-ישראל להתאחד להצלת שארית הפליטה.⁸⁷⁵

הכינוס פרסם ארבע-עשרה החלטות שעיקרן: הבעת זעזוע נוכח רצח יהודי אירופה, מחאה נגד מסע השמדתם, וקריאה "לראשי האומות המאוחדות והניטרליות, לראשי הכנסיות נוצריות, לאנשי הרוח והמדע ולכל האנושות כולה לנקוט בכל האמצעים לשים קץ למסע השמדה נגד יהודי פולין ונגד יהודי אירופה כולה... מחובתן של הדמוקרטיות הגדולות להתאחד ולהציל את העם היהודי מכליה ומהשמדה באירופה המנואצת". עוד קרא הכינוס לכל הארגונים היהודים להתאגד במוסד אחד שיפעל להצלת יהודי אירופה.⁸⁷⁶

הקריאה לכל חלקי העם להתאחד ולפעול במשותף למען הצלת יהודי אירופה, עוברת כחוט השני בכל כרוזי אגודת ישראל. בקריאתם ביטאו מנהיגי אגודת ישראל את מצוקת התנועה ואת מצוקתם כפרטים נוכח השמדת יהודי אירופה, בהם רוב חבריהם לדרך. בשיתוף הפעולה בין כל הארגונים קיוו ראשי האגודה לגייס את מרב האמצעים לעזרת יהודי אירופה, ולהשיג תהודה חזקה יותר לבקשת העזרה בקרב גורמים בין-לאומיים.

עד כמה זעזעו הידיעות מאירופה את ראשי אגודת ישראל אפשר לראות בגיליון הדרך, שבועון אגודת ישראל בארץ-ישראל, שבו דווח על הכינוס באוהל שם. העמוד הראשון כולו הוקף במסגרת שחורה, ותחת הכותרת "קול דמי אחינו צועקים אלינו!" הודפסו שלושה טורים: באמצעי - פסוקי סליחות, ובשני הטורים הצדדיים - פסוקים מהתנ"ך שתוכנם בקשת נקמה. ביטויי הנקמה היו עדות למהפך שחל בתפיסה המסורתית של אגודת ישראל, שבחלה בכל ביטוי של אלימות. בארץ-ישראל התנגדה אגודת ישראל לפעילות מחתרתית-אקטיביסטית וראתה בה גישה הנוגדת את תורת ישראל ואשר אינה הולמת התנהגות יהודית. בפגישה עם בן-גוריון, באוקטובר 1944, חזרו ראשי אגודת ישראל והציגו את התנגדותם לטרור יהודי והעלו הצעות לפעולות עונשין נגד חברי המחתרות.⁸⁷⁷ בניגוד לגישה פציפיסטית זו, נוכח הידיעות בדבר ההשמדה, קראה אגודת ישראל לנקמה.

בכ"א בכסלו תש"ג התקיים בבית-הכנסת הגדול בחיפה כינוס של אגודת ישראל.⁸⁷⁸ הנואם המרכזי היה דוקטור ברויאר; בנאומו תקף את הסוכנות היהודית על שסירבה ליצור חזית הצלה מאוחדת כדרישת אגודת ישראל. דבריו ביטאו את האכזבה שחשו ראשי אגודת

875 אספה רבת-עם של אגודת ישראל, הדרך, י' בכסלו תש"ג, עמ' 5. החלטות אספת העם שנקראה על-ידי הוועד לענייני יהודי פולין שע"י אגודת ישראל העולמית באולם אהל שם בתל אביב, ביום י"ג בכסלו תש"ג. אצ"מ S26/1079.

876 שם, עמ' 6.

877 פרוטוקול משיחה בין באי-כוח אגודת ישראל מ' בלוי, י' ברויאר, וי"מ לוין ובין ד' בן-גוריון, י"ב בחשוון תש"ה (29.10.1944). אצ"מ S25/1446. דיון מפורט על יחס אגודת ישראל למחתרות ראה שצברג תשמ"ה, ביחוד עמ' 73-84.

878 אספת אבל גדולה, קול ישראל, 3.12.1942, עמ' 3.

ישראל מסירובה של הסוכנות היהודית לבקשתה של האגודה להתאחד בוועד להצלת יהודי אירופה שיכלול את כל הגורמים ביישוב. עוד קרא ברויאר לראשי המדינות לפתוח את ארצותיהם לקליטת פליטים שיצליחו להימלט מאירופה.

הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל ומרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל ארגנו כינוס ארצי של פעילי הארגונים הקשורים לאגודת ישראל - פועלי אגודת ישראל, צעירי אגודת ישראל, הנוער האגודתי, "לרגלי הזוועות וגזירת השמד של אחינו באירופה". הכינוס התקיים ביום כב' בכסלו תש"ג (1.12.1942) באולם הגדול שבבית הבריות "שטראוס" בירושלים, והוזמנו אליו נציגי העיתונות העולמית. בכינוס נשאו דברים הרב כהנמן - ראש ישיבת פוניבז' ושלושה מנהיגי אגודת ישראל: הרב בלוי, דוקטור ברויאר והרב לוי. האדמו"ר מגור לא השתתף בגלל בריאותו הלקויה אך הצטרף להחלטות הכינוס. הרב כהנמן ניסה לראות בשואה את עקבות ימות המשיח "בעצם החורבן רוקם הקב"ה את הגאולה... אנו עומדים ביום גדול, יום ה' הגדול והנורא".⁸⁷⁹ ברויאר עמד בנאומו על החמצת האפשרות שנוצרה עשרים וחמש שנה קודם לכן - בעת הכרזת בלפור - לעלות לארץ-ישראל ו"לבנות כאן בארץ הקודש מלכות שמים" ולהציל כך המוני יהודים. הכינוס פרסם הכרזה שכללה פנייה לעם היהודי לחזור בתשובה ולפנות בתפילה לרחמים ולהצלה;⁸⁸⁰ קריאה לכל המחתות ביישוב היהודי בארץ-ישראל ובגולה להתאחד למען הצלת יהודי אירופה; קריאה לעמים שוב לא לעמוד מנגד, להפר את מזימת הרשע ולהציל את שארית הפליטה של יהדות אירופה. לצורך זה נדרשו ראשי בנות-הברית למלא שלוש חובות:

1. השמעת "גערה תקיפה ונחושה" כדי שידעו הגרמנים "כי גם לדם חיוור זה יש גמול".
2. פתיחת שערי הארצות למקלט לפליטים שיצליחו להימלט.
3. ייסוד נציגות אחידה של עמי תבל להצלת יהודי אירופה ומתן עזרה מתאימה לנציגות זו להוציא לפועל את החלטותיה.

במקביל לכינוסי המנהיגות הפוליטית של אגודת ישראל, הוחלט לקיים כינוס של המנהיגות הרוחנית. בהתאם לתפיסה החדשה באגודת ישראל לאחד את כל הכוחות שבעם ישראל, פנה האדמו"ר מגור במכתבים לרבני ארץ-ישראל ללא התייחסות לתפיסתם האידאולוגית, וביקש מהם להשתתף ב"אספת רבנים" כדי "לזעוק ולעורר רחמי שמים. על פליטת בית ישראל להתאחד ולהתיעץ למען הצלתם".⁸⁸¹ הכינוס התקיים ביום ראשון כ"ג בכסלו תש"ג בשעה 12 בבית-הכנסת של ר' יהודה החסיד בירושלים. לקחו בו חלק כארבע מאות רבנים ואדמו"רים שבארץ-ישראל; כן השתתפו בו נציגי אגודת ישראל, המזרחי, הסוכנות

879 הכינוס הארצי של אגודת ישראל לרגלי גזירת השמד באירופה, קול ישראל, 3.12.42, תוספת.

880 הכרזת הכינוס, קול ישראל, 3.12.42, עמ' 1.

881 כנסת רבני ארץ-ישראל בירושלים בנשיאותו של אדמו"ר הרה"צ מגור שליט"א, הדרך, כ"ד בכסלו תש"ג, עמ' 2-1. הכרזה [כנסית רבני ישראל], אי"ח תיק יהדות פולין.

היהודית, ההסתדרות הציונית החדשה (הרביזיוניסטים) ועיתונאים; המונים צבאו על פתח בית- הכנסת. האדמו"ר מגור פתח את ארון הקודש וביקש להתפלל להעברת רוע הגזירה תוך כדי קריאת עידוד - "עוד יבואו זמנים שיהיה ליהודים טוב עוד נזכה לראות בנחמה". שבעה רבנים תקעו בשופרות שלושים תקיעות, הוקרא פרק ממסכת איכה, נאמרה תפילת אל מלא רחמים (מגזרת ת"ח) וקדיש. הרב הרצוג קרא את הכרזת הכינוס שכללה שלושה פרקים: "דבר לעמים" המביטים באדישות על השמדת העם, להתעורר ולעשות את כל אשר ביכולתם כדי להפסיק את רצח העם היהודי, עוד נתבקשו הארצות החופשיות לפתוח שעריהן לפני הנמלטים; "לראשי הדתות" - להשתמש בכל כוח השפעתם לשים קץ לשפיכת דם נקי; "ליהדות הגולה" - להתחזק ולא לאבד תקווה.

הרב י"ש כהנמן, חבר מועצת גדולי התורה, דרש מהציבור בארץ-ישראל לא להתיימש ולגלות גבורה ואומץ לב; לא עיסוק "בדברים פעוטים בקטנות מוחין בצרות עין. מעשים כבירים תובעת שעה זו מאתנו", אמר. הוא תיאר מקרים של מסירות נפש ועזרה הדדית בקרב הנרדפים באירופה, וביקש מראשי היישוב: "הלואי והמפלגות המתרוצצות ברחובותינו תלמדנה מפי ילדינו הקדושים את מדת אהבת ישראל ועמידה של גבורה וגאווה... אנחנו בשאננותנו דואגים לדברים של מה בכך".⁸⁸²

בל"ג בעומר - י"ח באייר תש"ג (23.5.1943) - קיימה אגודת ישראל כינוס נוסף, כנראה כמחאה על כישלון ועידת ברמודה. הכינוס התקיים בתל-אביב (באולם ישה חפץ), וקריאתו העיקרית הופנתה אל ארצות העולם החופשי, בדרישה להגביר את מאמציהן להצלה ולפתוח שעריהן לפליטים. הרב לוין הדגיש ש"אזני העולם אטומות" וקבע: יש דין ויש דיין לעולם! ולא רק הרוצחים המטורפים אשמים, אלא כל אלה העומדים מנגד ומסתכלים בשפיכות דמנו".⁸⁸³ בלויקרא: "אין אנו מוחים נגד המרצחים... אנו מוחים נגד אלה אשר רוממות הצדק והיושר בגרונם... גשו למעשים, מעשים מקיפים ומעשים מידיים, אל תחמיצו אפילו שעה אחת".⁸⁸⁴ בשנות המלחמה הבאות שוב לא קיימה אגודת ישראל כינוסים ייחודיים לנושא השואה, וגם בדיני הוועידה הארצית שלה, בארץ-ישראל, נדחקה השואה לשוליים.

דרישות מנהיגות אגודת ישראל מהציבור בארץ-ישראל ובעולם לרכז את כל המאמצים בנושא ההצלה, להתאחד ולסלק מחלוקת, לא הועילו לסלק את המחלוקת בתוך אגודת ישראל ולהפסיק את מאבקי הכוח בין המחנות השונים בתוכה. ביוני 1944 - חודש לאחר שהחל גירוש יהודי הונגריה לאושוויץ - קיימה אגודת ישראל ועידה ארצית בארץ-ישראל. הוועידה התאפיינה בריבוי הרשימות שהתייצבו לבחירות. הוגשו 21 רשימות מועמדים, חלקן היו קשורות למחנות רעיוניים וחלקן על בסיס מקומי.⁸⁸⁵ הרשימות התמודדו על איוש

882 י. כהנמן, עוד יש אחריות ותקווה לנו, הדרך, כ"ד בכסלו תש"ג, עמ' 3.

883 הם קידשו את השם במותם - נקדש אנו את השם בחיינו, נאום הרב לוין, הדרך, כ"ב אייר תש"ג, עמ' 2.

884 בלוי תשמ"ג, עלינו לגייס את לגיון התורה, עמ' 242-247. הודפס לראשונה בכ"ב אייר תש"ג.

885 רשימות המועמדים לבחירת הצירים אל הוועידה הארצית של אג"י, תוספת לקול ישראל, י' בסיון תש"ד.

180 מקומות לצירי הוועידה, וכולן זכו במקומות לציריהן.⁸⁸⁶ הבחירות לוועידה התנהלו כבעת רגיעה, הרשימות ניהלו מערכת בחירות שבה הציגה כל רשימה את מצעה, ללא התייחסות לשואה. כך לדוגמה קראה רשימת הנוער האגודתי "להתגייס להנחיל לרשימה את הנצחון כדי 'להפגין לעיני היישוב כי יש לאגו' נוער מסור ונאמן".⁸⁸⁷ במרכז הוועידה עמדה "הצהרת אגודת ישראל לעתידה של ארץ-ישראל", שבה דרשה אגודת ישראל לפתוח את שערי הארץ וליצור "משטר מדיני אשר יאפשר לעם ישראל בעזרת המעצמה המנדטורית את התגשמותו של המנדט בלי שום הגבלה..." בחלקה השני של ההצהרה קבעה האגודה כי השואה מעמידה את ארץ-ישראל במרכז ההצלה של שארית הפליטה. "פתיחת שערי ארץ ישראל לעלייה חופשית בלתי מוגבלת ויצירת משטר מדיני אשר יאפשר את קליטת המוני ישראל הנרדפים והנעקדים - בדרישה זו מאוחדת אגודת ישראל עם כל חלקי העם היהודי".⁸⁸⁸ עוד פרסמה הוועידה קריאה להצלת יהודי הונגריה ורומניה. דיוני הוועידה נסבו על המצב הדתי והמדיני בארץ-ישראל, על שאלות חינוך, כלכלה וארגון התנועה. רק נאום אחד יוחד כולו להצלה.⁸⁸⁹ מערכת הדרך הגדירה את הוועידה בכותרת ענק על פני העמוד הראשון: "הוועידה הארצית של אגודת ישראל בפתח תקוה - הפגנה אדירה למען קדושת הארץ".⁸⁹⁰ לא הייתה בוועידה כל הפגנה למען הצלת יהודי אירופה.

בדומה לכך נערכה בי"ז בחשוון תש"ה (3.11.1944) ועידה של פא"י בארץ-ישראל; הנואמים אזכרו את השואה, והאדמו"ר ממונקאץ' התריע נגד "השאננות בציון" ותבע "השתתפות בגורל אחרים והתמסרות להצלת שארית הפליטה". ההחלטות שהתקבלו נגעו לעתידה המדיני של ארץ-ישראל ולמעמדה של פא"י בתוך אגודת ישראל.⁸⁹¹

מסקירת הכינוסים שנערכו בעת המלחמה, אפשר לומר שרובם נשאו אופי פוליטי-הפגנתי, גם אם במהלך הכינוס התקיימו טקסים דתיים. כמו בהכרזת התעניות, החלה גם הקריאה לכינוסים רק משנודע על ההשמדה ההמונית. הכינוסים התקיימו במחצית הראשונה של שנת 1943, עוררו סערה בציבור האגודאי, ולאחריה חזרה השתיקה הציבורית. בוועידות שהתקיימו בארץ-ישראל בשנת 1944 נדחקה השואה לשוליים, והדיונים התמקדו בנושאים ארגוניים או ארץ-ישראליים.

886 תוצאות הבחירות לוועידה הארצית של אגו"י, הדרך, י"ז בסיוון עמ' 2.

887 חברים! הסתדרות הנוער האגודתי בארץ ישראל ההנהלה הארצית, קול ישראל, ג' בסיון תש"ד.

888 הצהרת אגודת ישראל לעתידה של ארץ לישראל, הדרך, א' בתמוז תש"ד, עמ' 1.

889 הוועידה הארצית של אג"י סדר היום, הדרך, י"ז בסיון תש"ד, עמ' 1.

890 הוועידה הארצית של אגודת ישראל בפתח תקוה הפגנה אדירה למען קדושת הארץ, הדרך, כ"ד בסיון תש"ד, עמ' 1.

891 ועידת פועלי אגודת ישראל בא"י, היסוד, 3.11.1944, עמ' 1.

5. הכרזות וקריאות

ההכרזה היא דרך מקובלת לתת ביטוי פומבי לתפיסות עולם או לתגובה לאירועים. תנועות רבות, בהן אגודת לישראל, עשו בה שימוש; הכרזות אגודת ישראל קרויות גם "הצהרות". הקריאה היא פנייה לציבור מוגדר; היא מבקשת, מעבר לפרסום, לגייס אוהדים או להביא לשינוי עמדות.

באגודת לישראל, כבציבור החרדי כולו, הייתה ה"קריאה" מעל מודעות רחוב או מודעות בעיתונות דרך מקובלת לפנות אל הציבור כדי שישנה עמדות ויפעל בתחומים שונים. בהכרזות ובקריאות שפרסמה אגודת לישראל באו לביטוי תגובותיה לידיעות שהגיעו מאירופה, תפיסות התנועה את השואה וכן בקשותיה ודרישותיה להגיש עזרה לנרדפים ולנסות להציל יהודים מההשמדה. בפניותיה לגורמים בין-לאומיים ביקשה אגודת לישראל למצוא מקום מקלט ליהודי אירופה בדרכים מדיניות, ולפעול בדרכים צבאיות להפסקת ההשמדה. הפניות לציבור היהודי עסקו בבקשת תרומות, שיאפשרו לקיים פעולות עזרה והצלה, ובדרישה לחזור בתשובה, כאמצעי לעורר את רחמי ההשגחה העליונה ולבטל את רוע הגזירה.

ההכרזות והקריאות בנושא השואה לא היו לדרך ביטוי קבועה; מנהיגות אגודת לישראל עשתה שימוש בדרך ביטוי זו לעתים נדירות, לרוב בעקבות אירועים יוצאי דופן.

שבועיים לאחר "ליל הבדולח" פרסמה אגודת לישראל את קריאתה הראשונה ליהודי ארץ-ישראל בקשר לשואה; ב-24 בנובמבר 1938 פרסם מרכז אגודת לישראל בארץ-ישראל קריאה "להצלת ילדי ארץ הזוועות".⁸⁹² באמצעות הכותרת ביקשה הנהגת אגודת לישראל להמחיש ליישוב את מצבם הקשה של יהודי גרמניה. בקריאה הופנתה תשומת לב היישוב למצוקת היהודים בגרמניה, וכל יהודי בארץ-ישראל נקרא להתחייב לקבל לביתו ילד מפליטי גרמניה. פעולה שכזו, קיווה המרכז, תביא את ממשלת המנדט לפתוח את שערי ארץ-ישראל בפני ילדים-פליטים מגרמניה.

ביום שבו פרצה המלחמה נפגשו ראשי אגודת לישראל והרב דושינסקי עם הנציב העליון; בעקבות הפגישה פרסמה אגודת לישראל הצהרת תמיכה בבריטניה. מפרוטוקול הפגישה עולה כי מרכז אגודת לישראל ביקש לפרסם בעיתונות הצהרה שבলוי הקריא באוזני הנציב; נוסף על תמיכה והבעת תפילה לניצחונה המהיר של בריטניה נאמר בה: "אגודת לישראל תסייע בכל אפשרויותי' להשלטת השלום והשקט בארץ-ישראל בתקווה בטוחה שאחרי שממשלת הוד מלכותו תצא בור הנצחון ממלחמתה זו בעד הצדק ויושר העולמי תמצא הדרך המתאימה לפתור את בעית ארץ-ישראל בהתאם להצפיה של עם ישראל..."⁸⁹³ לא

892 מרכז אגודת לישראל בארץ-ישראל, להצלת ילדי ארץ הזוועות, קול לישראל, 24.11.1938, עמ' 1.

893 פרטי-כל ראיון אצל הנציב העליון ביום י"ז אלול תרצ"ט, פרוש תשס"א, עמ' 354-355.

היה בה כל אזכור של דאגה לגורל יהודי גרמניה, אוסטריה או פולין. לבקשתו של הנציב העליון, שחשש "מפני שבמצב של היום עלול הוא לעורר וכוחים בעתונים", ההצהרה לא פורסמה.

משהחלה המלחמה ביקשה בריטניה לגייס כספים לצורכי המלחמה באמצעות מכירת איגרות חוב. מרכז אגודת ישראל הסכים להשתתף בפעילות זו. בניסיון לעזור במאמץ המלחמתי, קרא מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל לרכוש איגרות מלווה מלחמה שהפיצה ממשלת המנדט, בנימוק שהכספים שיגויסו יועברו למאמץ המלחמתי ובעזרתם יהיה אפשר להציל יהודים.⁸⁹⁴ חברי אגודת ישראל בארץ-ישראל לא היו בעלי אמצעים, וודאי שראשי התנועה לא ציפו לתרומות בהיקף גדול. ייתכן שקריאתה של אגודת ישראל בנושא זה הייתה כדי להפגין נאמנות לממשלת המנדט, מתוך תקווה לזכות לתמיכתה בדרישות אגודת ישראל בנושאי הדת בארץ-ישראל, ויותר מכך בדרישתה להקצות לה רישיונות עלייה במספר גדול יותר ממה שהקציבה לה הסוכנות היהודית. עוד אפשר שקריאתה של אגודת ישראל נבעה מפניותיה לממשלת המנדט לשם קבלת תמיכה כספית למוסדותיה, משום המצב הכלכלי הקשה שנקלעה אליו התנועה עם תחילת המלחמה.

כשלוש שנים שמרה מנהיגות אגודת ישראל על שתיקה, ותגובותיה לידיעות שהגיעו מאירופה לא באו לביטוי בתקשורת. רק לאחר שמנהיגי הארגונים היהודים בארצות-הברית, בהם אגודת ישראל, החליטו לפרסם את הידיעות בדבר ההשמדה, החלה מנהיגות אגודת ישראל לפרסם הכרזות בתדירות גבוהה.

ב-5 בנובמבר 1942 פורסמה הצהרה מטעם הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית,⁸⁹⁵ ובה נקבע כי על בריטניה לפתוח את שערי ארץ-ישראל לקליטת פליטי אירופה, וכל הארגונים היהודיים בארץ-ישראל ובגולה נקראו להתאחד וליצור נציגות אחת שתדרוש ממנהיגי העולם הדמוקרטי לאחוז בכל האמצעים האפשריים כדי להפסיק את מסע ההשמדה.

ההצהרה נועדה למנהיגי הארגונים והתנועות היהודיות; פרסומה בעיתונות נועד ליצור דעת קהל שתאלץ מנהיגות זו לוותר על מניעים פרטיים-מקומיים ולהסכים לשיתוף פעולה במסגרת שתיוחד לנושא ההצלה. בפועל נועד פרסום ההצהרה במועד זה להשפיע על הסוכנות היהודית להסכים להקמתו של ועד משותף לכל הארגונים בארץ-ישראל, במנותק מן הסוכנות, כדרישת אגודת ישראל.

ב-31 בדצמבר 1942 פרסמה מנהיגות אגודת ישראל בארץ-ישראל הכרזה, ובה שביעות רצון מהצהרת בנות-הברית בגנות "הטבח ההמוני", ובמקביל הובהר בהכרזה: "אי אפשר שממשלות בנות-הברית תצאנה ידי חובתן במחאות והכרזות לעתיד. המצב דורש מעשים

894 אל הציבור החרדי בארץ-ישראל, מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל. אא"ע תיק 5.

895 הצהרה, קול ישראל, 5.11.42, עמ' 1. נוסח ההצהרה נשלח ב-1.11.42 לגודמן - המזכיר המדיני של אגודת ישראל העולמית - כדי שיפיצה בבריטניה. אא"ע תיק 7.

נמרצים מידיים...⁸⁹⁶ בנות-הברית נדרשו לנקוט בכל צעד אפשרי להפסקת הטבח, לפתוח את שעריהן לקליטת פליטים יהודים, ולייסד "נציבות עליונה לענייני היהודים" שתפעל לעזרת הפליטים.

בי"ז בטבת תש"ג (5.2.1943) פרסמו הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית ומרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל הודעה שנוסחה בלשון תקיפה, ובה דרישות חד-משמעיות מבנות-הברית. בהודעה נקבע כי אין די בהצהרת ממשלות בנות-הברית נגד הטבח, ואומות העולם נדרשות אפוא במפגיע:

(I) לנקוט מיד ובלי כל איחור, אפילו של יום אחד מיותר, בכל האמצעים הנתונים לרשותם להפסיק את הטבח ואת ההוצאה לפועל של תכנית השמדה נגד עם ישראל.

(II) לפתוח את שערי ארצותיהן ואת שערי הארצות הנמצאות תחת חסותן בפני היהודים היוצאים הנמלטים מארצות הכיבוש של הנאצים, ולנקוט בצעדים מתאימים לאפשר את יציאת היהודים מארצות השמד.

(III) לשם פעולה מהירה על בנות-הברית לייסד מיד נציגות עליונה לענייני היהודים, בהשתתפות ביאת-כוח מתאימה של העם היהודי, אשר תפקידה המיוחד יהיה הוצאה לפועל מהירה של התכנית הנ"ל באמצעות הגורמים הבין-לאומיים והארצות הניטרליות.⁸⁹⁷

הנוסח התקיף של הדרישות חרג מהגישה הפייסנית-שתדלנית שהייתה מקובלת במחנה החרדי בפנייה אל אומות העולם. ברור שהידיעות על שואת יהדות אירופה לא יכלו להשאיר את מנהיגות אגודת ישראל ללא זעקה כלפי האומות. הצהרת הגינוי של האומות שפורסמה ב-17 בדצמבר 1942 (ראה להלן) אף נתנה תוקף לפנייה בדרישות. הגורם העיקרי לפרסום הדרישות האלה היה כנראה הידיעה בדבר ההכנות של בריטניה וארצות-הברית לכינוס ועידת ברמודה - ועידת נציגי ארצות-הברית ובריטניה שהתכנסה באפריל 1943 ומשתתפיה היו אמורים לדון בדרכים להצלת קרבנות הנאצים. בפרסמה את הדרישות, ביקשה אגודת ישראל להביא לידיעת משתתפי הוועידה ולהעמידם על אפשרויות העזרה ליהודי אירופה, כפי שאגודת ישראל ראתה אותן.

גם ארגונים אחרים הגישו לוועידת ברמודה דרישות לפעול להצלת יהודי אירופה. ביום 14 באפריל 1943 המציא ועד החירום המאוחד לענייני יהודים באירופה לידי מארגני ועידת ברמודה תזכיר שכלל תכנית להצלת היהודים.⁸⁹⁸ היישוב הארץ-ישראלי הגיש תזכיר שבניסוחו השתתף בנימין מינץ. בתזכיר נדרשו בנות-הברית להוציא מספר רב של יהודים מאירופה הכבושה, לפתוח את שערי ארץ-ישראל וכן לאפשר כניסה לארצות-הברית

⁸⁹⁶ הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל, הכרזת אגודת ישראל, הדרך, כ"ג טבת תש"ג, עמ' 1.

⁸⁹⁷ הצהרת הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית, מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל. אא"ע תיק 11.

⁸⁹⁸ פראגר תש"ח, עמ' 318.

ולארצות הניטראליות, לאיים ב"נקיטת צעדים נמרצים למעשי תגמול העשויים להכריח את הציר להפסיק הטבח ביהודים" ולהקים ועד בין-לאומי שיכלול נציג יהודי לביצוע תכנית ההצלה.⁸⁹⁹

דיוני ועידת ברמודה נערכו בימים 19-30 באפריל 1943, בהשתתפות משלחות מבריטניה ומארצות-הברית. עם סיומה התפרסמה הודעה קצרה לגבי האפשרויות להגיש עזרה למספר רב של פליטים; העובדה שרוב הפליטים הם יהודים לא אוזכרה. רק ב-10 בדצמבר 1943 - שמונה חודשים לאחר תום הוועידה - פורסמו מסקנותיה; ומהן עלה כי כלל לא הותוו בוועידה דרכים להצלת יהודים או לפתרון בעיית הפליטים.

ארגוני היהודים, בהם אגודת ישראל, תלו בוועידה תקוות רבות והניחו שהחלטותיה יעזרו להפעיל אמצעי הצלה מצד מדינות הברית. תוצאות הוועידה הנחילו לעולם היהודי אכזבה מרה.

התגובה הראשונה של אגודת ישראל לתוצאות ועידת ברמודה פורסמה ב-27 במאי 1943, במסגרת החלטות כינוס ל"ג בעומר של נציגי ארגוני אגודת ישראל בארץ-ישראל, שהתקיים באולם ישה חפץ בתל-אביב. מחצית החלטות הכינוס נגעו להצלת שארית הפליטה, ובהן קריאה לפתוח את שערי הארצות בפני הפליטים ודרישה מהעולם הדמוקרטי לפעול מיד להצלת היהודים. באחת ההחלטות הובעה "אכזבה מועידת ברמודה שיצאה ידי חובתה בנאומים והבטחות והשתתפות בצער, ולא גמלה כל פעולה ממשית של הצלה".⁹⁰⁰

ב-21 ביוני 1943 התכנסה המועצה המרכזית של אגודת ישראל להכין ועידה ארצית. העמוד בשבועון אגודת ישראל, שבו הודפסו החלטות המועצה, הוכתר בכותרת "יתאחד כל עם ישראל בשעה איומה זו!" בהחלטה הראשונה נאמר:

"המועצה מביעה את מחאתה החריפה נגד עולם שאזניו אטומות ולבו לב אבן לנוכח נהרי נחל דם יהודי אירופה הניגר לעין השמש. אנו מתריעים לא רק נגד כנופית המרצחים אלא גם נגד האומות החופשיות והעולם החפשי העומדים על הדם, ומכל הזעקות, המחאות והפניות למצפונם לא עשו דבר להפסקת הטבח. ואנו פונים שוב בתביעה בלתי פוסקת להציל את שרידי עם ישראל ואת שארית הפליטה הטובעת בדם ואש ולפתוח את שערי הארצות למובלים לטבח".⁹⁰¹

הרב לוי'ן הביע את אכזבתו מתוצאות ועידת ברמודה במילים בוטות - באמצע 1944 קרא הרב לוי'ן לאומות העולם להציל את שארית הפליטה בהונגריה. בנאומו עמד לוי'ן על משמעות הוועידה: "הקץ לדבורים והבטחות! מעשים ממשיים אנו רוצים לראות להצלת המוני עמנו, ובראש וראשונה לפתוח את שערי ארץ ישראל לרווחה בפני המוני עמנו המתדפקים על

899 פרטיכל משיבת הועדה לניסוח הדרישות לוועידת ברמודה, 14.4.43. אצ"מ S26/1241.

900 כנוס נציגי אגודת ישראל בל"ג בעומר, קול ישראל, 27.5.43, עמ' 3. החלטות הכינוס, הדרך, כ"ב באייר תש"ג עמ' 3.

901 יתאחד נא כל עם ישראל בשעה איומה זו!, הדרך, כ"א בסיוון תש"ג, עמ' 2.

שעריה... על חורבן עמנו השיבו בברמודה". ועידת ברמודה הייתה לסמל של אי-עשייה ועמידה מנגד של אומות העולם. לזין דרש מהאומות לפתוח את סגור לבן "להקים גייסות אדירים לפלישה... אפשר ואפשר למצוא אניות להובלת אחינו שרידי חרב ומקום מקלט לקליטתם",⁹⁰² - נושאים שוועידת ברמודה הדירה רגלה מהם.

רוב הקריאות כללו דרישה מיהודי העולם לחזור בתשובה ולהקפיד על קיום מצוות כתגובה הולמת לשואה. הרב סילבר אף פנה בדבריו לרפורמים וביקשם "תהרסו את החומות החוצות ביניכם לבין כלל ישראל ומחנות היראים!"

ערב ראש השנה תש"ד פרסם מרכז אגודת ישראל קריאה להתחזקות ולחזרה בתשובה בד-בבד עם העמדות שאלות כלפי ההשגחה: "התפללנו העתרנו הרבינו תפילה ולא נענינו, מחיצה של ברזל הפסיקה בין תפילותינו לאבינו שבשמים... הקב"ה השיב אחור ימינו מפני אויב, אשר הוסיף להתעלל בגופות הקדושים של שארית הפליטה, ולכלות ולהשמיד בלי הפסק ועוד ידו נטויה ח"ו".⁹⁰³

בתשרי תש"ד, נוכח השמדת יהודי אירופה, קרא הוועד הפועל העולמי לחזור בתשובה ו"להרחיק שטן הפירוד המפריד בין אחים ולהביא במקומו אהבה ואחווה ושלוש וריעות...".⁹⁰⁴

הוועידה הארצית השלישית של אגודת ישראל בארץ-ישראל, שהתכנסה ביוני 1944, פרסמה קריאה להצלת שארית הפליטה באירופה.⁹⁰⁵ הקריאה כללה תיאור ההשמדה הנמשכת, תפילה להצלה וקריאה אל אומות הברית: "...ביכלתכן להציל את שארית ישראל באירופה הכבושה. ביכלתכן למצוא את האמצעים להפסיק את הטבח האיום בישראל". בנות-הברית נדרשו להזהיר את הונגריה ואת מדינות הבלקן כי הכחדת היהודים בארצותיהם תגרום לענישתם החמורה עם סיום המלחמה. עוד נדרשו בנות-הברית לפתוח שעריהן לפליטי אירופה ולהעמיד אניות ואמצעים כספיים כדי להעבירם לחוף מבטחים. היישוב היהודי בארץ-ישראל נדרש להכפיל את תרומותיו הכספיות להצלת היהודים.

ביום ב' באדר תש"ה התקיים כאמור לעיל בחורבת ר' יהודה החסיד כינוס תפילה של רבנים ואדמו"רים, בהם שני הרבנים הראשיים לארץ-ישראל וראשי אגודת ישראל. בכינוס נקראו יהודי העולם לקיים שבוע אבל בימים כ"ג-כ"ט באדר - שבוע ללא שמחות וללא טקסי נישואין. רבני הכינוס קראו להקדיש את השבוע "להתעוררות לתשובה, להצלת הפליטה ולעזרתה ולפתיחת שערי ארץ-ישראל", וכאמור, הוכרז בו יום צום בערב ראש חודש ניסן. הרב הרצוג קרא את הכרזת הכינוס: "איכה עמדו כמעט כל עמי העולם, על שריהם וראשיהם,

902 נאום הרב יצחק מאיר הכהן לזין, קול ישראל, 29.6.1944, עמ' 3.

903 עם ה' חזקו ונתחזקה, קול ישראל, 29.9.43, עמ' 1.

904 התעוררות לתשובה, הסדרות אגודת ישראל העולמית הועד הפועל, הדרך, ח' בתשרי תש"ד, עמ' 1.

905 הכרזת האזעקה להצלת שארית ישראל באירופה הכבושה, קול ישראל, 22.6.44, עמ' 1. הוועידה הארצית - הכרזה להצלה, הדרך, א' תמוז תש"ד, עמ' 6-7.

בהמגר עם עולם בידי רוצחים וזדונים, לא התעוררו להציל את הלקוחים למוות וסגרו את שערי ארצותיהם בפני השרידים שנמלטו מידי המרצחים... פתחו לרווחה וללא דחייה והגבלה את שערי ארץ ישראל עשו כל המאמצים להצלת שארית ישראל, פליטי החרב והשוד".⁹⁰⁶

הסתדרות אגודת ישראל בארצות-הברית, אף שחסרה מנגנון ארגוני ומספר חבריה היה קטן, השכילו מנהיגיה לעשותה בשנות המלחמה לגורם משפיע חשוב בפעילות המחאה היהודית בארצות-הברית. בעיתוני אגודת ישראל בארצות-הברית פורסמו קריאות רבות לתרום לארגוני ההצלה של אגודת ישראל, אך רק הכרזות ספורות הודפסו בה.

תגובות ראשי אגודת ישראל בארצות-הברית לידיעות בדבר ההשמדה הובאו בגיליון דצמבר 1942 של אידישע שטימע. עמודו הראשון הוקף במסגרת שחורה, ותחת הכותרת "על שבר בת עמי" הובאה תדהמתם של אחדים ממנהיגי אגודת ישראל שבארצות-הברית: פירסטנברג - מעורכי אידישע שטימע - ביטא את תחושותיו במילים: "כל אגדות חז"ל על חורבן הבית מחווירות ונחלשות מול המאורעות העכשוויים מול המציאות המחרידה שסובלים כעת כנסת ישראל". רוזנהיים תיאר את השמדת "חמישית מהעם היהודי" ושאל "מה עלינו לעשות?" דוקטור לוין הקשה "למה אלקים זנחת לנצח יעשן אפך בצאן מרעיתך? ... אל תעזבונו אל תעזבו את יקירינו בעמק הבכא, די לדם ולצרות". נשיא אגודת ישראל בארצות-הברית הרב הסילבר, כמו כל הכותבים האחרים, קרא ליהודי ארצות-הברית לחזור בתשובה, כאפשרות היחידה להצלה.⁹⁰⁷

באב תש"ג (אוגוסט 1943) התפרסמה קריאה לכינוס ועידה ארצית של אגודת ישראל באמריקה.⁹⁰⁸ עיקר תוכנה - החורבן באירופה - "עמנו מתבוסס בדמו. עולם חשך בעדנו בגלל החורבן באירופה..." ותפקיד אגודת ישראל באמריקה לפעול למען שארית הפליטה באירופה.

בהחלטות הוועידה הארצית החמישית של אגודת ישראל באמריקה, שהתקיימה בראשית תמוז תש"ד,⁹⁰⁹ הובעה דרישה לפעילות משותפת של כל המפלגות למען הצלת יהודי אירופה. לשם כך נקראו המפלגות לוועידת שולחן עגול ולהתאגדות במסגרת "ועד מאוחד להצלת האומה", שתפקידם יהיה לפעול להצלת יהודי אירופה, ביטול הספר הלבן ועזרה לפליטים בסיום המלחמה.

כמה וכמה דרישות נכללו ברוב ההכרזות והקריאות שראשי אגודת ישראל פרסמו: שתי

906 יודע בגויים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך, שערים, כ"ג באדר תש"ה, ע"מ' 1.

907 על שבר בת עמי, אידישע שטימע, דצמבר 1942, עמ' 1. בעמוד נכללו ההכרזות הבאות: אליעזר זילבער, לבי לבי על חלליהם!; י"מ פירסטנברג, בא בחורין; יעקב ראזענהיים, וואס זאלען מיר טאן?; יצחק לעווין, למה ד' תעמוד מרחוק; ז' אייכנשטיין, פארצוויפלונג און התחזקות!

908 קריאה לוועידה ארצית הרביעית של אגודת ישראל באמריקה, הפרדס, אב תש"ג, עמ' 10.

909 החלטות שנתקבלו בוועידה הארצית החמישית של אגודת ישראל באמריקה, הפרדס, אלול תש"ד, עמ' 14.

דרישות הופנו לעם היהודי - קריאה לחזור בתשובה ולקיים מצוות כדרך לביטול רוע הגזירה; קריאה לאיחוד ארגוני ההצלה היהודים למאבק משותף למען יהודי אירופה. דרישה תכליתית זאת הציגה את מדיניות אגודת ישראל כפי שבאה לביטוי בדיוניה ובמאבקים עם ארגונים יהודים בארץ-ישראל ובארצות-הברית; מטרתה הייתה ליצור מסגרת הצלה מאוחדת ובמקביל לדחות ניסיונות של התנועה הציונית בארצות-הברית ושל הסוכנות היהודית בארץ-ישראל, להגביר את כוחן ולהנהיג את הארגונים היהודים השונים. אומות העולם נדרשו לפעול להפסקת רצח העם היהודי; לפתוח שעריהן לקליטת פליטים יהודים וליצור נציגות עולמית לענייני יהודים. דרישות אלה עמדו במרכז הפעילות המדינית הבין-לאומית הענפה של אגודת ישראל העולמית.

מספר ההכרזות והקריאות שפורסמו בעיתוני אגודת ישראל קטן בהתחשב בגודל האסון שבא על עם ישראל ובהתחשב בשנים הרבות שארכה המלחמה. ייתכן שיכולת השיפוט באשר להיקף ההכרזות והקריאות לוקה בחסר, מאחר שאין בנמצא מודעות-חוצות וכרוזים, שהם אפיק תקשורת מקובל ברחוב החרדי; ייתכן שבהם נכללו הכרזות בנוגע לשואה.

קשה למצוא הסבר למיעוט ההכרזות הפומביות שהתפרסמו בעיתוני אגודת ישראל, ואותן השאלות שעולות מסקירת מספר תעניות הציבור והכינוסים בתקופת השואה, חוזרות ונשנות גם בסקירת ההכרזות.

6. ריטואל דתי או פעילות מחאה

בתחילת המלחמה הועתק מיקום הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל לארץ-ישראל, ומספר חברי מועצת גדולי התורה שנותרו לפליטה הגיעו לארץ-ישראל.

אופי פעילות המחאה והזעקה הציבורית של המחנה האגודאי נקבע אם כך בעיקר בידי מנהיגות אגודת ישראל העולמית שבארץ-ישראל, והיא באה לביטוי בשלוש דרכים: תעניות ציבור, כינוסים והכרזות. בהתייחס לתכיפות המחאות מצטיירת תמונה כוללת של פעילות מועטה, שאף היא לא התקיימה לאורך כל שנות המלחמה. עם תחילת המלחמה התפרסמו מספר הכרזות מטעם מנהיגי אגודת ישראל בגנות רדיפות היהודים; בשלוש השנים שעד נובמבר 1942 - מועד שבו פורסמו הידיעות בדבר השמדה שיטתית של היהודים באמצעי התקשורת - לא נעשתה כל פעילות מחאה מצד מוסדות אגודת ישראל.

במחצית הראשונה של שנת 1943, בעקבות פרסום הידיעות האמורות, קיימה אגודת ישראל פעילות מחאה נמרצת בארץ-ישראל. מוסדות התנועה, ארגוניה ורבניה, הכריזו תעניות, קיימו כנסים ופרסמו הכרזות שונות. לאחר תקופה זו חזרו פעולות המחאה ונדחקו לשולי העשייה האגודאית, וכמעט שלא התקיימו עד סיום המלחמה.

פעילות מחאה נועדה קודם לכול להשפיע על הגורמים הבין-לאומיים שהיו מעורבים

במלחמה, לשנות את מדיניותם ולפעול בנחישות להציל יהודים ולעזור לפליטים. ייתכן שהנהגת אגודת ישראל לא ראתה בפעילויות המחאה המקומיות דרך מתאימה להעברת מסרים לעולם החופשי, דרך העשויה להשפיע על קבלת החלטות אצל גורמים בממשלי המדינות. שלא כבפעילות המחאה הפומבית, דווקא בפניות לגורמים בין-לאומיים ובמגעים מדיניים עמם, פעלה הנהגת אגודת ישראל בהתמדה ובנחרצות ובמגוון פעילויות ללא כל יחס לגודלה כתנועה.

עוד נועדו התעניות והכינוסים לתת ביטוי למצוקה הנפשית של המוני המחנה האגודאי ופורקן לרגשות הכאב והייאוש שלהם. ייתכן שחששות מנהיגי אגודת ישראל מפני ייאוש עז ומפני שאלות תאולוגיות העלולות להתעורר בעת התמודדות אידאולוגית עם השואה הביאו אותם להשתקת הנושא ולעיסוק מועט בפעילות מחאה.

בקשת בלוי להותיר את התענית והתפילה בציבור כקשר אישי בין היהודי לבוראו ולא להשתמש בהם ככלי מחאה פוליטי, ביטאה ודאי את רגשותיהם של מאמינים רבים, ובפועל קטן מספרן וניתנה העדפה לתפילות ולצומות שבועיים במסגרת הקהילתית המצומצמת.

במאמר משנת 1938, ביטא ברויאר את ההתלבטות העומדת בפני המאמין המשתמש במושאי אמונתו כדי לזכות בהישגים פוליטיים או חומריים, בהקשר לקיומה של אגודת ישראל כמפלגה פוליטית. הוא קיווה שאגודת ישראל תיבנה כתנועה רוחנית-דתית המאגדת את כל המאמינים בתורה. זו גם הדילמה שעמדה כנראה בפני מנהיגי אגודת ישראל משחזו בפעילות הדתית המשמשת ככלי למחאה. פעילויות המחאה היו אמורות להיוותר בתחום הפוליטי, כחלק מהפעילות המדינית שמנהיגי אגודת ישראל קיימו.

שלוש השנים הראשונות לשואה מאופיינות בשתיקת העיתונות האגודאית ובפעילות מחאה מועטה מצד מנהיגות התנועה. עקביות ההופעה של האפיונים האמורים והשינוי הקיצוני שחל עם פרסום הידיעות בדבר ההשמדה מעידים שהשתיקה הייתה בגדר מדיניות מכוונת מצד הנהגת אגודת ישראל. ואולם למניעי ההנהגה לפעול בדרך זו לא נמצא שום הסבר.

פרק ז: ההתמודדות הרוחנית של אגודת ישראל עם השואה

1. מול ייאוש ואין אונים

הידיעות התכופות בעיתונות על אבדן רבנים וישיבות, על בריחה המונית ועל יצירת גטאות, על השמדת קהילות ולבסוף הידיעות בדבר ההשמדה השיטתית של העם היהודי - כל אלה יצרו תחושת ייאוש ואין אונים בציבור האגודאי ובאותה המידה גם במחנות אחרים.

ערב ראש השנה ת"ש כתב בלוי על רדיפות היהודים באירופה וכיבוש פולין: "אותו רשע הכריז על השמדת היהדות באירופא, וחצי תאוותו כבר בידו; הוא מתמוגג מנחת לקראת גורלם האומלל של היהודים המרגישים את נחת זרועו האכזרי..." בלוי ביקש להתפלל לשלום יהודי אירופה.⁹¹⁰ שנה לאחר מכן, ציין בלוי שנה לכיבוש פולין, עמד על חורבנה ועל כיבוש הונגריה ורומניה, אך לא הציב דרישה או בקשה לפעולה מעבר לתיאור הכואב.⁹¹¹

לאחר פרסום הידיעות על ההשמדה כתב בלוי:

היהדות באירופה מתבוססת בדמיה, מלכות הרשעה גמרה אומר להשמיד את עם ישראל (ח"ו) והוא משמיד. הידיעות הנמסרות מאת פליטי החרב, הן מחרידות ומסמרות שערות הראש. ילדים קטנים מובלים לטבח כעדרי צאן. יהודים למאות נשרפים חיים בכבשונות שנבנו לכתחילה לשם כך... מה יתנו לנו ומה יוסיפו לנו תוצאות המלחמה, אם מבחר בנינו... כבר אינם... מה תתן לנו ומה תוסיף לנו עליה מורחבת אחרי המלחמה, אם לא יהיה ח"ו את מי להעלות.

בלוי ביקש הפסקה מיידית של ההשמדה אך לא ראה אפשרות של ממש לקיום משאלתו והפנה אותה לאל. בלוי סבר כי תנאי מוקדם למילוי המשאלה - להיענות האל לתפילה - הוא החזרה בתשובה; כצעד ראשון לקראת התשובה חייבת להיות עלייה "במוסריותנו ובהרגשת צער אחים ירדה פלאים". בלוי קבל שבעת שיהודים נרצחים בהמונים באירופה

910 בלוי תשמ"ג, לתחילתה של שנה, עמ' 208-210. הודפס לראשונה בקול ישראל, בערב ראש השנה ת"ש.

911 בלוי תשמ"ג, י"ז אלול תרצ"ט-ת"ש, עמ' 213-214. הודפס לראשונה בקול ישראל, ל' בחשוון תש"ב.

נמשכים בארץ-ישראל חיים כסדרם, ויהודי הארץ מנהלים את "מסלול חייהם כאילו לא קרה דבר. וממשיכים לבקר בבתי תיאטראות וקרקסאות וימלאו את אולמי המשחקים... גם היהדות החרדית כמעט שוקטת במכונה, וגם היא אינה מרעישה בתפילתה את העולמות העליונים... אטום הלב ואנוש במדרגה נוראה שאין להעלותה על הדעת, ובמה נכשיר את עצמנו לרחמי שמים? ... כאילו הוקמה מחיצה של ברזל בינינו ובין הלב הישראלי הרגיש והרחמן".⁹¹² הפנייה להמונים הייתה בגדר ביקורת על מיעוט ההזדהות עם הנרדפים ועם הנרצחים באירופה.

בלוי ביטא הרגשת רבים שלא יכלו לקבל את המשך מהלכם הרגיל של חיי היישוב בארץ-ישראל. התחושה הייתה שבעת שכזו יש צורך לחיות באבל שאינו פוסק ולנתב את כל המשאבים להתמודדות עם השואה. מתוך תחושה זו נבעו הקריאות הרבות מתוך המחנה האגודאי - למחות ולא להפסיק לפרסם את הזוועות באירופה. במקביל נוצרה ההרגשה שמדובר בהשתקה מכוונת של הידיעות בדבר ההשמדה; מעין רצון מכוון להתעלם ולהשכיח כדי שיהיה אפשר להמשיך לחיות את החיים הרגילים.

בלוי ביטא את המחאה נגד ההשתקה ודרש הזדהות מוחלטת עם יהודי אירופה; אך דרישתו זו הושמעה רק בנובמבר 1942 - שלוש שנים לאחר תחילת המלחמה.

הנהגת אגודת ישראל הגיבה למלחמה בתחילתה בתחושת תבוסה ואין אונים נוכח הרס המרכז האגודאי הגדול ביותר. רק באמצע המלחמה, לאחר שנודע דבר ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה ולאחר שהתבהרה תמונת המצב הנורא של שארית הפליטה, פתחה ההנהגה - הפוליטית והרוחנית - במסע עידוד ובקריאה שלא להתייאש. הייתה זו פעילות של מנהיגים שראו עצמם אחראים לגורל המחנה האגודאי - מחנה שנותר לפליטה בעולם החופשי והתקשה להתמודד נפשית עם השואה, מחנה של מאמינים שלא יכלו ליישב את ההתרחשויות באירופה עם אמונתם בהשגחה הפרטית - והמנהיגות נדרשה להנחות את המחנה הזה כיצד אפשר להמשיך לחיות ולהאמין. היא ניסתה לשוות לשואה אופי משיחי - החורבן שלפני ימות המשיח. חברי אגודת לישראל הועמדו על חובתם כיהודים מאמינים לא ליפול ברוחם ולהגביר את העשייה הדתית מול הניסיון שאמונתם הועמדה בו, וכל אלה בד-בבד עם פעילות מתמדת למען יהודי אירופה והזדהות יום-יומית עמם.

בינואר 1943, לאחר פרסום הידיעות על ההשמדה, עמד בלוי על התמודדות היחיד בעם היהודי עם הידיעות על ההשמדה:

...המתאששים בעצמם, ובאותה שעה הם מייאשים גם את האחרים הנתונים בצרה. אלה מתוך יאוש או שהם מתמסרים להוללות... חלק מסוים של אחינו אלה... קונה לו כרטיס ראינוע או תיאטרון, והוא אינו עושה זאת מתוך רוע לב, מתוך חוסר הרגשה בצער אחים, כ"א מתוך חללות הלב מתוך ה'פוסטקייט' שבלב, שמעצמת הכאב נתרוקן מכל תקווה ואחרית,

912 משה בלויא, היהדות באירופה, קול ישראל, 26.11.1942, עמ' 1.

והוא מתמסר ליאוש ולברירה... [אחרים] נלבשים הם קדרות והם רואים סביבם רק עולם חשוך הסתום מכל צד... המביאה אותם למצב של אפיסה מוחלטת... לא כן חלקנו, דרכנו הוא לא דרך 'פכוחי פחדא' לבנו אינו מתיאש... אנו מאמינים שישועתם עלולה לבוא כהרף עין...⁹¹³

הייאוש מתאים למי שאינו מאמין; המאמין חייב להתחזק ולצפות בכל רגע לישועה - היה זה ניסיון לטעת תקווה ואופטימיות בלב המונים שהיו מיואשים, כמו כלל היישוב בארץ-ישראל. כאמור לעיל, רבו בתקופה זו הקריאות שלא לשתוק ולהשתיק, להשמיע קול זעקה נגד הטבח, בבחינת מחאה ציבורית נגד העמים שעומדים מנגד, ובמקביל להתפלל לאל שיושיע. קודם לכול היה ניסיון לבטא את הכאב ואת הפחד ולהקל בדרך זו על המצוקה הנפשית של היחיד ושל הציבור. עם נפילת גטו ורשה ביטא עורך קול ישראל את תחושת האין אונים של המוני אגודת ישראל: "בימים האחרונים אנו קוראים יום יום ידיעות ע"ד חיסול גיטו בעיר ורשא אנו יודעים די ברור שפרושם של הדברים הוא כליה ממשית!... אסון בהיקף גדול שכזה לא היה, גלינו מארצנו אבל לא גזרו כליה על עם ישראל בכללו".⁹¹⁴

הרב זלמן סורוצקין, מחברי מועצת גדולי התורה, קבל: "הדממה שוררת במלוא תקפה... שאננות נפסדת" בזמן שואה כה איומה דנים אם ניתן לסגור בתי שעשועים אחת לשבוע. התענינו והתפללנו אולם אחרי זה שבנו אל מסלול החיים הרגילים, האין זו שאננות נפסדת. אם שם עוד שורפים והורגים, כיצד זה יכולים אנו לשוב לסדר היום". בסיום קבע סורוצקין כי ביצוע תכנית היטלר היא בגדר התקופה הקודמת לימות משיח.⁹¹⁵

בעצרת עולי רגל שאגודת ישראל ארגנה בפסח תש"ד קרא בלוי:

לא לבד שאצלנו חדורי אמונה בה' ובטחון בה' אין מקום ליאוש כי אם עלינו מוטל כיום תפקיד נשגב להשפיע מרוחנו על אחרים שהגיעו עד שערי יאוש. עלינו להיות המעודדים והמעוררים את יתר המפלגות ביהדות, שמפני שעזבו את מקור ישראל, מפני שנתרחקו מאלקי ישראל, אבדו דרך, אבדו תקווה ובתעותם בדרכים עקלקלות נפלו לעמקי תהום היאוש...⁹¹⁶

בנימין מינץ תקף את אווירת החוסר אונים שהשתלטה על היישוב מתוך תחושה שאין כל אפשרות לעזור לשארית הפליטה, ואילו בארצות ששוחררו - ידאגו לפליטים ארגוני עזרה אמריקאיים גדולים. הוא טען שגם אם היישוב עשה מעט מאוד, בכל זאת ניצלו הודות לעשייה שלו יהודים רבים ויש להמשיך בכל הפעולות להצלה ולעזרה.⁹¹⁷

913 משה בלויא, לא תשכח, קול ישראל, 21.1.1943, עמ' 1.

914 משה גליקמן-פרוש, חיסול, קול ישראל, 8.4.43, עמ' 1.

915 זלמן סורוצקין, גדול כים שברנו, קול ישראל, 31.12.1942, עמ' 2.

916 משה בלוי, הקב"ה לא מתיאש ממנו לא נתיאש מישועתו, הדרך, ד' באייר תש"ד, עמ' 2.

917 בנימין מינץ, הצלה, שערים, 11.1.1945, עמ' 1.

בכינוס למספד שהתקיים ביום י"ח בכסלו תש"ה, בישיבת חברון, עמד הרב יחזקאל סרנא - ראש הישיבה וחבר מועצת גדולי התורה - על גודל החורבן ועל הקושי לקלוט אותו:

היקף החורבן כל כך נורא הוא וגדול כיום שיברנו, עד שאין אנו תופסים אותו כלל ואינו נקלט ברעיוננו... ולכן העצה היעוצה לנו כענין שכתוב: אבל יחיד עשי לך. כלומר: אי אפשר להקיף את האבל כולו כי גדול הוא מתפיסת שכלנו ועמוק הוא מדרכי רגשותינו, ולכן עלינו להצטמצם כל אחד בפנתו, כל אחד באבלו...⁹¹⁸

הרב סרנא לא קרא להפנים את האבל - בבחינת שתיקה - אלא לתת לו ביטוי אצל כל יחיד בפנתו, כדי שיהיה אפשר להתמודד נפשית עם השואה ולאפשר את המשך החיים.

להתמודדות האידאית של אגודת ישראל עם השואה היו כמה מאפיינים, ואלה הם: הקושי לתפוס את גודל החורבן; הרצון להימנע מלהתמודד עם הידיעות בדרך של שתיקה והשתקה; הייאוש שאפף את הציבור משהיו הידיעות לעובדה חד-משמעית; ההרגשה המתמדת שהציבור הארץ-ישראלי לא עשה די לעזרת יהודי אירופה וחיי היישוב נמשכו כבשגרה במחנה החילוני והחרדי כאחד; התפיסה שיש צורך בחזרה בתשובה כדרך לביטול הגזרה.

הסבריו של בלוי את התנהגות הציבור החילוני העוסק בשעשועים כדרך לגבור על הייאוש, נכונים גם לגבי התנהגות המחנה האגודאי, שבחר בדרך ההשתקה כדי לגבור על אותו ייאוש. רק לאחר שתמונת החורבן הגדול של יהדות אירופה הייתה לנחלת הכלל והייאוש שבלב היה לזעקה של הכלל, שינו מנהיגי אגודת ישראל את גישתם לנושא. הם הרבו בהבעת אשם על ההשתקה ובקריאות להפסיקה. הם ביקשו מחברי המחנה האגודאי להתרחק מהייאוש ולהאמין בישועה הקרובה לבוא עם סיום המלחמה כחלק ממהלך משיחי.

הנהגת אגודת ישראל גם ניסתה למצוא אפיקים מתאימים לביטוי הכאב מחד גיסא, ולהתמודדות עם הייאוש מאידך גיסא. לשם כך ניתן בעיתונות האגודאית מקום לביטוי הזעקה בשירה; נבנה מיתוס גבורה עמו היה יכול הציבור האגודאי להזדהות, ונעשו ניסיונות למצוא הסברים רעיוניים לשואה.

2. זעקה דרך שירה

השבועון קול ישראל שימש במה מרכזית לתגובות המחנה האגודאי בארץ-ישראל לנעשה באירופה, ובעיקר התבטא בו החלק השמרני שבאגודת ישראל, שהיה קרוב בתפיסותיו ליישוב הישן. במשך כשנתיים וחצי - בין אפריל 1940 ליולי 1942 - לא התפרסמו בקול ישראל ידיעות הנוגעות לשואה; למעט פרסומים שוליים ספורים, שרר בעיתון אלם גמור בכל הנוגע לשואה. מערכת השבועון, ובראשה הרב בלוי, חשה ברגשות הייאוש של המחנה

918 אחר האסף תשל"א, לתשובה ולתקומה, עמ' תריט. הודפס לראשונה בירחון תבונה, ירושלים, תש"ה.

האגודאי נוכח השואה ונראה שהחליטה להשתמש בדרך התמודדות מקובלת במצבי משבר - ליצור אפיק ביטוי לתחושות הנובעות מן המשבר. כך, למשל, כפורקן לתחושות השבר של הציבור האגודאי פרסם קול ישראל בגיליונותיו שירים שעסקו בשואה. היה זה מהלך מהפכני בעיתון, שכן העיתון יועד לאוכלוסייה שנמנעה, עקרונית, מקריאת ספרות ובכלל זה שירה, ועד אז מיעט בפרסום יצירות ספרותיות.

מספטמבר 1940 עד דצמבר 1943 - המועד בו ניתן פומבי לידיעות בדבר ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה - פורסמו בקול ישראל שישה שירים העוסקים בשואה; כולם מפרי עטו של יהושע לנדוי.⁹¹⁹ השירים מבטאים כאב אישי של היהודי המצוי בשואה, כשעולם הטבע שותף לכאב. הובע בהם צער על האנושות שאיבדה את צלמה: "בכי לאדם ששכח את שמו"; עמי העולם עומדים מנגד ואינם מושיטים יד לעזרה. המשורר ראה בשואה צו קריאה לחזרה בתשובה. הקריאה הופנתה לאותם יהודים שנששו את המצוות הדתיות ופנו ל"אלהים חדשים" כלאומיות, אחוות עמים תרבות אירופה, אמנציפציה והשכלה; והרי האלים האלה נקמו בעם: "הכזיבו החלומות הנעימים". המשורר ניסה למצוא את התשובה לרצח העם היהודי בשרשרת הרוע והרצח הנמשכת לאורך דורות, למן קין. באחד השירים הוצגה השואה כהתרסה כלפי ההשגחה העליונה והוצגה התקווה שהייתה לישועה מיידית ואשר נכזבה: "קוינו לנס כי יארע" ולא אירע נס.

השיר הראשון - "ממעמקים" - פורסם בערב ראש השנה תש"ב (ספטמבר 1941);⁹²⁰ כולו אימה והתייסרות עצמית ובמקביל תוכחה לעם: "טרם בנת צו השוט המצליף... המיסר והמנשק כאחד", וכל זאת בשל האלים החדשים שהעם בחר לו: "לאומיות אחות עמים ברוק אירופה הנפסדת". לא היה למשורר מידע מדויק על הנעשה באירופה, והוא ביכה בלשון אחת את הכואבים ביערות סיביר ובמרתפי פולין, כשהגורם לכאב הוא האדם שאיבד את צלמו. חצי שנה מאוחר יותר - בפסח תש"ב (אפריל 1942) - התפרסם השיר "מה נשתנה". בשיר תיאר לנדוי ילד הפונה לאביו ליד שולחן הסדר כדי לשאול ארבע קושיות - אין הן הקושיות המסורתיות שבהגדה אלא שאלות אקטואליות, הנוגעות בהשמדת יהודי אירופה, הנשאלות "בדכאו מול תליות אפלות": בכל הלילות בעבר הייתה תקווה "והלילה הזה שוב אבא, אנו עולים בלהבות"; "היינו עבדים במצרים אך אז התפללנו ונענינו והלילה הזה, אבא, מה נשתנה. לא קושי-שעבוד ולא תפילה הבקיעו השמים. קוינו לנס כי יארע, למים כי יבקעו... ולא זע ולא נס שרו של ים..."⁹²¹ שיר של יהודי מאמין הזועק כאיוב על שהתפילה לא התקבלה ונס כביציאת מצרים לא אירע. המשורר ביקש, בכאב רב, לדעת מה נשתנה

919 משה יהושע לנדוי (1920-1980) יליד ירושלים, תלמיד ישיבת עץ חיים. לבד משירי השואה פורסמו בתקופת המלחמה רק שני שירים שאינם עוסקים בשואה: האחד - שיר אבל על מות ידיד, שהיה מפעילי הנוער האגודתי וצא"י - ליום שבעה, קול ישראל, 31.7.1941; השיר האחר עוסק בחובת קיום מצוות - קלה כחמורה: חוט השערה, קול ישראל, 5.8.1943. על חיי לנדוי, על שירתו ומבחר משיריו ראה פונד תשס"ה.

920 יהושע לנדוי, ממעמקים, קול ישראל, 21.9.1941, עמ' 3.

921 יהושע לנדוי, מה נשתנה, קול ישראל, 1.4.1942, עמ' 2.

- מדוע ההשגחה האלוהית חסרה. התרסת המשורר כלפי האל נוכח הסתר הפנים קשה לקורא המאמין; החלטת מערכת קול ישראל לפרסם את השיר ודאי התקבלה לאחר שיקול דעת רב, בניסיון לתת בדרך זו ביטוי לרחשי לב של מאמינים רבים.

בערב חג השבועות תש"ב (21.5.1942) התפרסם השיר "אזעקה": "שוקטים השמים מעל, אך תחתינו אדמה רועדת... במוקד ישראל, סנה נצחי, הוא בער ראשונה". תאוות הרצח של קין לא נעלמה עם המבול, והדיבר "לא תרצח" התקבל רק על-ידי עם ישראל. המשורר הציג את השואה כעונש בגין חטאי העם: "ישראל שקע מקדשים זרים בחר התרועע" - התיוונות, חכמת יוון, אמנציפציה, השכלה, מדעים. "הכזיבו החלומות הנעימים, התקוות שטופחו באהבה. על החורבות העשונות, האמין, יבנה עולם חדש, עמים משפחה אחת... אך שוב הגיע האבדון".⁹²² בשיר הזה מצא המאמין תשובה לשאלה שהעלה בשירו הקודם - איה ההשגחה. השואה הגיעה בעקבות מצב נתון הנמשך זה דורות, שבו מצויים עמים תאווי רצח מול העם היהודי המהווה סנה נצחי הנתון למשיסה. מצב זה לא השתנה מאחר שהעם היהודי נטש את מצוות התורה ופנה שוב ליוונות; המשפט האלוהי היה אם כך משפט צדק. מבתי השיר עולה גם שמחה לאיד של המאמין שראה את העולם החדש - השכלה, סוציאליזם, אחוות עמים וליברליזם - שהכזיב.

חודש לאחר פרסום "אזעקה" פורסם השיר "ומי באש",⁹²³ שנכתב לזכר הרב יהודה ליב צירלסון - מראשי אגודת ישראל - שנהרג בי"א בתמוז תש"א.⁹²⁴ שם השיר נלקח מתפילת "נתנה תוקף" של הימים הנוראים, והוא מציין את אחת המיתות המצפות לאדם בהתאם להתנהגותו; השואה הוצגה כעונש שבא על העם היהודי בגין חטאיו. בשיר תואר בית-כנסת דחוס "באווירה מחרדת"; אין בתיאור מתפללים ותפילה, ואין אמונה ותקווה; "בחוץ ממתיני המוות", הכול בוכה - אנשים ודומם, והרב צירלסון מלווה את עדתו אל הקבר. לגדולי השווה בינו לבין רבי עקיבא וקדושי ספרד, וקבר האחים הענק הוא כקבר הנרצחים בפרעות קישינב.⁹²⁵ הרב צירלסון נהרג בהפצצת עירו - קישינב - בידי הנאצים, ואופן מותו פורסם במובלט בקול ישראל.⁹²⁶ המשורר העתיק את מקום מותו אל בין המוני היהודים - עדתו - שנרצחו בדרכים שונות. צירלסון ועדתו הם בבחינת "עולת כליל" שהועלתה על המזבח; עולת כליל היא הקרבן שנדרש בגין עברות על מצוות "עשה" - קרבן הנשרף כולו. המחנה החרדי הנשרף נתפס על-ידי המשורר כעולה שנדרשה כדי לכפר על חטאי העם כולו ולזכך אותו.

922 יהושע לנדוי, אזעקה, קול ישראל, 21.5.1942, עמ' 3.

923 יהושע לנדוי, ומי באש, קול ישראל, 25.6.1942, עמ' 2.

924 יהודה ליב צירלסון (1860-1941) רב העיר קישינב, ציר בפארלמנט הרומני, נשיא אגודת ישראל בבסרביה, יו"ר שלוש הכנסיות הגדולות של אגודת ישראל שהתקיימו לפני המלחמה, הוציא לאור עיתון בשם "די וואך"; נהרג בהפצצת קישינב בידי הנאצים. אלה אזכרה תש"ז, עמ' 164-176.

925 באפריל 1903 נעשה פוגרום ביהודי קישינב, בו נרצחו למעלה מ-50 יהודים, כ-500 נפצעו, ומאות בתים וחנויות נשדדו.

926 הרב הגאון רבי יהודה ליב צירלסון זצוק"ל, קול ישראל, 23.10.1941, עמ' 1.

בערב ראש השנה תש"ג (11.9.1942) התפרסם השיר "אגרת לפולין", שנכתב בלילה הראשון לסליחות תש"ג. השיר פתח בשאלה אם יהדות פולין עדיין קיימת. "את שם נהרגת, נשרפת, נחנקת... בת עמי בפולין גרסקת. הפקר דמך לעורבים, לענותך עולם אדיש. היערות היו לבתי קברות, העצים-מצבות... הויסלה דם נישא בזרמו וגויות ילדים נרקבות". נוף הארץ הטבעי-הנהדר הפך לעדות לרצח, והעולם חזה בכך ונותר אדיש. בסיום השיר הובעה תקווה "ואת הכוני לך אלי כתלנו מתדפק הקץ. שמעי זאת בטחי והאמיני, אני רואה כבר שחרך מתנוצץ".⁹²⁷

את השיר "אינני בודד" הקדיש לנדוי לזכרו של הרב מאיר שפירא מאישי אגודת ישראל - יוזם לימוד "הדף היומי" בתלמוד. לנדוי ראה בלימוד דף התלמוד אמצעי שבכווחו לאחד את עם ישראל מעל היבשות אך גם מעל הגטאות והזוועות. לימוד זה אפשר לרוח העם להמשיך ולחיות - "בכל אבר מרוסק, קראו תלינים מגופנו החלוש, מפרכס עוד הרוח הכמה לפדות, ויחד אנו נאחזים בסערה, בדף ששרד מן הדלקה - אינני בודד".⁹²⁸ בשיר בא לביטוי ניסיון לשמור על שפיות הדעת של הציבור היהודי המצוי מחוץ לתופת ולא לשקוע בייאוש. שלא מדעת תיאר לנדוי את הגבורה הפסיבית שאפיינה את ההמון היהודי, ואשר המנהיגות האגודאית ביקשה להעלותה על נס, מול גבורת המורדים.

בגיליון קול ישראל שהופץ לאחר פרסום הידיעות בדבר ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה, הודפס בעמוד הראשון לצד שם העיתון שיר בן בית אחד - "זכור" - "אחים רבבות בגיטאות אין יודע, בקברים אין ספור..."⁹²⁹ מצבה לנרצחים, שהמילים הספורות בה מביעות את הכאב והאבל.

המשכו של "זכור" בשיר "מספד", שפורסם שלושה שבועות לאחר מכן, ובו כתב לנדוי "היום לי אבל גדול", "מות בחוץ משתולל". המשורר פחד לקום בבוקר ולשמוע קול ציפורים בעת שאחיו נרצחים. הקריאה לאומות העולם לעזור ולהציל לא הועילה - "אלי מצפונם מה אדפוק כי יזוע לקולי דואב, והן מול דמי נגר, במ שקט הלב, ובוטחים שאננים מסביבי, המה צפו בטבח..."; "אחד לנו משען א-ל גדול ועמי מנו עזוב, אחד לנו משען א-ל גדול ועמי מנו רחוק".⁹³⁰ עם הצהרת המחאה של בנות-הברית, נוכח פרסום הידיעות על ההשמדה, היו ציפיות לפעולות תקיפות וחד-משמעיות בניסיון להפסיק את השואה, ואולם דבר לא קרה - האומות צפו מן הצד והיו למעשה שותפות, גם אם לא פעילות, לרצח. קשה עוד יותר הכאב של המאמין, כאבו על ההשגחה העליונה שלא התערבה - האל התרחק מעמו, התפילות לא נשמעו והשואה התאפשרה. הייתה זו התרסה קשה וחריפה מפי יהודי מאמין.

927 יהושע לנדוי, אגרת לפולין, קול ישראל, 11.9.1942, עמ' 3.

928 יהושע לנדוי, אינני בודד, קול ישראל, 25.10.1942, עמ' 3.

929 יהושע לנדוי, זכור, קול ישראל, 3.12.1942, עמ' 1.

930 יהושע לנדוי, מספד, קול ישראל, 24.12.1942, עמ' 1.

השירים הבאים, שפורסמו בשנת 1943, הוקדשו גם לנושאים ייחודיים שהיו קשורים לשואה; שלושה מהם עסקו ב-93 בנות בית יעקב שהתאבדו (ראה להלן).

שלושה שירים שפורסמו במחצית הראשונה של 1943 הוקדשו ל"ילדי טהרן", שנושא חינוכם היה מוקד למחלוקת קשה בין אגודת ישראל וגורמים דתיים אחרים ובין הנהגת היישוב.⁹³¹ המשורר ביטא בהם את רגשות היתמות ואת האסונות שהיו מנת חלקם של ילדים אלה באירופה. השיר הראשון הוא שיר זעם על רקע החינוך החילוני הניתן להם: "... איך אקרא לכם אחי, אם אראכם סוגדים למרכס... אבדתם הכל אחי, אל תאבדו אלוהיכם". בשיר השני הובעה תקווה לעתיד טוב, לתבוסת האויב, ולחיוך שייראה על שפתי הילדים. בהמשך לשני השירים האלה נכתב השיר "הילדים שלי אינם!" המשורר הציג בשיר את האב השכול, שהילדים אשר שרדו לו נגזלו מחיקו והם מתחנכים בניגוד לתפיסתו.

ועידת ברמודה, באפריל 1943, עוררה תקוות רבות בעם היהודי אבל הסתיימה ביוני 1943 ללא החלטות מעשיות והנחילה אכזבה ליהודי העולם החופשי. התקווה היחידה להצלה נעלמה, ולא היה על-פני האדמה גורם שהיה מוכן לעזור להציל את העם היהודי. התחושה הקשה של הבדידות ושל חוסר האונים הביאה לפרסום שני שירים העוסקים באדם ובעמים, שעמדו וחזו בהשמדת היהודים בלא שהושיטו יד לעזרה. המשורר קבע - לבם לב אבן, והוא הבטיח "אני לא אתדפק עוד על מצפונכם כזב, לא אנסה עוד בדמעותי לרכך סלע לבכם... ידי הגרומה לא אושיט: הבו הצלה הבו מקלט... מאסתי מספדיכם, הפזול הצבוע שלעיניכם... איך נבערתי להאמין עד כה, כי ידכם זו אשר לפתה גרוני כל הימים... עתה תהיה לי למסעד, עתה תהיה לי לגאולה?" המשורר הזדהה עם הנרצחים והיה לחלק מהם - לא יהודי ארץ-ישראל ביקשו עזרה אלא ידם הגרומה של הנרדפים. נעלמה מהם כל תקווה להיעזר בבנות-הברית, וביזכרונם אף עלו רדיפות יהודים גם בתחומי המדינות שנלחמו בנאצים. "אני בחג בתפלת 'יזכור' אזכיר את קדושי מליונים אשר היו לברות במלתעות חית-טרף... ואתם עמדתם מנגד, ולא קראתם למשחית הרף..."⁹³²

השיר השני, שנכתב בתגובה לוועידת ברמודה, פורסם בביטאון "הנוער האגודתי" של צא"י; תוארו בו בני אדם הצועדים דומם ובעיניהם דם וכאב, ומולם עומד אדם, וכמו בכל הדורות, אינו פותח את ביתו לסובל: "ידעתי שוא הוא האדם והעולם הוא שאול".⁹³³

בשיר שפורסם בספטמבר 1943 חזר לנדוי והביע אכזבה מתגובת עמי העולם לשואה. המשורר אפוף ייאוש, דופק על שערים ומבקש עזרה, אך "השערים נעולים", התפילה לא נשמעת ו"התבל מתנכרת" והאחים שהיו "אינם".⁹³⁴

931 יהושע לנדוי: מכתב קצר לילדי טהראן, קול ישראל, 14.1.1943, עמ' 3; היו ברוכים!, קול ישראל, 18.3.1943, עמ' 3; הילדים שלי אינם!, קול ישראל, 15.4.1943, עמ' 3.

932 יהושע לנדוי, שמעוני עמים!, קול ישראל, 3.6.1943, עמ' 2.

933 יהושע לנדוי, דומם חלפו על פני בני אדם, הנוער האגודתי, סיון תש"ג, עמ' 4.

934 יהושע לנדוי, שוב אני דופק, קול ישראל, 29.9.1943, גיליון המוסדות, עמ' 2.

עצב וזוועות לצד תקווה ואמונה הובעו בשיריו: בשיר "עצב" לנדוי ביטא אבל כפול: האחד בגין "הזוועות" ו"החרב" שפקדו את העם היהודי באירופה, והאחר על הנרצחים שמתו חסרי אמונה, ולכן מותם חסר תכלית, שכן "בדמו לא חרת את השם".⁹³⁵ "שיר ערש" הוא שיר זוועות המתאר ילד שנותר לפליטה ואמור להירדם בנחמה שאביו "לא מת" מאחר "שנקבר חי". עם כל זאת יש לקבל את הדין - השואה אינה הסתר פנים, היא באה ברצון האל, ויש לקבלה בהסכמה וללא אנחה.⁹³⁶

ב"אני שר"⁹³⁷ ביטא המשורר מחד גיסא את השחור הקיים ומאידך גיסא את האמונה ב"אשר הטמון בכאב" - לאושר שיתגלה בבוא העת; אפילו מתוך המוות אפשר לגלות אור - אופטימיות. השיר האחרון שלנדוי פרסם בקול ישראל הוקדש לזכרן של 93 בנות בית יעקב שהתאבדו.⁹³⁸

שירי לנדוי נעו על הציר שבין השואה להשגחה העליונה; הנותרים לפליטה עמדו ותהו כיצד תיתכן שואה שכזו ונדרשו, על-ידי המשורר, לקבל את הדין שנעשה בצדק.

קולו של לנדוי שוב לא נשמע - קריאות ההתרסה מול האל שלא נענה לתפילות, שלא הביא להפסקת ההשמדה ועזב את עמו - אשר לנדוי השמיע באחדים משיריו שהודפסו בשבועון אגודת ישראל, היו ביטויי כאב חד וחרף. יש יסוד להניח, שמנהיגות אגודת ישראל - הפוליטית והרוחנית - שנאלצה להתמודד עם שאלות אמוניות-אידאולוגיות קשות נוכח השואה, לא הסכימה ששירים מסוג זה ימשיכו להתפרסם מעל דפי העיתון ויחשפו את הקהל האגודאי הרחב, המצוי במשבר ממילא, לשאלותיו של לנדוי. ייתכן שגם החברה שבה חי המשורר - מוריו וחבריו בישיבה - לא יכלו לקבל את השאלות כלפי ההשגחה העליונה, ואף הם השפיעו על ההחלטה שלא יפורסמו עוד שירים מפרי עטו.⁹³⁹ יותר מכך, המשורר, כמאמין רגיש, ראה בכל פגימה באורח החיים הדתי המקובל סטייה מההלכה המחייבת ענישה.⁹⁴⁰ הדעת נותנת שנוספה כאן גם החלטה אישית שלו; בכתיבת השירה כשלעצמה ודאי ראה לנדוי סטייה, ומשמצא בה גם ביטויי התרסה כלפי שמיא, שוב לא היה יכול להמשיך ולהדפיסה.⁹⁴¹

עשרים ואחד שירי שואה משל לנדוי הודפסו בעיתונות האגודאית, רובם בקול ישראל,

935 יהושע לנדוי, הדרך, ב טבת תש"ג, עמ' 7.

936 יהושע לנדוי, שיר ערש, הדרך, ב טבת תש"ג, עמ' 6.

937 יהושע לנדוי, אני שר, הנוער האגודתי, טבת תש"ד, עמ' 4.

938 יהושע לנדוי, נרות נשמה, קול ישראל, 23.12.1943, עמ' 3.

939 הרב מנחם פרוש, הבהיר, בתשובה לשאלותיי (מכתב י' טבת תש"ס), כי יהושע לנדוי, "אחיו של הסופר האגודאי בצלאל לנדוי, היה מתלמידיו של החזן איש והחליט לחזור ללימודים מלאים בישיבה שלא איפשרו לו לבטל זמנו בכתיבת שירים".

940 יהושע לנדוי, חוט השערה, קול ישראל, 5.8.1943, עמ' 3. בשיר מובא תיאור אשה שמעשיה מושלמים, מבחינה חברתית-דתית, אך היא מתקשה להיכנס לגן העדן מאחר שלא הקפידה על כיסוי כל שערות ראשה.

941 במשפחתו נפוץ סיפור לפיו המשיך לנדוי לכתוב שירים בלא לפרסמם. לאחר שנים הראה שירים אחדים למכר חובב שירה; לאחר שהמכר העיר כי המדובר ב"ביאליק השני" העלה לנדוי את כתביו באש.

ואולם הוא לא היה המשורר האגודאי היחיד שהמיית לבו הועלתה על הכתב. שירים בודדים משל שישה משוררים נוספים פורסמו בעיתונות האגודאית; בעיזבון אחד מהם נמצאו שירי שואה נוספים שלא נמצאה במה אגודאית לפרסומם.⁹⁴² המשורר הראשון שהצטרף לשירת השואה של לנדוי בקול ישראל היה יהושע משה שטוקהמר, שבמאמר תגובה לידיעות על ההשמדה כתב שיר-פרוזה ארוך.⁹⁴³ בשיר דימה המשורר את השואה לחורבן עולם וחזרה למצב שהיה לפני הבריאה: "תהו ובהו וחשך, דם ואש ואדי גזים, תהום... תהום... והרוח מרחפת על פני התהום ונוהמת...".

בגיליון הראשון של הדרך הודפס שירו של גרשון גורא,⁹⁴⁴ ובו תיאר עולל גווע לאחר שאביו כרה לעצמו קבר ונרצח. "וכצאת היתום לאוויר היש, ויהפך החלב ל'טלאי צהוב'; השיר הסתיים בתהיית המשורר, שניתנה בפי האם והתינוק - "עד מתי ד', מתי הסוף?"

ערב ועידת ברמודה הביע י"מ רפפורט, בדומה ללנדוי, את כאבו אל מול עמידתו מנגד של העולם החופשי. בשירו, ביקש המשורר לדעת אם גם בכוכבים מצויים מוכים ומושמים, מאחר ששערי ארצות העולם החופשי ננעלו בפני פליטים יהודים. בענותו, הוא ביקש למצוא להם מקום מקלט על הכוכבים: "היש בשביל נרדפים ומרוחקים מקום מקלט באחת מפינותיכם... מנוס ומקלט האצלכם נמצאים בעד ישראל במקום ממקומותיכם?"⁹⁴⁵

בין תיאורי הזוועות וביטויי הייאוש, ש"ז מוזס הוא היחיד שהביע אופטימיות ואמונה. בשירו "קול דודי דופק",⁹⁴⁶ שפורסם כמחצית השנה לאחר פרסום הידיעות בדבר ההשמדה, קבע מוזס כי אין מצב של הסתר פנים, הגאולה קרבה, והבורא לא נטש את עמו: "גם בגטאותינו במחשך מרתפינו עלינו ער לשמרנו ובאהבה יזכרנו!" תפיסה זו הובעה גם בהקדמה לשיר, הכוללת מובאות מן המדרש בדבר ההשגחה המתמדת על עם ישראל - "הקב"ה ער עליהם לשמרם, שנאמר הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל". סיום השיר, לאחר תחינה לאל שיחוס על עמו, גם הוא אופטימי - "... בו נבטחה עדת כלבים קנו יבריחה" - העם יחזור למקורותיו, יזנח אלילי נכר ויחדש את הגשר עם בוראו. קרוב לוודאי שתכנים ייחודיים אלה בשירו של מוזס נבעו ממעמדו הייחודי. מוזס היה המשורר היחיד שבא מהנהגת אגודת ישראל; ב"ב בטבת תש"ג - חודשיים לפני פרסום השיר - הוא נבחר לכהן כמזכיר הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל. ייתכן שכתובתו האופטימית נבעה מתחושת אחריות של מנהיג המבקש

942 אברהם הויזמן (1925-1948) כתב 11 שירי שואה המצויים בעיזבונו; רק אחד מהם הודפס בקול ישראל. הוא ביקש לפרסם גם את שירו, בן 14 בתים, "מסע לטברליקה", אך מערכת קול ישראל לא נענתה לבקשתו. מידע על שירתו ומבחר משיריו נכללים בספרו של דוקטור פונד על שירה אגודאית העומד לצאת לאור.

943 יהושע משה שטוקהמר, "אדם ויהודי", קול ישראל, 31.12.1942, עמ' 5. שטוקהמר עלה ארצה מרומניה ב-1935 והותיר בגולה בני משפחה שנספו בשואה.

944 גרשון גורא, "העולל... ", הדרך, כ"ח באלול תש"ב, עמ' 6.

945 ישראל מאיר רפפורט, לכוכבים, הדרך, י"א באדר ב תש"ג, עמ' 4.

946 ש"ז [שלמה זלמן] מוזס, קול דודי דופק!, הדרך, י"ג בניסן תש"ג, עמ' 4, [עמ' 10; הגיליון כפול - ל"א מסתיים בעמוד 8 ולאחריו הודפס עמוד 3 של גיליון ל"ב].

לעודד את חברי תנועתו ולהציב בפניהם זיק של תקווה בעתיד. האווירה השלטת הייתה פסימית, ולפיה שערי השמים היו נעולים; אווירת הנכאים קיבלה ביטוי ברור בשיר שפורסם שנתיים לאחר סיום המלחמה:

שחר לילה כפיח אושונציוס'
בוכה עם, ושכינה בסתר...
הָהָה ! אין קֶצֶה אין סיום
לְאַרְבוֹת עֵשֶׂן וְעֵתֶר...⁹⁴⁷

בינואר 1944 פורסם בקול ישראל שירו של הויזמן - "בגיטו ורשה",⁹⁴⁸ ובו הובאו תיאורים קשים של הגטו העולה באש ויהודיו המובלים למוות. בניגוד ללנדוי, שביקש לקבל את הדין, קרא הויזמן לנקום ברוצחים - "שאגת טבוחים אל-על תגביה א-ל נקמות ד' אל נקמות הופיע". מוטיב הנקמה נכלל בחלק גדול משירי השואה של הויזמן, ואחד מהם הוקדש לנקם.⁹⁴⁹

[...]

מבטן אדמת מאידנק וטרבלנקה
יעלו אחוזי פלצות קולות זעם
דוהרים דולקים בסערה זורה אבדון,
בשאגת אדירים הולמים ברעם:
נקם ! - - - -
נקם ! - - - -
נקם ! - - - -

לנדוי גם לא היה היחיד שהשמיע קריאת התרסה כלפי האל. י"מ שטוקהמר פרסם בשנת 1949, במדור הילדים של יומון פאג"י הירושלמית, שיר התרסה ובו מרכיבים קשים מאלה של לנדוי:

ידענו, אכן:
האדם - אדמה הנו,
אליה ישוב כי ממנה לָקַח,

947 שר אל לב [ישראל לב], "שחר לילה כפיח אושונציוס... ", הדרך, אב תש"ז, עמ' 3 (הנקודות במקור).

948 אברהם הויזמן, "בגיטו ורשה", קול ישראל, 27.1.1944, עמ' 5.

949 אברהם הויזמן, "נקם", אברהם הויזמן חייו ויצירתו [חוברת זיכרון שהדפיסה המשפחה], עמ' 33. השיר נכתב בתשרי-חשוון תש"ה. תודה למר חיים הויזמן, אחי המשורר, שהמציא לידי את החוברת.

ועל כן -

כי ימות, באדמה נקברו,

ודרכו של עולם בכך...

[...]

ונודע אכן:

האדם, חתיכת סבון הוא,

והנר נשמה הוא

ואם כן -

ליוצר האדם העלבון הוא,

ויפרע האמן שעשהו...

היִסְפָּד לו, היִבְכָּה ?

מי רב עם א-ל ויִנְקָה?⁹⁵⁰

בשיר זה כלל לא הוצגה השאלה מדוע לא התערב הבורא כבמצרים, והפסיק את הרצח. הבורא, לכאורה, אשם בזוועות השואה על שאפשר להתעלל בברואיו; במצב זה אין כלל מקום לשאלתו של לנדוי - מדוע לא אירע נס כבמצרים. שטוקהמר שאב את תפיסתו מן הסיפור התלמודי על רבי אלעזר בן שמעון שפגש באדם מכוער, "אמר לו כמה מכוער אותו האיש, שמא כל בני עירך מכוערים כמותך, אמר לו איני יודע, אלא לך ואמור לאומן שעשאני כמה מכוער כלי זה שעשית..."⁹⁵¹ השימוש בתכני הסיפור התלמודי הקל על המשורר המאמין להציג אמירות כה בוטות. בעוד לנדוי ניסה למצוא צידוק לשואה, כעשיית משפט צדק עם העם החוטא, קרא שטוקהמר תיגר נגד האי צדק בעשייה האלוקית שאפשרה את השואה, כאיוב בשעתו.

בשירי שואה אלה, שפורסמו בעיתוני אגודת ישראל, באו לביטוי חד תחושות המשוררים נוכח השואה וניסיונותיהם להתמודד עמה: רגשות השכול והייאוש שהיו נחלת בני המחנה האגודאי, תיאורי ההרג והחורבן, האכזבה מחוסר ההיענות של העולם החופשי לבוא לעזרת היהודים, התדהמה נוכח הסתר הפנים שאפשר את קיום השואה וחוסר ההיענות לתפילות להצלה. במקביל, ביקשו המשוררים הסברים להופעת השואה בעולם, בניסיון

950 משה שר [יהושע משה שטוקהמר], "אכן ידענו...", הקול, ד' בתמוז תש"ט, עמ' 3. השיר אינו שיר ילדים; הוא הודפס במדור "בנערינו" מאחר ששטוקהמר היה עורכו, ולמעשה הייתה זו במתו האישית.

951 תלמוד בבלי, מסכת תענית, דף כ, עמ' ב. בשיר באידיש שנוטר בעיובונו - "גהאט האב איך אמאדנע באגעגעניש" - תיאר שטוקהמר את פליט השואה כמי ש"אין לדעת אם חי הוא או מת, ייתכן לא זאת ולא זאת אלא נודד זקן מעולם התהו, ואפשר שהוא גם חי וגם מת, שארית חשובה מן החורבן ההיטלריסטי". (תרגום י. פ.) תודה לרב אבישי שמואל שטוקהמר, בן המשורר, שהמציא לידי את השיר.

למצוא תשובות לשאלות תאולוגיות שהשואה עוררה בהם - המאמינים בהשגחה אלוהית. בשירים הוצגה אפסות האדם חסר האמונה: ברלין - סמל התרבות הלא-יהודית, חסרת האל - הייתה למקור השואה וההוכחה לטעותם של אותם יהודים שעזבו את דרך התורה ופנו אל התרבות הזרה. השואה הוצגה, בעיקר בשירי לנדוי, כגמול לנטישת התורה ומצוותיה, כשעיקרון האחריות ההדדית מחיל את העונש על העם כולו. תפקיד מיוחד הוטל על המחנה החרדי שיוחד להיות הקרבן שיכפר על חטאי העם כולו, ועלייתו למוקד תביא לזיכוכו. בחלק מהשירים הובעה גם תקווה לפדות ולגאולה, כשהשואה נתפסה כשלב בתהליך הגאולה. ההתייחסות לשואה, הרעיונות ותפיסות העולם בהקשר אליה, שהוצגו בתמציתיות בשירים, באו לביטוי במאמרים אידאולוגיים ובכתבות מטעם הנהגת אגודת ישראל, והיו יחד למארג שנועד לעזור למחנה האגודאי להתמודד עם השואה.

3. מיתוסים של גבורה

3.1. מרד גטו ורשה

שואה וגבורה הם שני מושגים שנקשרו בתודעתנו לתיאור מצב יהודי אירופה במלחמת העולם השנייה. בשנים הראשונות שלאחר המלחמה זוהתה השואה עם מצב של יהודים הצועדים אל המוות כ"צאן מובל לטבח", ואילו הגבורה זוהתה עם ההתקוממות המזוינת נגד הנאצים, שהייתה נחלת המעטים. בשנים מאוחרות יותר נטתה מערכת החינוך להדגיש את העמידה היהודית הפסיבית כעוד ביטוי לגבורה. בניית המיתוס של גבורה יהודית החלה בעולם היהודי החופשי, בתוך המלחמה, עם קבלת הידיעות על המרד בגטו ורשה. אגודת ישראל, שלא כתנועות הפוליטיות האחרות בארץ-ישראל, נחלקה בתפיסתה את המרד: האם מדובר במעשה גבורה או בפעולה של ייאוש שאינו ראוי למאמין יהודי, שהרי לא היה סיכוי לנצח את הנאצים ולהציל יהודים; אולי אף הוחש קצם של מקצת יהודי הגטו, ונשלל מהם כל סיכוי להצלה. המחלוקת בין מחייבי המרד לשולליה החלה בתוך מנהיגות הגטו. באמצע שנת 1942 התנהלו דיונים בין מנהיגי התנועות בגטו על דרך העמידה היהודית הרצויה מול רדיפות הנאצים. בפגישת אנשי ציבור הפעילים ב"מועצה היהודית לעזרה הדדית" ("ז'יטוס") הועלתה לראשונה האפשרות לארגן התקוממות מזוינת. א"ז פרידמן, נציג אגודת ישראל, התנגד למהלך שכזה ודרש להתאזר בסבלנות עד לשחרור העיר בידי בנות-הברית. "אני מאמין באלוהים ובנס... ידידי חסידי בעלות הברית, מה היאוש הזה לכם? ... רק סבלנות ובטחון באלוהים ונגיע לשחרור!"⁹⁵² התנגדותו העזה למרד נבעה מחשש

952 המרי תשכ"ה, עמ' 128. זיכרונות של הרש ברלינסקי.

לגורל הנותרים בגטו.⁹⁵³ להסתייגותו מהתקוממות מזוינת היו שותפים גם חברי תנועות אחרות. בדיון שקיימו תנועות שמאל ציוניות לגבי הקמת הארגון היהודי הלוחם, תקפו נציגי "פועלי ציון שמאל" את התפיסה המוטעית, לגרסתם, של "השומר" ושל "החלוץ" שביקשו "למות בכבוד" במקום לחיות. "אנו פועלי ציון שמאל סוברים שכל פעולה בנשק צריכה להיות שקולה ומדודה. אסור להרשות מעשים של קלות דעת שעלולים לגרום לחיסול גטו ורשא קודם זמנו".⁹⁵⁴ דבריהם כווננו לראשי תנועות הנוער החלוציות שהלך רוח של ייאוש אפף אותם: מרדכי אנילביץ, מראשי "השומר הצעיר" ומפקד "הארגון היהודי הלוחם" הציג את המרד ככררה בין "מוות של צאן המובל לטבח ללא התנגדות, או כבני אדם בעלי כבוד שמבקשים שבעד מותם ישלם השונא בדמו הוא". יצחק צוקרמן, מנהיג "דרור" ו"החלוץ" היה שותף לתפיסה זו.⁹⁵⁵ ב-22 ביולי 1942, ערב תשעה באב, החל חיסול גטו ורשה. מיד כונסה המועצה הציבורית כדי לברר את המצב ולנקוט אמצעים. השתתפו 16 חברים, בהם א"ז פרידמן. באי-כוח המפלגות הציוניות השמאליות ו"החלוץ" וכן כמה עסקני ציבור קראו לפעול בצורה זו או אחרת, הרוב דרשו לחכות עד שיתברר המצב. ב-28 ביולי 1942 נערכה ישיבת "החלוץ" והוחלט להקים ארגון יהודי לוחם (ידישע קאמף ארגאניזאציע).⁹⁵⁶

בספטמבר 1942 אורגן "הוועד הלאומי היהודי", שבו השתתפו נציגי הארגונים הפוליטיים שציידו בהתנגדות מזוינת; הבונד לא הצטרף לוועד אך שיתף עמו פעולה. באוקטובר 1942 הקימו ארגונים אלה "ארגון יהודי לוחם" בפקודו של מרדכי אנילביץ. הרביזיוניסטים הקימו ארגון דומה בשם "הוועד הצבאי היהודי". אגודת ישראל, כתנועה, לא השתתפה בארגונים האלה. עם חידוש גירוש היהודים מן הגטו, ב-18 בינואר 1943, החלו התנגשויות בין הארגונים הלוחמים ובין הנאצים. המרד הכללי בגטו ורשה, שהחל ב-19 באפריל 1943, עורר גל של תמיכה, אהדה והערצה בציבור היהודי ובעולם החופשי. תחנת הרדיו החשאית בפולין - "שוויט" - שידרה ידיעות על המרד החל מה-22 בפברואר 1943 עד ה-12 במאי 1943, כאשר הודיעה על חיסול הגטו וקראה לאוכלוסייה הפולנית להמציא מחסה ועזרה ליהודים הבורחים לאחר 23 ימי קרבות.⁹⁵⁷ העיתונות הארץ-ישראלית הציגה את המרד כמעשה גבורה הראוי לתהילת עולמים, והלוחמים הוצגו כמכבים של העת החדשה. מרד גטו ורשה היה למיתוס גבורה של העם היהודי, ורבים ביקשו להציגו כאנטי-תזה לחוסר הגבורה של המוני היהודים שהלכו כ"צאן לטבח".

מנהיגות המחתה האגודאי הייתה חלוקה בהתייחסותה אל המרד: היו מנהיגים, בעיקר ממחנה

953 רינגעלבלום 1985, עמ' 157.

954 המרי תשכ"ה, עמ' 90.

955 עק תשל"ו, עמ' 186.

956 השואה בתיעוד תשל"ח, עמ' 233. מתוך דוח שנכתב על-ידי יצחק צוקרמן במאוס 1944, בוורשה, ונשלח ללונדון באמצעות המחתרת הפולנית.

957 פראגר תשנ"ז, עמ' 294.

פא"י, שביקשו לאמץ מיתוס זה, וניסו להוכיח כי חברי אגודת ישראל היו בין הלוחמים. אחרים, ובראשם בלוי, ביקשו לראות במרד מעשה של ייאוש, ללא תכלית, שאינו תואם את התפיסה הדתית, ולכן אגודת ישראל לא הייתה שותפה למרד.

יש להניח שגם בתוך הגטו לא הייתה אגודת ישראל מקשה אחת; בניגוד לפרידמן, שהתנגד למרד, קרא הרב זמבה,⁹⁵⁸ מראשי אגודת ישראל בפולין, להתנגדות מזוינת:

לא היינו צריכים ללכת בעצמנו אל ה'אומשלאגפלאך' צריכים היינו להתנגד. אבל השלינו את עצמנו בדמיונות שווא... היינו כצאן לטבח יובל. האיך נתרשש הדבר שאבדה בינתו של עם חכם ונבון? ... מדבר אני עליכם מתוך יישוב הדעת, ואני אומר לכם שזוהי הדרך: להתקומם, להתנגד, כל מי שהיכולת בידו, ללמד בני יהודה קשת. ודאי רבים מאתנו מתנגדים למרד ולשימוש בכלי זין... אני רואה שלפי ההלכה מצווה במרד במיטב תכסיסי המלחמה... קידוש השם יש כאן. מלחמת מצווה היא ובמלחמה כזו מצווה בנקמה במסירות נפש בקדושת הדעת והרצון.⁹⁵⁹

לאנשים שבאו למעונו כדי להתייעץ עמו הורה הרב זמבה לנסות להינצל ולהתחבא ורק לא לנסוע ללובלין - "למסור את עצמו בידי הרשעים היא מעין איבוד לדעת..." זמבה גם תרם לחוגי ההתנגדות לצורך פעילותם.⁹⁶⁰

היו שלא השלימו עם דמותו האקטיביסטית של זמבה ותקפו את הצגתו כמעורר למרד - שכן לגרסתם היה הדבר מנוגד לאופיו: "אין גבורתו וצביונו של עם ישראל מתבטאים בהתקוממויות, מהפכות ומעשה מרד, כי לא הגבורה הפיזית היא שהפליאה את כל העולם כי אם חסינותו המוסרית".⁹⁶¹

בנימין מינץ, מראשי פא"י, טען שתיאורי המרד נכתבו בידי אנשי השמאל - הבונדאים, הקומוניסטים או הציונים. לדבריו סילפו הכותבים את העובדות הנוגעות למשתתפים במרד, והעלימו את השתתפות הנוער החרדי-אגודאי במרד. בראיון בהדרך סיפר כי מכה בפני נציגות יהדות פולין על ששמות חללי מרד גטו ורשה פורסמו עם ציון השתייכותם המפלגתית. עוד סיפר מינץ כי קיבל מידע מאיזו שבשווייץ, לפיו קיבלה נציגות הסוכנות היהודית בג'נבה רשימה של כל מנהיגי המרד, בהם שלושה ממנהיגי צא"י. הרשימה הועברה

958 הרב מנחם זמבה (1883-1943), חבר ועד הרבנים בוורשה. בסמוך למרד הציעו חוגים קתוליים להצילו, ואולם הוא דחה את ההצעה ונספה בגטו. קצבורג תשמ"ד, עמ' 70, ויידמן 1947, עמ' 282.

959 ל' פינגולד, סוכות תש"ג אצל הרב זמבה ז"ל, הצפה, י"ד בתשרי תש"ז, עמ' 3. פינגולד היה עד לשיחת זמבה שנאמרה בסוכות בגטו ורשה בנוכחות כמה אישים ובהם מנהיגים מאגודת ישראל, שני עסקני הציונים הכללים, מנהל הג'וינט ועוד. הדברים הובאו גם ביומנו של ויידמן 1947, עמ' 262, מיום 14.1.1943. דוקטור הלל ויידמן (1915-1991) היה מנהל המחלקה לענייני דת של הקהילה בוורשה בעת שזמבה היה חבר ועד הרבנים. הקשר ביניהם התהדק בתקופת השואה, והם נועדו יחד פעמים רבות. זמבה העלה בפניו תהיות אם רשאי יהודי להסגיר עצמו לאויב. ויידמן 1946, עמ' 13.

960 בימים האחרונים עם הגאון ר' מנחם זמבה נזאת בן אחיו אברהם זמבה, קול ישראל, 8.5.1947, עמ' 2.

961 שמחה עלברג, מרד הגטו בוורשה ור' מנחם זמבה זצ"ל, הפרדס, סיון תשי"ט, עמ' 2-3.

דרך קושטא ושם "שמותיהם נעלמו". מינץ מחה על כך בפני ועד ההצלה המאוחד.⁹⁶² בסיום המלחמה התייחס מינץ שוב לרשימות הלוחמים שנפלו במרד, שהתפרסמו עם המידע בדבר השתייכותם למפלגות השמאל: "כבר עמדתי כמה פעמים... על צרות העין המפלגתית ועל הסילופים של ההסטוריה גם בענין קדוש כלל ישראל כזה, כמרד הגיטו בורשה. כבר אמרתי שיש להתפלא שאף אחד מהיהדות החרדית, הנוער האגודתי, צעירי אג"י, פועלי אג"י, הנוער המזרחי, וגם לא אחד מהרביזיוניסטים, לא נזכר ברשימות אלה". מינץ עמד בדבריו על סתירות בין דוחות הבונד ובין דוחות אחרים, והתייחס במפורט למאמר של הלל זיידמן - אגודאי שניצל - שהתפרסם באותה העת ב"הבקר" ובו הביא תיאורים של צעירי אגודת ישראל מבין הלוחמים.⁹⁶³

זיידמן סיפר על בית הדין המחתרתי של הלוחמים שדן למוות את דוקטור אלפרד נוסיג. בין חברי בית הדין היה יצחק הולצקר מצא"י.⁹⁶⁴ זיידמן הביא עדויות על חבורת בחורי ישיבה שיצאו בזמן המרד מבית ברחוב מילה 17, "מצויידיים ברימוני יד ובבקבוקי חומר שורף", ניהלו קרב רחוב עם גרמנים ולאחר מכן זרקו רימונים ובקבוקים מבית מספר 44 ברחוב זמנהוף.⁹⁶⁵

קליינמאן, מראשי פא"י בפולין, שחווה את השואה על בשרו, עמד לאחר המלחמה על "מותם ההירואי" של לוחמי הגטו.⁹⁶⁶ על-פי תפיסתו, מרד הוא קרב הצופן בחובו תקווה וסיכוי לחיסול המשטר שמורדים נגדו. לעומת זאת, היה ברור ללוחמי הגטו כי אין להם כל סיכוי לנצח או להינצל, "נהפוך הוא כל אחד ידע ברורות שמבצע זה מחיש את הקץ הטרגי", המרד לא היה אלא נקמה בעד העם היהודי שנספה, ו"זעקת מחאה נגד עולם הגויים השותק". הקרב של לוחמי הגטו היה לגרסתו "למעלה ממרד", היה זה "הדרך היחידה שנשארה ליהודים, בל יהיו חיי היהודים הפקר. זהו למעלה ממרד!"⁹⁶⁷

עורכי קול ישראל פרסמו בינואר 1944 שיר ובו תיאור הנעשה בגטו ורשה - אימה, רעב ורצח - זקנים ועוללים שקולם מרעיד את היקום. אך תוכן הבית האחרון שונה: "בגטו בין הרוגי - יה ירחף מלאך איום, יצרור נפשות קדושי - יה, ישאג, יריע, יהום... שאגת טבוחים אל על תגביה - א-ל נקמות ד' א-ל נקמות הופיע".⁹⁶⁸ השיר נכתב בטבת תש"ד; ההחלטה לפרסם את השיר הקורא לנקמה ולא להשלמה עם הדין, יש בה כדי להצביע על הלך רוח

962 בנימין מינץ, היהדות החרדית בגיא ההריגה, הדרך, י"ח באייר תש"ד, עמ' 2.

963 מינץ תשל"ז, השתתפות היהדות החרדית במרד גיטו ורשה, עמ' שכו-שלד. הודפס לראשונה בשערים, חשוון תש"ו.

964 זיידמן תשי"ז, עמ' 209.

965 זיידמן תשי"ז, עמ' 257.

966 משה קליינמאן (1908-1970), ממייסדי פא"י בפולין, חבר הוועד הפועל הארצי של פא"י, יו"ר פא"י בבגדין ויו"ר ההנהלה האזורית במחוז זגלמביה, מעורכי "דער נייער ארבעטער וועג" ו"אוונער טריבונע" - ביטאון פא"י בפולין.

967 קליינמאן תשל"ב, עמ' 252-253.

968 אברהם הויזמן, בגטו ורשה..., קול ישראל, 27.1.1944, עמ' 3. הנקודות במקור.

אוהד למרד גם בקרב חברים במערכת קול ישראל - עיתונו של בלוי.

שערים, ביטאון פא"י, פרסם ביולי 1945 את "שיר הפרטיזנים", שנכתב בבודפשט כשנה קודם לכן בידי צעיר חרדי. המשורר קרא ליהודים להתעורר, להימלט ליערות ולפתוח שם במאבק מזוין באויב, ולא לאפשר לו להכחיד את העם היהודי:

שם במסתור הכינותי חרב, חנית ואקדוח. אך אחוז בהם אל תרף,
חזק מתנים ואמץ כח, דרוך קשת אל תירא זד, חגור חרבך, כגיבור על ירך.
תקלע המטרה לא תדע חטא... יפלחו חיצין לב זד, יכרע יצנח ירדם ארץ...
בא אל אויבך פנים אל פנים כי עליך הם קמים, שסעמו כגיבוריך מלפנים
זו מצותך גואל הדמים... תהי מלחמת החופש, מלחמת ה' - זו של הפרטיזן⁹⁶⁹...

היו בהנהגת אגודת ישראל שהתנגדו למרד ולהצגתו כגבורת ישראל. תיאורי מרד גטו ורשה, שהופיעו בעיתונות הארץ-ישראלית, כללו ביטויי תהילה ללוחמים מתוך השוואתם למכבים. בעקבות תיאורים אלה קרא בלוי "לא להגרר עם הזרם" והביע צער על שגם באגודת ישראל "קושרים קשרים לעילאיות שבמרד זה". בלוי גרס שבתנאים שהיו בוורשה לא היה למרד כל סיכוי להצלחה, ולמעשה ביקשו מחולליו לשים קץ לחייהם והעמידו בסכנה גם חיי אחרים. בלוי הביע הבנה למצב הקשה שעלול להביא יהודים לפעול בצורה שכזו, אך גרס שאין לעודד פעולות נואשות שכאלה בהצגתן כפעולות גבורה. "יהודים מאמינים אינם רודפים אחרי הקדמת מיתת עצמם..."⁹⁷⁰ בכינוס אגודת ישראל שהתקיים באותו החודש נקט בלוי בנימה רכה: "צעירים אבדו את הסבלנות. זו הייתה פעולת גבורה אבל לא פעולת הצלה".⁹⁷¹ בלוי התנגד ליזמת מינץ, שביקש להוכיח כי אנשי אגודת ישראל השתתפו במרד. הוא גרס ש"המפלגות החפשיות", ובעיקר "הפועל הצעיר", הביאו לפרוץ המרד, ואם היו צעירים מאגודת ישראל שהשתתפו במרד, הם רק "נסחבו עם הזרם... ע"י הטעייה, או על כרחם ושלא בטובתם". שכן מרד ללא תקווה אינו תואם את האמונה היהודית. בלוי חזר והדגיש שמחוללי המרד קירבו את קץ חייהם וחיי אחיהם בלא כל תקווה להצלה - הייתה זו "התפרצות הבאה מתוך יאוש ומתוך חוסר גבורה נפשית לסבול את יסורי החיים... אנשים המאמינים בד' ושחיים עפ"י רצונו ומתים עפ"י רצונו, אינם עושים פעולות לקרב קץ חייהם".⁹⁷² בניגוד למינץ, שראה במרד פעולת גבורה ושקבל על שחלקם של החרדים שנטלו בו חלק הועלם, ראה בלוי במרד מעשה ייאוש והתאבדות שאינו ראוי ליהודי מאמין. בלוי גרס שהפרסום שניתן בעיתונות לחלק המכריע שהיה למפלגות השמאל בביצוע המרד, תואם את ייאושן ואת חוסר האמונה שבבסיס האידאולוגיה שלהן.

969 יעקב אליהו וייס, שיר הפרטיזנים, שערים, 5.7.1945, עמ' 2. נכתב בכ"ו בניסן תש"ד, בבודפשט.

970 בלוי תשמ"ג, לא להגרר עם הזרם, עמ' 240-241. הודפס לראשונה בקול ישראל, ח' אייר תש"ג.

971 בלוי תשמ"ג, עלינו לגייס את לגיון התורה, עמ' 242. הודפס לראשונה בכ"ב אייר תש"ג.

972 משה בלוי, איזהו גבור?, קול ישראל, 17.9.1944, עמ' 1. בלוי תשמ"ג, עמ' 259-261.

משה שנפלד, מראשי צא"י, ראה במרד, בדומה לבלוי, גבורה לא יהודית. לדבריו, במרד אף הופגנה חולשת המורדים, מאחר שמעשיהם נבעו בין השאר מתוך רצון לזכות בהערכת הגויים.⁹⁷³

מעבר לשלילת ההתנגדות המזוינת הייתה גם התפיסה האידאולוגית, שראתה את מלחמת העולם הראשונה כחלק מחבלי משיח ואת מלחמת העולם השנייה כמאמתת תפיסה זו וכהמשך לחבלי משיח. תפיסה שכזו הייתה עשויה לראות בכל התנגדות מזוינת בבחינת התערבות במהלכי ההשגחה.

התזה שהציגו מתנגדי המרד, לפיה אם הצטרפו צעירים מאגודת ישראל למרד היו אלה פעולות של יחידים, לא תאמה את כל מה שקרה. מעדויות וממקורות היסטוריים עולה, כי חברים ומנהיגים מאגודת ישראל ביצעו פעולות של התנגדות יזומה: עודדו בריחה, הבריחו מזון, קבוצות דתיות השתתפו באופן פעיל בהתנגדות מזוינת, ואף הייתה עדות שפרידנזון - עיתונאי אגודאי ומראשי מערכת החינוך האגודאית - הבריח נשק לגטו ורשה.⁹⁷⁴

חוקרים שונים ביקשו להציג את המחנה האגודאי כולו כשולל מרד והתנגדות יזומה לשואה, והעלו נימוקים שונים לתפיסה הזו של המחנה האגודאי:

א. הגישה שראתה את חרדים כבעלי התנהגות פסיבית בתקופת השואה, ודימתה את החרדי כמטיף לפסיביות, נעוצה בתפיסה הציונית לפיה אגודת ישראל כתנועה מזוהה עם הגולה, בניגוד לתנועה הציונית השוללת את הגולה ומחייבת יזמה בגאולת ארץ-ישראל.⁹⁷⁵ עוד תרמה לדימוי זה התנגדות אגודת ישראל למאבק מזוין של תנועות המחתרת בארץ-ישראל ובייחוד לפעולות טרור.

ב. התנגדות מנהיגים באגודת ישראל למרד היא תפיסה אגודאית ששללה פעולה יזומה והתנגדות מזוינת, ומקורה בתפיסת חסידות פולין לפני המלחמה. הרב וסרמן, אף שלא היה מנהיג חסידי, היה ממגבשי התפיסה הזאת: הוא טען כי אין תועלת בהתנגדות כי "ההמנים" תמיד חזקים מעם ישראל ויש לאחוז רק בנשק התפילה. עוד קבע וסרמן, ש"אין לתבוע ממנהיגי העולם זכויות אנוש, אלא יש להתחנן בפניהם..."⁹⁷⁶

ג. המחנה האגודאי, כמו רוב יהודי אירופה, חסר את המוכנות הפסיכולוגית לקרב ולמרד. על-פי תפיסה זו "היו אלה יהודים יראי אלוקים; תפילות ולימוד תורה תפסו חלק גדול מזמנם. עבורם החיים עלי אדמות לא היו אלא פרוודור לחיי העולם הבא. רובם לעולם לא היו מוכנים להרוג. לרובם הייתה נדרשת הפיכה פנימית גמורה כדי ליצור מוכנות נפשית

973 פרידמן 1990, עמ' 99.

974 בקן 1996, עמ' 290-294.

975 אינשטין 1974 עמ' XVI. באומל 1995, עמ' 296. הציגה את שלילת המרד כנחלת נטורי קרתא, ואת בלוי שהתנגד למרד, כמנהיג; ולא היא - מי שכונן לימים "נטורי קרתא" פרשו מאגודת ישראל באמצע שנות ה-30. בלוי לא השתייך למסגרתם, והיה ממנהיגי אגודת ישראל בארץ-ישראל עד למותו ב-1946.

976 פייקאדו 1990, עמ' 271.

להרג".⁹⁷⁷ בהקשר זה הובאו דברי זושא פרידמן, האמורים לעיל, בדבר החובה לבטוח באל. יצוין שפרידמן עמד במקביל על חוסר התקווה שבמרד מול הכוח הנאצי, שיביא כליה על הנותרים בגטו, כמו בגטו לובלין.

ד. הגדיל לעשות חוקר שביקש להראות כי התנגדות אגודת ישראל למרד התגבשה בין השאר בתמורה לתמיכה כספית: מוסדות דתיים, בהם מוסדות החינוך של אגודת ישראל, זכו לתמיכה כספית משני משתפי פעולה עם הנאצים, שעסקו בגטו במסחר - זליג הלר ומאוריצי קון; הם גם הסתירו מספר רבנים חסידיים. בתמורה, הטיפו רבנים מהחוגים החסידיים, בהם שניים מרבני אגודת ישראל - גליצנשטיין ובלומנפלד, נגד מרד ואי-ציות, ודאגו שבמוסדות החינוך של אגודת ישראל בגטו לא תיווצר אווירת מרד. הם ביקשו לראות בשואה עונש על נטישת מצוות הדת, ופן חיובי שהעם יוחזר למצב הבידוד החברתי שהיה לפני המהפכה הצרפתית.⁹⁷⁸

קשה להאמין שהנאצים חששו ממרד דווקא מצד האוכלוסייה החרדית, חסרת הקשרים עם האוכלוסייה הפולנית הכללית, חסרת האמצעים לרכישת נשק, שצעיריה היו ראשונים לרדיפה ולמשלוח בגלל המראה החיצוני. אפשר להניח שפעילות העזרה של משתפי הפעולה נועדה בראש וראשונה לשפר את תדמיתם ולהגן בדרך זו על חייהם, ואולי גם להקים פתח מילוט מעונש לאחר המלחמה. התייחסות החרדים לשואה ודאי שלא הייתה מעניינם. אשר להסברים התאולוגיים של החרדים לשואה - אלה הושמעו במקומות שונים בעולם, ואין קשר בינם לבין התמיכה הכספית שקיבלו ארגוני עזרה והצלה של אגודת ישראל מגורמים שונים, בהם אולי גם משתפי פעולה ואנשי העולם תחתון.⁹⁷⁹

כפי שכבר נאמר, ביקשו חוקרים להציג את המחנה האגודאי כולו כמי שהתנגד למרד, ואף הצביעו על גורמים מתחום התרבות החברתית והפוליטית של מחנה זה, כאלה שעיצבו את תפיסתו.

המחנה האגודאי, כמו מחנות פוליטיים אחרים, לא היה עשוי מקשה אחת; היו לו פנים רבות וגישות שונות להתנגדות מזוינת, וכל ניסיון להכליל יש בו משום טעות. יש יסוד להניח, כי חלק מספרות החוקרים לגבי תפיסת המחנה החרדי את המרד נבעו מתפיסה אישית שלהם את אופיו של מחנה זה.

פרידמן וזמבה, ממנהיגי אגודת ישראל בגטו ורשה, הציגו גישות שונות למרד; הראשון שלל

977 אינשטיין 1974, עמ' XVII. דברי דוקטור אריה קובובי, מי שהיה יו"ר "יד ושם", שפורסמו ב-1963, בעצה אחת עם החוקרים ברונו בטלהיים וחנה ארנדט.

978 אינשטיין 1974, עמ' 558-560. תיאר גם את פעילותו של משתף פעולה אחר - גאנצוואך - שתמך בחיי התרבות בגטו, ושילם שכר קבוע למספר סופרים.

979 אינשטיין 1974, עמ' 853, הערה 7. הציג את אגודת ישראל כתנועה של מלחכי פנכה מאז ומתמיד, ששיללו כל התנגדות, וכהוכחה לטענתו הביא את התנגדות אגודת ישראל שבגרמניה לחרם. הוא לא עמד על הרקע לפעילות זו, שנעשתה גם על-ידי הארגונים היהודיים האחרים בגרמניה, וגם לא על ההבדל התרבותי המהותי שבין אגודת ישראל בגרמניה ובין זו שבפולין, שמונע כל אפשרות להשוות ביניהם.

אותו עקרונית, והשני חייב התנגדות מזוינת.

מינץ ובלוי, ממנהיגי אגודת ישראל בארץ-ישראל, הציגו שתי תפיסות שונות של המרד: הראשון שלל את המרד כתופעה הנובעת מחולשת הרוח, שאינה תואמת את היהדות. והשני ראה במרד גבורה שבהיבט היסטורי היא המשך מרד המכבים. בלוי סבר כי צעירים מאגודת ישראל שאולי השתתפו במרד, נסחפו בזרם של מפלגות השמאל בלא שהעמיקו לחשוב.

לעומתו, טען מינץ, כי צעירים אלה ייצגו כראוי את המחנה האגודאי, וכי רבים מהמחנה האגודאי לקחו חלק במרד אך דבר השתתפותם הוצנע. לגרסתו, נהגו חברי תנועות השמאל הציוני באופן דומה בשמות הלוחמים הרביוניסטים, שוודאי חייבו התנגדות מזוינת.⁹⁸⁰

מול המרד הצבאי - האירוע החד-פעמי - הציג המחנה האגודאי תפיסה של גבורה יהודית ייחודית, שבאה לביטוי בחיי היום-יום של המוני היהודים, תחת שלטון הנאצים. גבורה זו באה לביטוי בעזרה הדדית, בקיום מסגרות חיים יהודיות ובשמירה על התקווה ועל האמונה בהשגחה האלוהית על אף ההשמדה. ההתנגדות הפסיבית של המוני יהודים למאמצי הנאצים להפסיק את קיומם האנושי לפני השמדתם, נתפסה במחנה האגודאי כגבורה יהודית.

3.2. לשרוד בצל המוות - מיתוס של גבורה יהודית

מול מיתוס הגבורה האקטיבית, הלוחמת, ניסתה אגודת ישראל להציב מיתוס של הגבורה הפסיבית: המשך החיים היהודיים תחת שלטון הנוגש, שמירה על האמונה באלוהים וראייה אופטימית של העתיד. בלוי ראה בגבורה זו את הניגוד של המרד: "הגבורה בימים הללו היא דוקא לחיות חיי גבורים בתוך הים של יסורים ולמלא בזה את תפקיד הגבורה שהוטלה מאת ההשגחה העליונה. הגבורה הנפשית העילאית היא לא לוותר על רגע של חיים בשל לחץ מבחוץ".⁹⁸¹

מינץ תיאר את מאפייניה של גבורה זו: יהודים שהמשיכו לשמור מצוות, שמרו על צלם האדם, לא שיתפו פעולה עם הנאצים ודאגו לעזרה הדדית; דרך של גבורה שלא באה לביטוי במיתוס הגבורה שהיה מקובל ביישוב באותה העת. מינץ תיאר פעילויות גבורה של חרדים לגביהן קיבל מידע מפליטים, בהם אנשי השומר הצעיר, "... במחוז זלמבי" סיסמת היהודים החרדים הייתה להתנגד לכל פקודות הנאצים, לא להפקד במפקדים, לא ללכת לעבודת כפייה". יהודים חרדים סירבו להשתתף בהנהלות היודנראט כדי שלא יאלצו להוציא לפועל פקודות של הנאצים. מנהיגי היהדות החרדית הקדישו עצמם לפעולות עזרה, הבריחו יהודים דרך הגבולות במטרה להצילם, הגישו עזרה כספית להמוני העניים, הקימו רשת תלמודי

⁹⁸⁰ זבוטינסקי תש"ו, קבע ב-1933 כי חובה ללמד את הנוער היהודי "אלף בית חדש" שעיקרו לדעת לירות והכמיהה לירות, להגנת העם היהודי ולשחרור ארצו.

⁹⁸¹ משה בלוי, איוהו גבור?, קול ישראל, 17.9.1944, עמ' 1.

תורה ובית יעקב; המלמדים עשו את עבודתם הקדושה במסירות נפש למרות שידעו, כי כל הנתפס בהוראת תורה לילדי ישראל אחת דינו להיהרג. "גדולינו ומנהיגינו בגיא ההריגה בפולין, עד הרגע האחר עודדו את המוני היהודים המובלים לשחיטה. שקט ובטחון נפשי פנימי, קרן מתוך פניהם גם ברגעים האחרונים". אדמו"רים סירבו לעזוב את ורשה ובחרו למות ברחובות העיר כדי לא להכשיל אחרים בגירושם. מינץ אף הביא כדוגמאות קבוצות של לומדי תורה בצל איום המוות: "שלושים בחורים מחסידי גור התבצרו בבונקר ולמדו תורה במשך חודשים, תוך כדי סכנת נפשות"; "בחורים משיבת נורדוק 'בית יוסף' במזריטש התחבאו בעליית גג והמשיכו ללמוד גמרא שעה שברחובות הגטו התחולל הגירוש האיום".⁹⁸²

גילויי עזרה הדדית בתוך התופת ואמונה בהשגחה האלוהית גם בעת שכזו, הוצגו כגילויי הגבורה האמיתית המאפיינת את היהדות. הרב כהנמן קרא בכינוס מחאה ארצי של אגודת ישראל (כסלו תש"ג) לא להתיימש ולשאוב כוח מגבורת הנרצחים:

ילדינו הקדושים הנהרגים הם הם המראים גבורה יהודית גבוהה. ילד שנלקח להורג חלץ נעליו וכתנתו ומסרם לאחיו הנשארים!... אינני יכול לעצור בעדי בשמעתי שפונים לכתובות שונות להצילנו. אשור יושיענו, הדמוקרטיה תושיענו. זה אינו רוח ישראל סבא, זה אינה הגבורה היהודית משנות דור. אנו אין לנו להשען אלא על אבינו שבשמים...⁹⁸³

מעבר לגבורה הפסיבית שהופגנה באופן החיים תחת שלטון הנוגש ובצל המוות, הוצג מיתוס של קידוש השם. הוצגה צורה חדשה של גבורה וניצחון על האויב, לפיה ההולכים למוות גברו על מענייהם באופן שבו הלכו למוות. על-פי תפיסה זו, הוצגה הגישה החילונית של הגבורה כחסרה תוכן ותכלית רוחנית.

מאמר מערכת בהדרך מאייר תש"ד השווה בין כנס שירה עליו, שהתקיים בשבת תוך כדי חילול השבת, ובין התרוממות "למדרגה העליונה, שאדם זוכה לה בעולם הזה; לקדש את שם אלקי ישראל, לקבל יסורים באהבה ולהצדיק את הדין בשמחה. 'נשמת כל חי', ששוררו יהודי מלניץ, ורבים בראשם, תהלוכת יהודי ורשה אל רכבת טרבלינקה, כשהם מזמרים את ההלל... מעמידה את קדושי פולין הי"ד באוצר חיי הנצח של ישראל".⁹⁸⁴

פראגר תיאר בספר מעשי גבורה של יהודים דתיים; הסיפור הפותח מביא מעשה ביהודים הנדרשים לשיר בעת הובלתם למוות; הם פתחו בשיר חסידי "הבה נתפייסה אבינו שבשמים" ובהמשכו הם משנים את מילות השיר ל"אנו נבלה אותם, אבינו שבשמים", וזאת הם שרים עד רגע מותם.⁹⁸⁵

982 בנימין מינץ, היהדות החרדית בגיא ההריגה, הדרך, י"ח באייר תש"ד, עמ' 2.

983 הכנס הארצי של אגדת ישראל לרגלי הזוועות וגזירות השמד של אחינו באירופה, קול ישראל, כ"ד בכסלו תש"ג. מובא בהשקפתנו תשמ"א, עמ' 183-184.

984 משבוע לשבוע, אלה מול אלה, הדרך, ד' באייר תש"ד, עמ' 1.

985 פראגר משה, עמ' יא. מילות השיר באידיש: לאמיר זיך איבערבייטען - מיר וועלן זיי איבערלעבן.

תיאור התנהגותו של הרב מנדלי אלטר - רבה של קליש ונשיא אגודת הרבנים בפולין - הוצג כדוגמה לגבורה יהודית. הרב קרא באוזני מאות יהודים שנאספו במגרש להישלח להשמדה: "למי מעט מים ואתן לו חצי העולם הבא שלי..."; יהודי קשיש מסר לו בקבוק מים קטן. הרב לקח את הבקבוק ואמר "לשתות?! אינני דואג כעת בשביל גופי, רוצה אני רק ליטול ידי כדי לברך בקדושה ובטהרה את הברכה האחרונה וככה הרים את קולו וברך בשמחה עצומה".⁹⁸⁶

הרב מרדכי רוקח, אחי האדמו"ר מבעלז אהרון רוקח, תיאר בשבט תש"ד מעשי גבורה של יהודים חרדים: בקרקאו התחסל מקום עבודה ל-600 נערות וביקשו להשמידן; כרו להן קברים והן הלכו למות בשירה.

ליהודים שנתפסו הובטח שלא יאונה להם כל רע אם יגלו מקומות מחבוא; הם סירבו.

אברך מבוכניא הובא להירצח בבית הקברות; הוא הכריז כי הוא רואה את נקמתו בהם מאחר שלא הצליחו לדלות ממנו פרטים על מחבואי יהודים ובזכות זאת הוא זכה לבוא לקבר ישראל.⁹⁸⁷

הרב שמעון הוברבאנד⁹⁸⁸ עמד על הדרכים שבהן התקיים קידוש השם, והביא ברשימותיו "מעשים של קידוש השם על דרך 'קום ועשה'... עובדות על יהודים שמסרו נפשם, עמדו בניסיון וסירבו למסור עובדות לרשעים או להיות גורמים צרות אחרות לאחיהם היהודים... רוצים אנו למסור שורה של עובדות על יהודים שמסרו נפשם והקריבו את חייהם על מנת להציל בתי-כנסת וספרי תורה". להמחשת דבריו תיאר הוברבאנד חמישה-עשר מקרים של יהודים שמסרו נפשם להצלת יהודים, בתי-כנסת וספרי תורה.⁹⁸⁹

פראגר כינה צעירים חסידיים שהפגינו גבורה פסיבית בגטאות ובמחנות והלכו למות בלא שנתערערה אמונתם, כחברים ב"תנועת המרי הרוחנית-מוסרית" - "... אלה לא הכירו לחלוטין בנסיבות המציאות האיומה ולא התאימו את עצמם כלל, לא כלפי חוץ ולא כלפי פנים, לשלטונו של השטן". לאימות התיאור הביא פראגר תצלומים של הגנרל הנאצי סטרופ, ממאי 1943, בהם נראית קבוצת חסידים בתלבושתם המסורתית, עם פאות.⁹⁹⁰ הובאה גם עדות של ניצול, לפיה בשעה שקבוצת בחורים מחסידי גור הובלו למות בקבר אחים קרא אחד מהם - ישראל איזנברג - לחבריו לשמוח "משום שהם הולכים למות על קידוש השם"; הבחורים גילו את פאותיהם שהיו מוסתרות מתחת לכובעיהם, יצאו בריקוד

986 מאיר שווארצמן, המרד בגיטו ווארשה, הפרדס, סיון תשי"ט, עמ' 3-4.

987 שביד 1994, עמ' 67.

988 הרב שמעון הוברבאנד (1909-1942) ייסד את הסתדרות "צעירי אמוני ישראל" [צא"י] באוטבוצק ועמד בראשה; ציר לכנס צא"י הראשון (1928); פרסם שירים, סיפורים ומאמרים; חבר בארכיון "עונג שבת" בוורשה.

989 הוברבאנד תשכ"ט, עמ' 23-34.

990 פראגר תשנ"ז, עמ' 6.

וקפצו לבור בשעה שירו בהם.⁹⁹¹

כהוכחה לקיום גבורה אגודאית הביא פראגר עדויות של שלושה אנשי רוח חילוניים שתיארו התעוררות אמונה והמשך קיום חיים דתיים בתנאי לחץ קשים בגטאות וילנה וקובנה ובאשוויץ, כסוג של גבורה. עוד ליקט פראגר מספרי זיכרונות תיאורים של יהודים שהובלו למוות מתוך מוכנות לקדש את השם במוות.⁹⁹²

זיידמן תיאר ביומנו, מיום 11 באוגוסט 1942, "מקרה ראשון של התקוממות": הרב יצחק מאיר קאנאל, מראשי אגודת הרבנים בפולין, הבהיר לזושא פרידמן כי לא ייתן להובילו מוורשה, "יקרה אשר יקרה, לפחות אבוא לקבר ישראל". משנלקח למגרש המשלוחים ניסה לחטוף אקדח מחייל גרמני ששמר על היהודים שהובאו, וזה ירה בו למוות.⁹⁹³

בפרקי יומן של פליט, שהתפרסמו בהדרגה בנובמבר 1942, נאמר שהאינטלקטואלים ברחו מפני האויב המתקרב, ואילו היהודים שומרי המצוות לא נמלטו אלא אם נשקפה סכנה ישירה לחייהם, וזאת כדי לא להפקיר את אחיהם שלא יכלו לברוח: "עמדו על משמרתם לעורר ולעודד להגן ולהושיע על אחיהם ואחיותיהם מפני תעלולי הכובש האכזרי".⁹⁹⁴

מנהיגי אגודת ישראל בגטו ורשה ביקשו לעודד את חבריהם העומדים בצל המוות ולהפיח בהם תקווה; בעיתון המחתרתי שאגודת ישראל הפיצה בגטו ורשה ערב פסח תש"ב, הודפס מאמר שכותרתו "מאזן הפסח", ובו ביקש הכותב להבהיר כיצד אפשר לחוג את חג החירות כאשר יהודים נרדפים למוות. הכותב קבע: "המושג חירות מתייחס בעצם גם לשעבוד הרוח, שלאחר יציאת מצרים אין לו מקום בתוכנו", והעלה את השאלה "כיצד נוכל אנו היהודים לחוש בפסח השנה לו גם בחירות הרוח בלבד"? תשובת כותב המאמר התבססה על פסוק מתהלים "שמחנו כימות עניתנו שנות ראינו רעה"⁹⁹⁵ - ככל שהרעה גדולה יותר כן תוכפל השמחה הבאה לאחריה. "... על כן אין זה יום טוב חלוש, אין זה פסח חיוור אלא דוקא חג של התרוממות ... יהודי המקיים פסח היום, בצער בדמעות, בזיעת אפו, והמשקיע בכך מכוחותיו, מאומא מכל זה לא הולך לאיבוד, אליהו והמשיח רשמו זאת בדיקנות", ומהמחסור והכאב תפרח התחייה.⁹⁹⁶

מחנה נטורי קרתא ראה גם הוא במרד מעשה של ייאוש מתוך מיאוס בחיים המרים, והרים על נס את היהודים שקיבלו את הדין והלכו למות על קידוש השם: "... אשר רקדו ברגשי קדושה על שפת הבור טרם שנורו ונפלו בתוך קברם, אלו אשר שרו בשמחה 'ברוך אלהינו שבראנו לכבודו' כשסדרו אותם בתוך קרונות המות, אלו אשר זמרו עד כלות הנפש את

991 פראגר תשנ"ז, עמ' 85.

992 משה פראגר, אגדה שטרם נכתבה - מקדשי השם בדורנו, בית יעקב, אלול תשי"ט, עמ' 6.

993 זיידמן 1947, עמ' 64.

994 ש. ניסנון, מספר נדודי (פרקי יומן מלחמה), הדרך, י"ט חשוון תש"ג, עמ' 6.

995 תהלים פרק צ' פסוק טו.

996 א קול אין מדבר, עתונות המחנתת היהודית בורשה, כרך ה, עמ' 137.

האני מאמין...⁹⁹⁷

בשני פרסומים של שירה צעירה אפשר למצוא ביטוי סמלי לתפיסה האגודאית של הגבורה הפסיבית:

בינואר 1944 התפרסם שיר משל הויזמן, ובו מתואר זקן והוא לומד גמרא בגטו ורשה הדומם, בעוד יהודים מובלים למוות, ומבקש מהאל ישועה ונקמה.⁹⁹⁸ השיר פורסם כמחצית השנה לאחר מרד גטו ורשה, והובא כתגובה למיתוס הגבורה שנבנה סביב מורדי גטו ורשה. המשורר ראה דווקא בזקן, הממשיך ללמוד תורה גם כשמובילים את היהודים למוות, את הלוחם-המורד, ולא אזכר צעירים נושאי נשק. השיר היה עוד נדבך במיתוס הגבורה הפסיבית שבנתה אגודת ישראל.

עם סיום המלחמה, הדפיסה הסתדרות הנוער האגודתי בארץ-ישראל את התווים לשיר "אני מאמין בביאת המשיח ואף-על-פי שהתמהמה", תחת הכותרת "הגטו".⁹⁹⁹ השיר איננו שיר לוחמים הנושאים עיניהם "למות בכבוד", אלא שיר של השורדים, הנושאים בגבורה ובאורך רוח את הייסורים, ואינם מאבדים את אמונתם ואת התקווה בניצחון הטוב - בביאת המשיח.

אגודת ישראל הציבה, בתוך ימי השואה, הגדרה לגבורה ולהפגנת עליונות על האויב, שונה מהמקובל באותה העת: המשך חיים יהודיים בצל המוות, בלא לאבד את התקווה ואת האמונה; עזרה הדדית בתוך הגטו והמחנה, והליכה למוות עם האמונה בקידוש השם. דרך זו של גבורה הייתה למיתוס אגודאי.

היו במחנה האגודאי שתפסו את המרד כהפגנה של חולשה נפשית וחוסר אמונה לעומת הגבורה האמיתית המשתקפת בניסיון לשרוד ולהאמין על אף השואה. הם טענו כי הקריאה למרד ולהתנגדות אקטיבית היא חיקוי של התנהגות האומות ואינה תואמת את רוח היהדות.¹⁰⁰⁰

המחנה האגודאי גרס כי הגבורה הפסיבית מחייבת אורך רוח וגילויי גבורה לאורך זמן, ובאלה גדולתה. הייתה זו גבורה של יחידים שהעדיפו למות כדי לא לפגוע באחיהם היהודים, כצ'רניאקוב שסירב לשלח יהודים מהגטו; במקביל לה גבורת המוני היהודים: ההתנגדות לנאצים "לא הייתה בידי קומץ אנשים אלא כל יהודי ויהודי בחייו-היומיומיים בגיטו ניהל מלחמת התנגדות זו. בכ"ז בניסן [מרד גטו ורשה] לא הגיעה הטרגדיה היהודית לידי רום גילוייה".¹⁰⁰¹

997 ש.ב.ד., מנשרים קלו מאריות גברו!, החומה, כ"ח בכסלו תש"ה, עמ' ג.

998 אברהם הויזמן, בגיטו ורשה, קול ישראל, 27.1.1944, עמ' 2. הויזמן היה מפעילי צא"י והנוער האגודתי בירושלים; נפל בקרבות הקסטל ביום י"ב בשבט תש"ח - דגלנו, אדר ב', עמ' 3.

999 תוים לשיר הגטו, הוצאת הנוער האגודאי. אא"ע.

1000 יוסף אלי' הענקין, ההתקוממות בגיטו-ווארשה, הפרדס, סיוון תשי"ט, עמ' 3-4.

1001 עלברג שמחה, יום כ"ז ניסן, הפרדס, סיוון תשי"ט, עמ' 5.

3.3. מצדה של אגודת ישראל - 93 הבנות

בו' באדר א' תש"ג (11.2.1943) התפרסמה בהדרך ידיעה ראשונה בארץ-ישראל בדבר 93 תלמידות ומורות בית יעקב שהתאבדו "על קדושת השם", ומעשה גבורתן דווח למשתתפי הוועידה של ועד ההצלה הרבני בארצות-הברית.¹⁰⁰²

למשתתפי הוועידה, שהתקיימה בניו-יורק בכ"ח בטבת תש"ג, הוקרא מכתב שנכתב בידי 93 הבנות. עורך הפרסום תיאר את תגובת הנאספים: "בעת מקרא המכתב הזה נתמלא אולם האספה קולות מחרידים, נתעוורו העינים נחרשו האזניים, הלבבות נתאבדו וחדלו מלדפוק, ובכל הבית פרש החושך כנפיו..."¹⁰⁰³

בי"ח באדר ב' תש"ג (25.3.1943) הובא בקול ישראל קטע ממכתבה של חיה פלדמן מקרקא:

איני יודעת מתי מכתב זה יגיע לידכם, וגם אם כב' עדיין זוכר אותי. פגשתי את כב' על הכנסי' במרינבד. כשמכתב זה יגיע לידכם כבר לא אהי' בין החיים, עוד שעות אחדות והכל יהי' שייך להעבר. היו לנו כאן 4 חדרים אנחנו כאן 93 בחורות מגיל 14-22, כולנו מורות "בית יעקב". ביום 27 יולי באו סוכני הגיסטפו הוציאו אותנו מדירתנו והשליכו אותנו לחדר חשך. יש לנו רק מים לשתיית הבחורות הצעירות מפחדות מאד. אבל אני מנחמם כי עוד מעט נראה ונהי' ביחד עם אמנו שרה (הכונה לשרה שניר, המערכת). תמול הוציאו אותנו מחדר החשך, רחצו אותנו ולקחו כל בגדינו. השאירו רק כתנות לבשרנו, אמרו לנו כי היום יבאו החיילים הגרמנים לבקר אותנו. מיד נשבענו כל אחת לעצמה למות ביחד. הגרמנים אינם יודעים כי המרחץ שנתנו לנו הי' הטבילה לפני מותנו. כולנו היכננו סם. כשהחיילים יבאו נשתה הסם. היום הננו כולנו יחד אומרים וידוי כל היום. אין אנו מפחדים כלום. יש לנו רק בקשה אחת מכב': אמרו קדיש אחרי 93 בנות ישראל - עוד מעט נהי' עם אמנו שרה.¹⁰⁰⁴

שבוע לאחר מכן פורסם הקטע בהדרך.¹⁰⁰⁵ המכתב כולו פורסם לראשונה, באנגלית, חודשיים קודם לכן - ב-8 בינואר 1943 בניו יורק טיימס. המכתב, שהגיע אל המתרגם לאנגלית, היה כתוב באידיש של דוברי גרמנית. במכתב זה צוין כי הבנות היו תלמידות בית יעקב בוורשה. מנוסחי המכתב, הן העברי והן האנגלי, עולה כי ב-27 ביולי 1942 נלקחו הבנות מבית ספרן כדי לעסוק בזנות; הן התאבדו ב-11 באוגוסט 1942. על-פי גרסה אחת, הנמען הוא דוקטור יצחק לוין, שהיה מראשי אגודת ישראל בארצות-הברית, לאחר שהיגר אליה מפולין;

1002 93 מורות בית יעקב שמסרו נפשן על קדושת השם, הדרך, ו' אדר א' תש"ג, עמ' 1.

1003 אספת ועד ההצלה, הפרסום, טבת תש"ג, עמ' 6.

1004 צוואת 93 הקדושות, קול ישראל, 25.3.1943, עמ' 1. שרה שניר ייסדה את רשת החינוך האגודאית לבנות - בית יעקב. "הכנס" שבמרינבד - הכנס השלישי של ארגוני אגודת העולמית שהתכנס במרינבד שבצ'כוסלובקיה, באוגוסט 1937. המערכת הבהירה כי המכתב נשלח לדוקטור לוין בניו-יורק.

1005 93, הדרך, כ"ה באדר ב' תש"ג, עמ' 2.

על-פי גרסה אחרת הופנה המכתב אל מאיר שינקלובסקי, מראשי צא"י בארצות-הברית, שהיה המזכיר העולמי של תנועת בית יעקב, התגורר בניו-יורק, והוא שהעביר את המכתב לרוזנהיים ולעיתונות.¹⁰⁰⁶

חוקרים רבים סבורים כיום שאין לסיפור אחיזה במציאות, והוא נוצר כדי להציב סיפור גבורה חרדית מול סיפור גבורת לוחמי גטו ורשה של התנועה הציונית.¹⁰⁰⁷ במחנה החרדי נתפס המכתב כמקורי, וההתייחסות לאמור בו היה כאל עובדה היסטורית.

שתי מידות הודגשו בתגובות ראשי אגודת ישראל למעשה ה-93: אופייה הייחודי של הגבורה היהודית, כתגובה להתעללות הנאצים, בדומה לתגובה לרדיפות טיטוס; בלוי השווה את מעשה ה-93 למעשה המובא בתלמוד על 400 ילדות וילדים שנשבו לקלון בתקופת טיטוס וקפצו לים.¹⁰⁰⁸ "לפני אלפים שנה והיום, אותה הגבורה, אותה הקדושה, אותה הגאווה הרוחנית... כי על כן מורות ומחנכות 'בית יעקב' הן, כי על כן בנות ישראל הן".¹⁰⁰⁹ בלוי ביקש להדגיש כי ההתנהגות הנכונה של בנות ישראל הופגנה בדרך שבחרו בה ה-93 - ניגוד מוחלט למרד הגטו, וכל זאת הודות לחינוך האגודאי, הנושא בחובו ערכים יהודיים - הוא שהביא את הבנות לבחור במקרה הזה במוות.

בשבועון קול ישראל הובא בצמוד למכתב תיאור דמיוני של תפיסת הבנות ומותן; הכותב עמד על כך שהתנהגותן היא פועל יוצא של החינוך האגודאי - של שרה שנירר: "האם מעדן הופיעה... ממתנה האם לדעת התמלאנה הבנות את אשר הורתה היא למו לפני? ... להתראות עם האם הנשמות הזכות למרום עלו, בעדן אותה יחד פגשו, הנה: עמדנו במבחן...¹⁰¹⁰ משה מרק, שהביא את המכתב לדפוס בהדרגה, השווה ביו מעשה הבנות למעשי קידוש השם בעבר ועמד על מידת גבורתן. מרק העלה במאמרו שתי שאלות שנגעו לאפשרות שהמכתב אכן מקורי - כיצד השיגו הבנות בתנאי מאסרן רעל, וכיצד הוברח המכתב אל העולם החופשי. ותשובתו - שלוש שנות לימודים במחתרת "שמשו הכשרה מצוינת. תאמינו שמנגנון המחתרת של 'בית יעקב' לא נפל בסדריו מכל הארגונים המהפכנים השונים".¹⁰¹¹ בתי הספר של אגודת ישראל היו למקבילה האגודאית-היהודית ללוחמים החילונים.

בפברואר 1943, מיד לאחר פרסום המכתב, פנתה הנהלת רשת "בית יעקב" בחוזר מיוחד

1006 באומל 1998, עמ' 118-121. עמדה על הגרסאות השונות, וקבעה שהמדובר במוסד חינוך בקרקא, והנמען היה שינקלובסקי. היא אף התכתבה בנושא זה עם שינקלובסקי שתיאר בפניה את השתלשלות העניינים - באומל 1992.

1007 פרידמן 1990, עמ' 99. באומל 1998, עמ' 124-129. מציגה את נימוקי הסוברים שהסיפור בדוי. באומל 1992, עמ' 97 הציגה את טאמרה של חנה וייס, תלמידת הסמינר שנעדרה מכיתתה, שכתבה מאמר ב-1947, לפיו היא הייתה עדת שמיעה לאירועים, אך גרסתה אינה מציאותית.

1008 תלמוד בבלי, מסכת גיטין, דף נז עמ' ב.

1009 משה בלויא, כי עליך הורגנו, קול ישראל, 12.2.1943, עמ' 1.

1010 יוסף שינברגר, צנצנת הרעל, קול ישראל, 25.3.1943, עמ' 1.

1011 משה מרק, "93", הדרך, כ"ה באדר ב תש"ג, עמ' 2.

לכל בתי הספר שלה, והורתה לקבוע את יום כ"ו באדר - יום הזיכרון לשרה שנירר - "ליום הזכרה לנשמות אחיותינו הקדושות 93 מורות ומחנכות בית יעקב בפולין שמסרו נפשן על קדושת השם".¹⁰¹²

בכ"ח באדר א' תש"ג (3.3.1943), כחודש לאחר שהידיעה בדבר 93 הבנות פורסמה בארץ-ישראל, נערכה באולם ישה חפץ שבתל-אביב אזכרה לבנות מטעם "קרן התורה".¹⁰¹³ 93 נשים הוזמנו להדליק 93 נרות נשמה; דוקטור יואל פולאק - מנהל קרן התורה - עמד על גבורת הבנות, כינה את מעשיהן קידוש השם ונקודת אור יחידה בעולם. דובר אחר - הרב גרוסמן - תיאר את המעשה כהדלקת "מנורה שתאיר את חשכת הימים האלה ותשלח אורותיה לימים כי יבואו".¹⁰¹⁴

בישיבת המועצה של מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל, שהתקיימה ב"ח בסיוון תש"ג, הציג הרב לוין את מעשה הבנות כדגם להתנהגות יהודית נכונה:

כולנו יודעים על מעשיהן של 93 הקדושות. אולם מי יודע לכמה מגיע המספר של אלה שעשו כדוגמתן. 93 הקדושות חניכות 'בית יעקב' הן רק הדוגמה ליתר הקדושות שנפלו באותה הצורה על קידוש השם. זה פרי החינוך של אגודת ישראל שחינך אותן לדעת מה לעשות אף ברגעים הכי טראגיים".¹⁰¹⁵

מעשה הבנות מצא את ביטוי גם בשירה אגודאית: ביום פרסום המכתב התפרסם בהדרגה שיר על התשעים ושלוש שכתבו "דפי זוהר", שמותו "מות קדושה", והמשורר מדמה אותן ל"עולת כליל על מזבח ד'" ול"מזבחות בגלות פולין".¹⁰¹⁶ עולת כליל היא הקרבן שנדרש בגין עבירות על "מצוות עשה" - קרבן הנשרף כולו. המשורר דימה את ה-93 לקרבן שהתקבל כולו, והוא נדרש לכפר על עוונות העם; ייתכן שכוונת המשורר הייתה - כפרה שחייבים בה כל חלקי העם בגין חילוניות ונטישת המצוות הדתיות של חלק ממנו. בדימוי לדפי זוהר אפשר להבחין בעלייה בספירות, המצויה בספר הזוהר, ולפיה הן תרמו במעשיהן לקידום העולם בספירות ואף הן עצמן עלו לדרגה רוחנית גבוהה יותר.

יהושע לנדוי כתב בפברואר 1943 על 93 בנות בית יעקב שהתאבדו "טבוחות וטהורות"; ורשה העיר "דוממת כבית קברות ועשן מיתמר ממנה" אך "בבית בוש נאצי - רן".¹⁰¹⁷

מול קול יריות הנשמע בעיר - קרב הלוחמים - מחליטות הבנות כי "אפשר ללעוג ישר אל פני מות נמהר" ולא לחיות עם "פצע מר". בשירו ביטא לנדוי את הניגוד בין מרד גטו ורשה,

1012 האבל הגדול בבתי החנוך בית יעקב, קול ישראל, 18.2.1943, עמ' 1.

1013 קרן לעזרת מוסדות התורה בארץ-ישראל, שהוקמה בכנסיה הגדולה הראשונה של אגודת ישראל, בתרפ"ג.

1014 אל מול מנורה הטהורה של 93 קדושות "בית יעקב" יאירו 93 הנרות, היסוד, 5.3.1943, עמ' 3.

1015 קול הקורא אלינו מתוך הסערה: שובו!, הדרך, כ"א בסיוון תש"ג, עמ' 1.

1016 יצחק י. לוית, לתשעים ושלוש, הדרך, כ"ה באדר ב' תש"ג, עמ' 2.

1017 יהושע לנדוי, תשעים ושלוש, קול ישראל, 18.2.1943, עמ' 3.

שסופו עיר שרופה על יושביה היהודים, ובין הרינה העולה מבית הבושת, שבו ניצחו הבנות את שוביהן. בדצמבר 1943 פורסם עוד שיר של לנדוי, שבו דימה את 93 הבנות לנרות המנורה בבית המקדש, וביקש לחנך את הנוער לאורן: "נדליק נשמות באור רוחן ועוז אמונתן".¹⁰¹⁸ שירו הובא במרכז עמוד שהוקדש למגבית חנוכה למען "המפעל למען ילדי ישראל" - קרן לקליטת ילדים פליטים במוסדות החינוך של אגודת ישראל. מתחת לשיר הובא תיאור גבורת הבנות, כתוב בלשון מגילת אסתר, ובסימו קריאה להנצחתן: "זיהי לתקופת השנה ויעלו בני ישראל זכר הקדושות ברטט וסילודים... וישלחו ראשי בני ישראל אל כל היהודים הקרובים והרחוקים, לקיים עליהם להיות עושים שמונת ימי החנוכה, לימי זכרון והתייחדות בכל שנה ושנה".¹⁰¹⁹ בגיליון נוסף של קול ישראל שייוחד למפעל למען ילדי ישראל, הובא שוב מכתב ה-93, וסביבו הודפסו, בהדגשה, המילים: "הקרבה עצמית מסירות נפש גבורה רוחנית הראו ה-93".¹⁰²⁰ בעמוד זה הודגשה פעמים מספר ההקבלה בין גבורתן לגבורת החשמונאים, והקוראים התבקשו לתרום לזכרון כדי שיהיה אפשר לחנך את הילדים הפליטים "ברוח ה-93". הציווי שעלה מן הכתובים הובע במפורש באחת הכתובות:

דור לדור יספר מעשה תקפן וגבורתן וישזור הלאה את האגדה על תשעים ושלוש צדקניות בישראל... שנאבקו עם חיות אדם ונצחו... כגבורת החשמונאים אז ונצחון הטהורים על הטמאים גברו ונצחו בנות ישראל אלו בנצחון הקדושה והטהרה על הטומאה והקלון.¹⁰²¹

בשיר שהתפרסם בהדרגה, בערב ראש השנה תש"ד, היו ה-93 אף למושא לתפילה; המשוורת ביקשה לצייר בדמיונה את תמונתן כדי לנסות ולהגיע לדרגתן הדתית, ובמקביל להנחיל את מורשתן לדורות הבאים.¹⁰²²

בוועידה הארצית של הנוער האגודתי, שהתקיימה בתש"ג, כינה בלוי את 93 הבנות "בנות אגדתיות" והשווה את מסירות נפשן לזו של גיבורי הדורות הקודמים.¹⁰²³

גבורת ה-93 הייתה למיתוס דומה לזה של לוחמי מצדה בתנועה הציונית - העדפת המוות על-פני העבדות. במאמר לזכרון, שפורסם בקול ישראל באפריל 1943, הוגדר מעשה הבנות כחלק מ"המרטיראולוגיה הישראלית" - הבנות הועלו למעמד של קדושות, בדומה לקדושי הכנסייה הנוצרית, והן אמורות להוות דגם קבע להתנהגות נכונה.¹⁰²⁴

1018 יהושע לנדוי, נרות נשמה, קול ישראל, 29.12.1943, עמ' 3.

1019 י. שי. [יוסף שינברגר], מגילת התשעים ושלוש, קול ישראל, 23.12.1943, עמ' 3.

1020 צוואת 93 הקדושות, קול ישראל, 16.12.1943, עמ' 3.

1021 ש. ז. מוזס, מגבית ה-93, קול ישראל, 16.12.1943, עמ' 3.

1022 ברינדל באום, על-יד קברן, הדרך, ט' אלול תש"ג, עמ' 6.

1023 הוועידה הארצית של הנוער האגודתי בארץ-ישראל, הנוער האגודתי, אייר תש"ג, עמ' 4.

1024 מרדכי סליפוי, ציונים לזכר הקדושות והטהורות, קול ישראל, 15.4.1943, עמ' 3. פינס תש"ז, הגדיר מרטיראולוגיה כאוסף עדויות על קדושים שמסרו נפשם על קידוש השם; מקור המושג Martyr בכנסייה הנוצרית שכינתה בשם זה את מאמיניה שמתו על קידוש אמונתם. האנציקלופדיה העברית, כרך כד, עמ' 421. אורבך תשמ"ח, עמ' 446. הביא רשימה ארוכה של מחקרים שדנו במרטיראולוגיה היהודית, תוך כדי השוואה עם תופעות דומות במרטיראולוגיה הנוצרית.

בתום המלחמה הודפס המכתב והופץ במחנה העקורים ברגן-בלזן על-ידי "מרכז בית יעקב בערגן בעלזן".¹⁰²⁵ הפצת דף זה בקרב יהודים שעמדו בעצמם בפני המוות היא עדות לחשיבות הרבה שהנהגת אגודת ישראל ייחסה למיתוס זה: תרומתו לחיזוק הרוח והאמונה, ויצירת גאווה בקרב חברי המחנה האגודאי.

מיתוס הגבורה של 93 הבנות היה לאנטי-תזה אגודאית לגבורת לוחמי גטו ורשה. הייתה זו קביעה כי במלחמה הגשמית שניהלו לוחמי גטו ורשה אי אפשר היה לנצח ולא הושג דבר; לעומת זאת, במלחמה הרוחנית, 93 הבנות גברו, בהתאבדותן, על שוביהן ותרמו לעלייה בספירה הרוחנית ולחיזוק העם כולו. מיתוס גבורה זה טופח בידי הנהגת אגודת ישראל, בניסיון לתרום לחיזוק הרוח והאמונה במחנה האגודאי וליצור גאווה עצמית בקרב חברי המחנה האגודאי מול גאוות מפלגות השמאל הציוניות נוכח גבורת מורדי הגטו, שבאו בעיקר משורותיהן.

4. תפיסה תאולוגית של השואה במחנה האגודאי

השואה הציבה בפני מנהיגות המחנה החרדי, ובתוכה אגודת ישראל, שאלה תאולוגית מרכזית: כיצד אפשרה ההשגחה העליונה להשמיד חלק גדול מהעם היהודי? העובדה שחלק נכבד מהנרצחים היו אנשי המחנה החרדי - שומרי מצוות או טף - החריפה את השאלה. בתחילת המלחמה הציגו ראשי כל מחנות אגודת ישראל בלא שההינו לנסות ולמצוא לה תשובה.

בכתבה לציון ראש השנה ת"ש, שפורסמה בעמוד הראשון של קול ישראל שבועיים לאחר תחילת המלחמה, שאל הרב בלוי:

אותו רשע הכריז על השמדת היהדות באירופה, וחצי תאותו כבר בידו...אין אנו יודעים בשלמי הרעה הזאת לנו, ולבנו צועק חמס ושוד כלפי שוכן שמים ואנו שואלים: למה תביט בוגדים תחריש כבלע רשע צדיק ממנו, מדוע מצליח אויבי ד' ולוקים אוהבי ד'. צדיקי הדור חסידי וקדושי עליון, ישישים זקנים וראשי ישיבות ורבני הגולה במדינת פולין, מי נתן למשיסה יעקב וישראל לבוזים, ומה חרי האף הגדול הזה.¹⁰²⁶

גם ראשי הנוער האגודתי עמדו תוהים והתקשו להסביר לבני הנוער המתלבטים באמונתם את פשר עליית הנאציזם והמתקפה על יהודי אירופה. ערב פסח תרצ"ט ראה אור הגיליון הראשון של "דגלנו" - ביטאון צעירי אגודת ישראל. המערכת עמדה בפתח הגיליון על הסיבה להופעתו במועד האמור: "בשעה שנחשול הזדון והרשע התפשט והקיף את כל

1025 מכתב ה-93, "מרכז בית יעקב" בערגן בעלזן, גק"ש.

1026 משה בלויא, ראש השנה, קול ישראל, 13.9.1939, עמ' 1.

עולמנו וחידקי האנטישמיות אכלו כל חלקה טובה שבמשפחה האנושית".¹⁰²⁷ הנוער תועה ומבקש דרך, נבוך ומבוהל, והעיתון התעתד להביא לו תשובות ולסלק את המבוכה - מבוכת הדעות ומבוכה נוכח הנעשה באירופה.

בערב חג הפסח ת"ש (אפריל 1940), במאמר מערכת של ביטאון פועלי אגודת ישראל, תיאר יעקב לנדוי, מראשי פא"י, את הייאוש שתקף את העם, מול הידיעות מאירופה ובשל חוסר התגובה של מנהיגות היישוב. הוא קבל גם על שתיקת המנהיגות הרוחנית של אגודת ישראל: גם יהדות התורה וקברניטיה קולם נדם במאורעות הזמן... החכמים בחרו להם שתיקה... העם נאנק דום תחת שבט הרשע אבל צערו גדול שבעתים, משום שאין מי שיגיד לו פשר אסונו, משום שאינו מוצא פירוש לסבלו... הבו אמונה לעם! הבו בטחון!¹⁰²⁸

הנהגת אגודת ישראל ראתה לפניה את ההמונים ואת הנוער כקהל יעד עיקרי הנדרש לשאלות בדבר ההשגחה אל מול המלחמה, והיא המחויבת למצוא תשובות ולהסביר את קיום המלחמה.

רבנים ומנהיגים פוליטיים של אגודת ישראל נאלצו להתמודד עם השאלה בעת השואה; בהם בעת שעמדו עם משפחתם בפני הנוגש הנאצי. הם, כציבור הנוהים אחריהם, חיפשו הסברים לקיום השואה ולחוסר התגובה האלוקית לנעשה. היקף השמדת העם היהודי והשיטתיות שבה בוצעה, הביאו להרגשה שלא מדובר ברדיפות יהודים כבעבר אלא באירוע קוסמי המחייב התייחסות תאולוגית נאותה.

הועלו גם שאלות בדבר מהות השיח בין היהודי המאמין לאל; מדוע התפילות להצלת שארית הפליטה לא נענו; מדוע נחסמו שערי שמים. עורכי ירחון אגודת ישראל בארצות-הברית הציגו שאלות אלה בבהירות רבה וניסו למצוא להן תשובות:

...התפללנו, העתרנו, הרבינו תפילה ולא נענינו, מחיצה של ברזל הפסיקה בין תפילותינו לאבינו שבשמים... אסור לנו להרהר אחר מידותיו של הקב"ה, ודעתנו קצרה לדעת ולהבין על מה ולמה נרצחו קדושי עליון, מדוע נרצחו עוללים וזקנים, נפשות זכות וברות, צדיקים וצדקניות, בלא עת, בידי אנשים רשעים, אין מאתנו יודע על מה, ודרכי ההשגחה העליונה נפלאו מאתנו. אנו חייבים לשאול את עצמנו מדוע לא זכינו להענות בתפילותינו... אין קשה כ"כ למצוא תשובה על שאלה זו: וירא ד' את תפלותינו, אבל לא הכשרנו מעשינו לתפלותינו... רבים מצערי ישראל נדחו, ורבבות ילדי ישראל נותקו בזרוע משדי התורה והמסורה... גם שלומי אמוני ישראל, שומרי התורה והמסורה לא הטהרו כראוי, אנו נשארנו לקוים בכמה בחינות במצות שבין אדם לחברו... על כן בא עלינו עלבון הנפש הזה, על כן התפללנו ולא נענינו הרבינו תפילה ולא שוה לנו.¹⁰²⁹

1027 דבר המערכת, דגלנו, ערב פסח תרצ"ט, עמ' 1.

1028 יעקב לנדוי, הבו אמונה לעם!, העתיד, 22.4.1940, עמ' 1.

1029 עם ה' חזקו ונתחזקה!, אידישע שטימע, אוקטובר 1944, עמ' 4 (בשפה העברית במקור).

עורכי העיתון גרסו, כרבים במנהיגות הדתית, שאין האדם יכול לעמוד על מהלכי ההשגחה העליונה, ולכן אל לו לחפש הסברים לשואה. אשר לתפילה שאינה נענית, לתחנונים להפסקת ההשמדה - האשם הוא בהתנהגות הדתית-מוסרית של העם, כולל שומרי המצוות שבו, אשר לא הכשירו את עצמם כראוי כדי שתפילתם תישמע.

בגישה דומה נקטה מנהיגות אגודת ישראל בארץ-ישראל. בערב ראש השנה תש"ד הבהיר מרכז אגודת ישראל: "דעתנו קצרה לדעת על מה ולמה נרצחו קדושי עליון, מדוע נרצחו עוללים וזקנים... אין אתנו יודע עד מה, ודרכי ההשגחה העליונה נפלאו מאתנו".¹⁰³⁰ אבל מהחלטות המרכז עולה, כי חבריו ניסו להציג את ההינתקות מהתורה ומצוותיה כגורם שבעטיו לא נענו התפילות להצלה, הדרישה הייתה לתשובה דתית.

מנהיגים דתיים רבים ביקשו לגבש תפיסה דתית שתאפשר למאמין בהשגחה פרטית ובמעורבות הבורא במהלכי העולם האנושי להתמודד עם השואה.¹⁰³¹ פרופסור שביד עמד בהרחבה על ניסיונות רבנים ואדמו"רים מהמחנה החרדי להסביר את השואה.¹⁰³² במחקרו נדונו הסברים לשואה של שבעה רבנים - מנהיגי תנועות במחנה החרדי שביקשו להבהיר לעצמם ולציבור תלמידיהם את פשר השואה; מקצת ההסברים נכתבו בתוך תקופת השואה, והאחרים דנו במהות הדתית של השואה לאחריה. שביד מצא שהתאולוגיה על השואה מתבטאת קודם לכול בקביעה חד-משמעית שהשואה הינה "גזרה מן השמים" - כלומר החלטה אלוקית, וממילא דחייה של תאולוגיה כוללת הנוקת לרעיון "הסתר פנים" שיסודו במקרא.¹⁰³³ היו שנוקקו חלקית גם לרעיון זה, ואולם בשום פנים לא כהסבר כולל. הפשע ביטא לא רק שנאת ישראל, אלא גם ובעיקר כפירה זדונית באל, ובחירת הנאצים בעשיית הפשע מעידה על טבעם. האל הניח לגויים המורדים לגלות את מהותם הנפשית. השואה הוכיחה שההומניזם, והזרמים היהודים שסמכו עליו, בבקשם אמנציפציה, לא היו אלא כזב ומרמה שהולידו את הרשעות האלילית הכופרת. זו גם עדות שהאל משגיח על עמו ומתערב במישרין בגורלו. ההסבר האמור לשואה - אחיד. הגיוון והשוני בעמדות נעוץ בהסבר למה שאירע בשואה - מדוע נגזרה הגזרה על עם ישראל. לדעת שביד, המחויבות הדתית למצוות "אהבת ישראל", הכוללת את העם כולו, והפגיעה דווקא במרכזים יהודים עם ריכוז חרדים גדול הרתיעו את המנהיגות הרבנית מפני גרסה קיצונית של תפיסה המצדיקה את חומרת השואה בעקבות פשעי ישראל - ההתבוללות והחילון. שלושה הצדקים רעיוניים אפיינו את החשיבה החרדית שהתמודדה עם השואה:

1030 מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל, לתשובה, הדרך, כ"ח אלול תש"ג, עמ' 2.

1031 גרינברג תשנ"ו, קיבוץ מאות פרסומים של אישים ביישוב הדתי הארץ-ישראלי, שהציגו את תפיסתם את השואה, בעת המלחמה ומיד לאחריה.

1032 שביד 1994.

1033 "הסתר פנים" מציין הפסקת ההשגחה האלוהית על מעשי האדם, לתקופה מסוימת. בספר דברים (פרק לב פסוק כ) נאמר: "... ויאמר אסתירה פני מהם אראה מה אחריתם, כי דור תהפוכות המה בנים לא אמן בס". המלבי"ם הסביר: "אסתירה פני מהם ואעזובם אל המקרים". בדרך דומה הסביר העמק דבר: "לא להשגיח ולא לגזור..."

א. האלוקים מעמיד את בחיריו בניסיונות ומזכה דווקא את נאמניו במעלה של קידוש השם.
ב. האלוקים מצפה לתשובה, כתנאי לישועה, ומקרר אותה באמצעות ייסורים.

ג. השואה כ"חבלי משיח" - הייסורים מצביעים על ישועה ניסית קרובה.¹⁰³⁴

הרב אלחנן וסרמן והאדמו"ר מבבל, שהיו חברי מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל, היו מנהיגי אגודת ישראל שנכללו במחקר של שביד. המנהיגים האחרים לא נטלו חלק בהנהגת אגודת ישראל, ויש מתוכם שאף לא הזדהו עמה. המנהיגים, הרב אלחנן וסרמן והאדמו"ר מבבל, לא ייצגו את דמות המנהיגות האגודאית, שכן שניהם היו קשורים לקבוצות תלמידים או חסידים סגורות, חברתית, ולא קיימו קשרים עם תנועות חילוניות; וסרמן אף היה חסיד ההתבדלות והמלחמה בציונות.

התפיסות התאולוגיות של הרבנים שנכללו במחקר היו מקובלות גם על ראשי אגודת ישראל, אך לתפיסותיהם נוספו הסברים ודרכי ביטוי ייחודיים, שנבעו מהיותם ראשי תנועה פוליטית המאגדת המונים. מגעם המתמיד עם ראשי תנועות חילוניות ושיתוף הפעולה עמם השפיע גם הוא על אופן ניסוח התפיסה התאולוגית.

התייחסותם התאולוגית של ראשי אגודת ישראל לשואה כפי שבאה לביטוי בכתביהם או בנאומיהם מובאת להלן:

ראשי אגודת ישראל השתמשו במושג הסתר פנים - לא במשמעותו המקורית אלא כציון של חוסר מסוגלות לדעת את הסיבות לשואה ואת תכליתה.

הרב לוין תיאר את חוסר היכולת של האדם להבין ולדעת את הסיבות לאירוע כה נורא כשואה: "אין אנו יודעים עד מה מסתרי ההנהגה העליונה נעלמו מאתנו, ואין לנו להרהיב עוז בנפשנו, שמוחנו, שגודלו כזרת ישיג את המאורעות הסוערים המתרחשים בעולמנו, אבל דבר אחד ברור ללא ספק, שהננו עומדים בתקופה גדולה, תקופת אחרית הימים... אם היסורים באו עלינו בצורה מרעישת כזו, אין ספק שהם חבלי משיח..."¹⁰³⁵

יעקב לנדוי, מראשי פא"י, פתח את הוועידה הארצית הרביעית של פא"י בארץ-ישראל בהתייחסות לשואה: "תחת הלמות הגורל, המכוון בידי ההשגחה העליונה תוך הסתרת פנים, תחת רושם חורבן הגולה, שנתגלה לנו בימים האחרונים בכל אימתו התהומית, אנו פותחים הערב את ועידתנו הארצית הרביעית".¹⁰³⁶

לקראת ראש השנה תש"ד פרסם מרכז אגודת ישראל קריאה לתשובה ולהתחזקות במצוות כדי שתתקבלנה התפילות להפסקת ההשמדה.

1034 שביד 1994, עמ' 11-12.

1035 יצחק מאיר לוין, נעשו בני ישראל אגודה אחת מיד הם נגאלים, הדרך, ד' באייר תש"ד, עמ' 2.

1036 יעקב לנדוי, מגמה ודרך, שער, 11.1.1945, עמ' 1.

וכאשר אנו נגשים לחשבון הנפש על מה שהתרחש בשנת תוגה זו, אסור לנו להרהר אחרי מדותיו של הקב"ה, ודעתנו קצרה לדעת ולהבין על מה ולמה נרצחו קדושי עליון, מדוע נרצחו עוללים וזקנים, נפשות זכות וברות, צדיקים וצדקניות בלא עת, בידי אנשים רשעים, אין אתנו יודע עד מה, ודרכי ההשגחה העליונה נפלאו מאתנו.¹⁰³⁷

החזון איש, חבר מועצת גדולי התורה, אמר: "כיצד נוכל אנו להבין את דרכי הבורא יתברך! מי שאינו מבין במלאכת התפירה ורואה את החייט קורע את הארג, חושב, כי אותו חייט משחית את הארג - ולאמיתו של דבר אינו אלא מכין בגד חדש".¹⁰³⁸

האדמו"ר מגור, חבר מועצת גדולי התורה, סבר גם הוא, כי השואה היא תקופת חשכה והסתר ולגבי תקופה שכזו "אין למה, ואין מדוע, אלא: מה עליך לעשות? להתחזק, לבטוח, לא לירא..."¹⁰³⁹

לדעת רוב דוברי אגודת ישראל, השואה עצמה הוכיחה שתרבות אירופאית-חילונית אינה מבטיחה הומניזם. ברלין - סמל התרבות האירופאית - הייתה למרכז הנאציזם, ומעצם זה פשטה תרבות זו את רגלה. ראשי אגודת ישראל ראו בשואה הוכחה לאפסות התרבות האירופאית ולכישלון דרכם של אותם יהודים שביקשו להמיר את תורת ישראל בתרבות זו. מסקנתם הייתה כי השואה היא בין השאר קריאה לחזור אל המקורות - אל דרך של תורה ומצוות.

תפיסה זו באה לביטוי באגודת ישראל שבאירופה ובארץ-ישראל עוד קודם שפרצה המלחמה - עם עלות הנאצים לשלטון.

בשנת 1933, מיד לאחר עלות הנאצים לשלטון כתב עיתונאי חסידי - אייזיק אקרמאן - בביטאון אגודת ישראל בפולין:

...המהפך הנאצי בגרמניה, ארץ התרבות הכללית למופת ההשכלה היהודית והרפורמה והטמיעה בתרבות הגויים, היא ההוכחה החותכת ביותר לפשיטת רגל גמורה של היהדות החילונית ההומניסטית... יהודים שטרחו להשתחרר מאזיקי מורשתם אנוסים כעת לקבלם ביסורים קשים.¹⁰⁴⁰

גם א"ז פרידמן, ממנהיגי צא"י בפולין, עמד על הקשר הקיים בין התבוללות יהודי גרמניה לרדיפתם וקרא לחזרה בתשובה כדרך להפסקת הרדיפות העדיפה על החרם. הוא הציג את היטלר כ"שבט אף ד' ומטה הוא ביד זעמו". פרידמן אף מצא הקבלה בין פעולות ההתבוללות לפגיעות הנאצים ביהודים: היהודים נטשו את טהרת המשפחה - קיבלו "משרד להיגיינה גזעית"; עזבו את השבת - הכריז היטלר חרם כלכלי עליהם דווקא ביום השבת. יצוין, כי בעת

1037 מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל, עם ה' חזקו ונתחזקה, קול ישראל, 29.9.1943, עמ' 1.

1038 פאר הדור תש"ל, עמ' קכו. הדברים הובאו בידי הרב ניימן.

1039 וולף תשמ"ה, דברי רבותינו על גזירת אירופה, עמ' קצה-ר.

1040 פייקאז 1990, עמ' 292.

כתיבת המאמרים ובהם ההתבטאויות האמורות, לא נתפסו הרדיפות בגרמניה כאירועים יוצאי דופן, אלא כחלק מהרדיפות שאפיינו את ההיסטוריה היהודית.¹⁰⁴¹

בדומה לכך נכתב, באוגוסט 1935, בקול ישראל:

סער מתחולל על ראש רבבות היהודים בארץ אשכנז. חשכת ימי הביניים שבה אל ארץ זו שהייתה מוחזקת לארץ התרבות... האנושיות והתרבות הארופאית שבאשכנז פשטה את הרגל. נתברר שמדע ומידות הם שני עולמות. אפשר להיות חכם ומלומד, מחדש ויוצר במקצועות המדע ויחד עם זאת להיות ברבר ואוכל בשר אדם...¹⁰⁴²

בעקבות ליל הבדולח עמדה מערכת קול ישראל על השניות שבברלין - מרכז ההשכלה והתרבות הזרה "המפיצה עתה את זרעוני המשטמא". המאמר קבע כי זו "סופה של תרבות אנוש הבוועטת באמונת אלוקים והשגחתו. רבים היהודים שנתפסו לקלות דעת זאת ועזרו להפוך סדרי עולם".¹⁰⁴³

תפיסת השואה כעונש שבא על העם בגין נטישת התורה והמצוות הייתה נחלת מעטים במחנה האגודאי. ייתכן שהסגירות במחנה החרדי השפיעה גם היא על נטייתם לתפיסות תאולוגיות קיצוניות של השואה. אפשר לראות קווים מקבילים בין מידת המיליטנטיות של מחנות ואישים באגודת ישראל - מידת התנגדותם לתנועה הציונית ודרישתם להתבדל ולא לשתף עמה פעולה - ובין תפיסתם את החילון ואת התנועה הציונית בפרט, כגורמים לשואה. דגש מיוחד הושם על חילון האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל, שהונהגה בידי התנועה הציונית. התפיסה המקובלת, לפיה הנעשה בארץ-ישראל יש בו כדי להשפיע על גורל העם היהודי כולו, נתנה גושפנקה לתקיפת הציונות ולהצגת פעילות התרבותית-חילונית בארץ-ישראל כסיבה לשואה.¹⁰⁴⁴

מחנה צא"י נקט עמדה קיצונית בדרישתו להתבדל מעל התנועה הציונית וללחום בה ובדרכה. כבר בראשית המלחמה הוצגה בביטאון צעירי אגודת ישראל "שאלה מטרידה המנקרת מוחו של כל אחד מפאת מה הסער הזה?" הכותב השתמש במושג שואה וקבע כי נטישת התורה, שהייתה לדרך חיים של חלק גדול מהעם, היא הסיבה לשואה. לגרסתו, הציונות, היא הגורם העיקרי למצבה הקשה של יהדות אירופה: "40 שנה שקמו אנשים רחוקים מהיהדות להביא מרפא לעם ישראל... עשרים שנה שא"י נתונה לחילול שבת. הם הם בעוכרינו".¹⁰⁴⁵

סגן יו"ר הסתדרות צא"י בארץ-ישראל הבהיר: "אם יש קדושה לכל רגב בארצנו הרי אם

1041 בקון טז, עמ' 60.

1042 זעקת גרמניא כי רבה, קול ישראל, 15.8.1935, עמ' 2.

1043 שמואל שיין, על משמר השבוע, סדום, קול ישראל, 17.11.1938, עמ' 2.

1044 אייבשיץ תש"ס, עמ' קצ"ט: "החטא של ישראל שהיו בארץ ישראל גורם קללה לכל ישראל בכל קצוות האדמה".

1045 י.מ. אשכול, בואו חשבון!, דרכנו, ט"ו אייר תרצ"ט, עמ' 6.

מחללים את השבת, מטמאים אותה וקוראים לכל הפורענויות הבאים על עמנו בארץ ובגולה
 ר"ל.¹⁰⁴⁶

תפיסת צא"י סמכה על עיקרון הערבות ההדדית הקיים בתוך עם ישראל: "ישראל הן כגוף אחד כנפש אחת... חטא אחד מהן כולן נענשין..." - עונש הבא על עם ישראל הוא תולדה של הערבות ההדדית.¹⁰⁴⁷ תפיסה זו הושמעה גם מצד המחנה האגודאי הקשור ליישוב הישן:

בכתבה שפורסמה בקול ישראל לזכרו של הרב צירלסון, שנהרג בשואה, נכתב, כי ייתכן שמוותו הוא "עונש על חלול שבת של הנהו עכברי רשיעא שלא הטו אוזן למחאתו של רבם".¹⁰⁴⁸ במאמר אחר בקול ישראל נקבע בפסקנות, כי אותו חלק של העם אשר עזב את חיי התורה הוא האחראי לבוא השואה. עיקר נטל האשמה הוטל על המחנה הציוני-החילוני בארץ-ישראל, אשר הרחיב את ממדי נטישת התורה והביא להנהגת ה"חופשיות" כדרך חיים. מעמדה הייחודי של ארץ-ישראל הוא הגורם לנעשה בה להשפיע על הנעשה בעולם כולו; ומשום כך, ממדי השואה באירופה הם ביחס ישר לממדי החילון בארץ-ישראל.¹⁰⁴⁹

הרב אלחנן וסרמן, חבר מועצת גדולי התורה, היה הקיצוני בהצגת החילונים והציונים כגורמים ישירים לשואה. עמדתו זו תאמה לתפיסתו את התנועה הציונית, מאז הקמתה, כמייצגת החילוניות. "ע"ד ההצעה להתחבר עם הועד הלאומי - הנה אחרי שהדין ידוע לכל כי אסור להתחבר עם כמותם אפילו לדבר מצוה..."¹⁰⁵⁰ וסרמן דרש מאגודת ישראל, בעקביות, התבדלות גמורה. הוא ביקש שאגודת ישראל תהיה מסגרת חברתית-דתית בלבד ולא תפעל במישור המדיני הארץ-ישראלי; לגרסתו, פעילות שכזו פסולה מאחר שהיא חיקוי לפעילות התנועה הציונית. באותה מידה נבעה התנגדותו להקמת מדינה ליהודים בראש וראשונה מהעובדה שהיא תהא תוצר פעילות התנועה הציונית:

כולנו יודעים אשר אגודת הציונים עומדים בראש מחללי הדת ובפרהסיא לוחמים עם התורה ומחנכים דור מינים ואפיקורסים... אנו צריכים לומר דבר תורה, להוציא הדבר מפי אותם האנשים אשר אומרים כי זהו אתחלתא דגאולה. להם אנו מודיעים שזה אינו אתחלתא דגאולה רק אתחלתא דגלות.¹⁰⁵¹

וסרמן ראה בתופעה של יהודים פורקי עול מצוות היוצאים למלחמת חורמה נגד התורה, כקומוניסטים היהודים ובייחוד אנשי הייבסקציה, חלק מתופעת העקבתא דמשיחא. במבקשים להרוס את היסוד היהודי-מסורתי של העם הוא כלל את המשכילים ואת הציונים

1046 משה וינברגר, דגלנו, ערב פסח תרצ"ט, עמ' 4.

1047 מכילתא דרשב"י, עמ' 139. אורבך תשל"א, עמ' 478.

1048 הרב הגאון רבי יהודה ליב צירלסון זצוק"ל, קול ישראל, 23.11.1941, עמ' 1.

1049 ישראל אידלמן, ארגון וכבוש החיים, קול ישראל, 2.3.1944, עמ' 2.

1050 אלחנן וסרמן אל דוד פוטש, סורסקי תשל"ח, ב, עמ' צט. המכתב התפרסם גם כמודעת רחוב.

1051 ש"א פרדס הלוי, אספת ועד הפועל של מועצת גדולי התורה, הפרדס, אלול תרצ"ז, עמ' 7.

החילוניים. עד שלא יחזרו בתשובה הם "ערב רב" ו"זרע עמלק שמצאו דרכם לישראל".¹⁰⁵² וסרמן ראה בנאצים שלוחי בית דין של מעלה, שנשלחו לעולם זה כ"מלאכי חבלה" כדי להעניש את עם ישראל על שעזבו את מצוות התורה. וסרמן עמד על השוני בין נטישת מצוות בעבר, שנעשתה בצנעה, ובין המצב בדורו, שבו מחללים שבת בפרהסיא. "הומצאה תיאוריה שלמה: ללחום בקלריקאליזם, כלומר ללחום בתורתנו הקדושה. אין מתביישים, נצא ביד רמה - לכו ונכחידם מגוי..."¹⁰⁵³ עמדתו הוקצנה נוכח אירועי "ליל הבדולח". וסרמן שהה באותו הזמן בארצות-הברית לצורך איסוף תרומות לשיבתו בברנוביץ; הוא כה זועזע מן הידיעות עד כי ציין, כי לו ניסה להתמודד עם המציאות בכלים של ההיגיון הוא היה עלול לאבד את שפיותו. הוא קבע כי ליל הבדולח בא כתגובה לנטישת התורה ומצוותיה. אין האל מבקש להשמיד את עמו אלא להענישו בגין פגיעתו בתורה. כל עוד חי העם חיי תורה היה בו הכוח להתמודד עם רדיפות; עם נטישת התורה הוא איבד את חוסנו ונפגע קשה מבעבר. תפיסתו הושפעה מתפיסות הגר"א והחפץ חיים, לפיהן קיימת חפיפה בין אבדן התורה לאבדן החיים. וסרמן חזה יחס ישר בין מידת ההתבוללות של העם היהודי בתרבות הנוצרית ובין היקף הפגיעה בו, וראה בהם שני תהליכים מקבילים. את תפיסתו זו הוא סמך על דברי רבי אליעזר בן יעקב ב"פרקי אבות": "...העובר עברה אחת קונה לו קטגור אחד". וסרמן ראה בחזרה בתשובה את העצה היחידה מול גזרות הנאצים.¹⁰⁵⁴

א"י וולף, שהיה מראשי מערכת החינוך עצמאי - רשת החינוך האגודאית, היה קרוב לתפיסות צא"י, בהתייחסותו לתנועה הציונית ובדרישותיו להתבדלות. וולף אימץ את תפיסותיו של וסרמן בהתייחס לשואה, ובהסתמך עליהן ניסה להשיב לשאלות: "למה מצאתנו כל זאת... מהי המשמעות של חורבן אירופה... איה אלקיכם". וולף הציג את השאלות כתוצר של נוער חילוני; לגרסתו, לא יכולות שאלות שכאלה לעלות בקרב נוער מאמין. עם זאת לא ראה אפשרות לעבור בשתיקה על טענות אלה "שהרי מזה בודים טענות המחלישות את הנוער". וולף הבהיר "לא ניתנה הארץ בידי רשע ובידי המקרה... אכן הציץ בעל הבירה ית"ש". החילונים במעשיהם הביאו לשואה, והוא סמך דבריו לסיפור על החזון איש שאמר על עניין אהבת ישראל שגילו החילונים כלפי המעפילים, שכמוה כעזרה ואהבה שהרעיף יהודי על חברו שנפצע בנפילה לבור שאותו כרה האוהב. וולף גם ציין, בהסתמך על האדמו"ר מסאטמר, כי ברלין היא העיר, שבה החלה פריקת העול באופן מאורגן וממנה יצאו הרפורמים ובה החלה ההשכלה שהרחיקה את העם מהמצוות.¹⁰⁵⁵

האדמו"ר מבלז, חבר מועצת גדולי התורה, הסביר את השואה כהימנעות מכוונת של האל

1052 שביד 1994, עמ' 26-27.

1053 וסרמן תשמ"ז, דער רוף פון אונזער צייט, עמ' כ. (תרגום מאידיש - י. פ.).

1054 גרינברג 1988, עמ' 433-436. גרינברג 1993, עמ' 81-82. גרינברג 2000.

1055 וולף תשמ"ה, דברי רבותינו על גזירת אירופה, עמ' קצה-ר.

מהצלה בגלל חטאי עם ישראל, שרבים מבניו נמשכו אחר תרבות "השקר" האירופאית.¹⁰⁵⁶ הרב מבילגוראי - מרדכי רוקח, שהיה אחי האדמו"ר מבבל - אהרון רוקח, אמר בנאומו הפרדה בבדפשט בראשית תש"ד, לפני צאתם לארץ-ישראל: "... מעת שהתפשטה הציוויליזאציה השקר גלגולו של הבל, איש את אחיו טורף ודורס בלי חמלה... והתרבות השווא הלזו, רבים חללים הפילה..."¹⁰⁵⁷

הרב זלמן סורוצקין (הרב מלוצק), חבר מועצת גדולי התורה, הציג את השואה כאמצעי הקיצוני ביותר לחינוך העם לאחר שקריאות מנהיגי הרוחניים לא נשמעו. בכינוס המחאה שקיימה אגודת ישראל בירושלים, בנובמבר 1942, הוא תיאר את השואה שאין דומה לה בהיסטוריה, והציג את השאלה "על מה אנו נטבחים?" תשובתו הייתה - הירידה הרוחנית, שעוד לא הייתה כמוה בעם ישראל.¹⁰⁵⁸ הוא עמד בנאומו על חינוך הנוער ללא תורה "ואחרי אשר השיטה 'ככל הגויים' נשתרשה בנו, האם פלא שבאים עלינו צרות רבות ורעות... הפתרון הינו תשובה וקיום מצוות התורה".¹⁰⁵⁹ לגרסתו, הייתה השואה צעקה לאוזני עם ישראל - שאוזניו כבדו ולא שמע את הקריאות שהופנו אליו לחזור בתשובה. כהוכחה לדבריו הציג סורוצקין את העובדה ש"מברלין יצתה ההשכלה לפרוץ פרצות בדת משה וישראל, ומאותה בירה עצמה יצתה חוקת הנאצים להשמיד להרוג ולאבד אותנו ח"ו".¹⁰⁶⁰

הדעת נותנת שבעלי התפיסות המיליטנטיות באגודת ישראל הושפעו גם מתפיסות נטורי קרתא. קבוצה זו פרשה מאגודת ישראל באמצע שנות השלושים, אך חבריה נותרו במסגרות חברתיות משותפות עם אנשי היישוב הישן מן המחנה האגודאי, ועמדותיהם השפיעו על עמדות מקצת מחנות אגודת ישראל - לעתים בהצבת תפיסות אידאולוגיות של מגננה ולעתים בהקשחת עמדות. אנשי נטורי קרתא ראו בחילון העם את הגורם הישיר לשואה, אך בהתאם לתפיסתם הפוליטית, הם צמצמו את היקף המחנה החילוני הנאשם וכיוונו את חציהם רק לתנועה הציונית "אשר השתלטה על עם ישראל". נוסף על היותה חילונית ומחנכת את הדור הצעיר לכפירה, הואשמה התנועה הציונית בכוונה למחוק את רעיון הבחירה של עם ישראל ולהציגו כעם "ככל הגויים"; הציונים "צמצמו את מושג עם ישראל לחיי העולם הזה" וקראו ל"גאולה עצמית בכח ועצם ידיים" במקום גאולה ניסית אלוקית. "... כל הצרות והתלאות הנוראות שעברו על עם ישראל, ואשר דם ישראל נשפך כמים בכל העולם ר"ל והאסון הנורא אשר קרה לעם ישראל בימינו בעוה"ר... את הכל יש לזקוף על חשבון ההנהגה הציונית כופרת מורדת מסיתה ומדיחה זו".¹⁰⁶¹

1056 שביד 1994, עמ' 81.

1057 שביד 1994, עמ' 81.

1058 נאומי הצער וההתעוררות מאת מנהיגי אגודת ישראל, הדרך, כ"ד כסלו תש"ג, עמ' 4.

1059 הכנוס הארצי של אגדת ישראל לרגלי הזוועות וגזירת השמד של אחינו באירופה, קול ישראל, כ"ד בכסלו תש"ג. מובא בהשקפתנו תשמ"א, עמ' 183-184.

1060 נאום גאב"ד לוצק שליט"א בעצרת העם של העולים לרגל הפסח, קול ישראל, 27.4.1944, עמ' 2.

1061 הצלתנו המקורית!, החומה, כ"ט בשבט תש"ו, הוספה.

הרב מאיר קרליץ - חבר מועצת גדולי התורה - כתב בערב ראש השנה תש"א:
 "בשעת הרת עולם זו... מיליוני אחינו נתונים לטבח ולמשיסה... עלינו היושבים בארה"ק,
 לפי הערך שלווים ושקטים, להתבונן על מה עשה ד' ככה לעם הזה, מה חרי האף הגדול הזה.
 והתשובה היא פשוטה וברורה, מבוארת בתורה"ק: על אשר עזבו וכו'..."

קרליץ לא ייחס את הענישה להתנהגות המחנה החילוני בלבד, אלא לירידה בהתנהגות
 הדתית של כלל העם היהודי, וקרא להקפיד על חינוך הילדים למצוות.¹⁰⁶² עם זאת, אפשר
 להניח כי דבריו כוונו בעיקר למחנה החילוני. התנועה הציונית לא אוזכרה מאחר שקרליץ
 היה קשור לפא"י - המחנה האגודאי שצייד בשיתוף פעולה הדוק עם התנועה הציונית.

היו שהציגו את חילון העם כסיבה לשואה בצורה מעומעמת או בשולי דברים, מתוך ניסיון,
 במודע או שלא במודע, לא לעורר זעם במחנה החילוני ולאפשר לקיים עמו קשר פוליטי
 וחברתי הרב אליעזר סילבר - נשיא אגודת ישראל בארצות-הברית - פנה ב-1939 ליהודי
 ארצות-הברית ותיאר את זעקת יהודי גרמניה ואוסטריה הנרדפים. "דמעותינו ירטיבו על
 אניותינו המשוטטות על גלי ים... שערי ארץ-ישראל סגורים... וכדברי חז"ל אם רואה אדם
 שיסורים באים עליו יפשפש במעשיו. אנה אחי גם אנו נפשפש במעשינו הדרך ה' דרכנו".
 סילבר קרא לעם ישראל לחזור בתשובה ועמד במפורט על הצורך בתפילה, בשמירת שבת,
 בחינוך ברוח האבות ובשמירת כשרות.¹⁰⁶³

הרב סילבר לא קבע במפורש את הסיבה לשואה, אך מדבריו היה אפשר ללמוד מי לדעתו
 אחראי לה. הוא תקף את הרפורמים ואת הקונסרבטיבים כמי שנטשו את היהדות, ובמקביל
 הטיל על המנהיגות החרדית את האחריות לנטישת הדת, מאחר שלא עשתה די לביצור
 הרוחני של העם.¹⁰⁶⁴ תפיסת סילבר לא הייתה יוצאת דופן בין רבני אגודת ישראל בארצות-
 הברית. ארבעה רבנים אגודאים נוספים, מארצות-הברית, קבעו כי נטישת התורה והמצוות
 - ההתבוללות של העם היהודי - הייתה גורם מרכזי להשמדת העם היהודי. התורה העניקה
 חיים לעם היהודי בכל שנות קיומו, ולא אפשרה למתנכלים לו להמיתו. עם נטישת התורה
 נסתם מקור החיים של העם היהודי וניתנה בידי האויב האפשרות להשמידו. תפיסתם לא
 נוסחה כמשנה סדורה, אלא הובאה כהערות אגב במאמרים שפורסמו בתקופת המלחמה.¹⁰⁶⁵
 את תפיסתם הבוטה של הרבנים בארצות-הברית אפשר להבין על רקע מצבם החברתי.
 ארבעה מהרבנים האמורים למדו בישיבות במזרח אירופה והיגרו לארצות-הברית בראשית
 המאה העשרים. הם עמדו בראש קהילות אורתודוקסיות קטנות, יחסית למקובל בפולין,
 בתוך חברה שאורחות חייה זרים להם. על-פי-רוב אורגנה החברה היהודית בקהילות

1062 אל פועלי אגודת ישראל שלום וברכה! קול העתיד, 2.10.1940, עמ' 1.

1063 אליעזר זילבר, עורו ישנים משנתכם הקיצו!, הפרדס, ספטמבר 1939, עמ' 2-3.

1064 נאום הפתיחה של הגאון ר"א סילבר שליט"א, הפרדס, אלול תש"ב, עמ' 12-14.

1065 גרינברג 2000, עמ' 77-85. סקר את התבטאויות הרבנים ישראל הלוי רוזנברג, פנחס טייץ, אליעזר שטחא וסרמן, יוסף אליהו הנקין ואליעזר סילבר.

רפורמיות וקונסרבטיביות, שנחשבו לגורם מאיים, כמו בגרמניה במאה התשע-עשרה, ועמן לא התקיים כל מגע - פוליטי או חברתי. החיים בבדידות מאוימת זו, והידיעות בדבר השמדת מורים וחברים לספסל הלימודים בשיבותיהם, דחפו אותם להציג תפיסה תאולוגית קיצונית. היו בהם רבנים שאף כללו בהסבריהם לשואה מרכיבים של "חטא" שלא היו קיימים במזרח אירופה וייחדו קהילות ביהדות ארצות-הברית: תליית קולר השואה ברפורמים, כאמור לעיל; וקביעת הרב רונברג כי הפסקת המילה היא החטא החמור ביותר.

רבנים ממזרח אירופה שהיגרו לארצות-הברית בעת המלחמה או מיד עם סיומה, על-פי-רוב לא נקטו בתפיסה הזאת והסתפקו בקריאה לחזרה בתשובה לחיי תורה ומצוות.¹⁰⁶⁶ הרב אלעזר שמחה וסרמן, בנו של הרב אלחנן וסרמן - החמישי מבין הרבנים האמורים - אף ביקש מאביו לסיים בנימה אופטימית את המאמר שפרסם ערב המלחמה.¹⁰⁶⁷ הרבנים שהגיעו זה עתה מאירופה חיו עד למלחמה בגלילות פולין, מקום שבו ניצבה אגודת ישראל בעמדת כוח פוליטי. התנועות החילוניות שברחוב היהודי וחבריהן, היו יריב חברתי ופוליטי, אבל המחנה האגודאי קיים עמן קשר מתמיד ופעל עמן במסגרות פוליטיות שונות, כבסיים ובמוסדות קהילה הנבחרים. הפעילות המשותפת, הכרויות אישיות שנוצרו עם מנהיגים חילוניים וחברות של בני משפחה במחנות חילוניים, כל אלה סייעו למנהיגים להימנע מלנקוט בעמדות קיצוניות כלפי המחנות החילוניים.

הרב חיים עוזר גרודזינסקי, נשיא מועצת גדולי התורה, התייחס לאירועי ליל הבדולח וראה בהם מעין תגובה להתבוללות ול"נורמאליזציה" של העם היהודי. הוא תיאר את תנועות ההשכלה והרפורמה בגרמניה כמי שדחפו חלקים בעם היהודי להתבוללות ולהתערות בתרבות הנוצרית. בהעדר אמונה בחלקים אלה של העם נטשה השכינה את העם והתאפשרה הפגיעה הקשה בו - רדיפות יהודי גרמניה ששיאם בליל הבדולח.¹⁰⁶⁸

התפיסה שהתשובה חייבת להקיף את כל שדרות העם - שומרי מצוות כחילוניים - באה לביטוי בהכרזת כינוס רבני ישראל שהתקיימה באדר תש"ה בחורבת רבי יהודה החסיד. יהודי העולם נדרשו לחזור בתשובה ולתקן דרכם "בין אדם למקום ובין אדם לחברו": לשמור שבת ולחנך לתורה ומצוות, ובמקביל "נמנע מהפקעת שערים, מנצול ומנשול ומעוול בכל צורה שהיא..."¹⁰⁶⁹ בלוי היה היחיד מבין המנהיגים הפוליטיים של אגודת ישראל שאזכר את נטישת המצוות במחנה החילוני כסיבה לשואה. בפברואר 1944 עמד בלוי על משמעות השואה במסגרת פולמוס עם התנועה הציונית, שתקפה את עמדתם האדישה של החרדים כלפי ארץ-ישראל לפני המלחמה ואת עמדת המנהיגות הרוחנית של המחנה החרדי, על

1066 שם. גרינברג הציג את תפיסותיהם של אליהו מאיר בלאך, שמואל מרגליות וישראל דושביץ.

1067 גרינברג 1989, עמ' 519.

1068 גרינברג 1988, עמ' 430-431. גרינברג 1993, עמ' 72. יצוין, כי גרודזינסקי נפטר ממחלה בראשית המלחמה ולא חזר בשואה.

1069 יודע בגויים לעינינו דם עבדיך השפוך, שערים, 8.3.1945, עמ' 1.

שלא הטיפה לציונות ונעשתה אחראית למותם של רבבות היהודים שנותרו בגללם בגולה. כתגובה, הציג בלוי תפיסות לפיהן הציונות בפעולותיה היא אולי שהביאה את השואה: "... לפי האמונה הזקוקה באה [השואה] מפני שחלקים שלמים של האומה הרימו בהשפעת הציונים את דגל המרד נגד אלקי ישראל ותורתו... בריש גלי ובשיטה". נושא חילון העם היהודי בהשפעת התנועה הציונית הובא בשולי דבריו, ותקיפתו את הציונות התמקדה בפעילותה המיליטנטית, המורדת באומות, שהיה בה משום הפגנה בוטה של לאומיות נבדלת מזו של העמים שבקרבם חיו היהודים. התנהגות כזו נוגדת לדעתו את הנדרש מהעם היהודי בגולה, והיא זו שעוררה את זעם הגויים. לגרסתו, הייתה בציונות משום מרידה באומות. גישתו זו סמכה על התפיסה העקרונית של אגודת ישראל את אופן הפעילות היהודית בגולה, כפי שהייתה נקוטה בידה עד לשואה. תפיסה זו סמכה על הקביעה התלמודית, לפיה השביע הקב"ה את ישראל שלא ימרדו באומות העולם (ראה להלן). כפועל יוצא מתפיסה זו העלה בלוי סברה:

הפגנות הנוער בבירות אירופה, בדגלים ובשירים לאומיים ואם ההטפה המתמידה ללאומיות והפגנת הנוער בבירות אירופה בדגלים ובשירים לאומיים ללא כל צורך, הגדילו את האנטישמיות באירופא ונתנו חרב בידי צוררי ישראל לזרוע על פיה שנאה על היהודים... הרי היו צריכים רגשי הנוחם של אלה שעשו זאת לכרסם במצפונם, ולהוכיח להם שפעולות הנעשות שלא לרצון חכמים ושלא בהמלכה עם היהדות החרדית עולה ברבבות או מאות אלפי נפשות". עוד העלה בלוי אפשרות ש"החרם" שהכריזו הציונים על סחורות גרמניה היה אחד הגורמים להגדלת השנאה. "אבל היהדות החרדית בכל מועקת ליבה נמנעת מלגרד בפצעים בידעה שגם החפשים כואבים את כאב האסון ו"אין תועלת להגדיל את הכאב ע"י 'האשמות' למפרע של 'אלמלי'".¹⁰⁷⁰

בהסתמך על המסורת היהודית רבת השנים, הובאה עוד גישה תאולוגית, לפיה הסבל אינו חסר משמעות אלא נועד לכפר ולטהר, ולכך יש לנצלו: "ההלכה מלמדת אותנו, כי עוון פלילי הוא בידי בעל-הייסורים להרשות את מכאוביו ללכת לאיבוד ולהישאר ללא משמעות ומטרה... מתוך הצרה עצמה ייושע תשועת עולמים, יזכה להתגבשות והתעלות שאין דוגמתן בעולם נטול סבל".¹⁰⁷¹ הנרצחים בשואה היו למעין עולה על המזבח, ומותם נועד לכפר על עוונות העם כולו; זו המשמעות למיתתם ויש בה גם בשורה לעתיד - העלאת העם למדרגה דתית גבוהה יותר והתקדמות לימות המשיח. תפיסה זו של קידוש השם ראשיתה בשלהי תקופת הבית השני; החכמים שהיו עדים לעליית חבריהם ותלמידיהם על המוקד, חיפשו צידוק לייסורים עד כדי הצגת מקדשי השם כקרבן. התפיסה שלפיה מיתה מכפרת על עוונות שקרבן עולה מכפר עליה, הייתה נחלתם של רבים מחז"ל, בהם רב יהודה ורבי

¹⁰⁷⁰ משה בלויא, ולמקורגים, קול ישראל, 17.2.1944, עמ' 1. הובא גם בבלוי תשמ"ג, עמ' 250, בכותרת "מצפונה של היהדות החרדית נקי!".

¹⁰⁷¹ סולובייצ'ק תשל"א, עמ' 69.

יהודה.¹⁰⁷² הרעיון הוצג לראשונה במדרש בראשית רבה: "וירח ה' את ריח הניחות: הריח ריחו של אברהם אבינו עולה מכבשן האש. וירח ריח של חנניה מישאל ועזריה עולה מכבשן האש..."¹⁰⁷³ נושא קידוש השם קיבל חיזוק בתקופת מסעי הצלב; הראב"ן, שכתב את קורות מסעי הצלב, כינה את הנרצחים: "זה הדור נבחר לפניו להיות לו למנה". השל"ה אף הביא נוסח תפילה למקדשי השם: "...ישראל הקדישו ויקדישו שמך לסבול סקילה שריפה הרג וחנק וכל עינויים קשים ומרים בעבור קדושת שמך ובעבור הצלת אומת ישראל".¹⁰⁷⁴

בדרך זו הסביר הרב וסרמן את העובדה שהשואה פגעה גם בשומרי מצוות: "במרומים מחשיבים אותנו כצדיקים, כנראה כי נבחרנו לכפר בגופותינו על כלל ישראל... שלא תעלה ברעיוננו איזו שהיא מחשבת פסול ח", שהיא כפיגול ופוסלת את הקרבן... האש היוקדת את גופותינו היא האש שתחזור ותקים מחדש את בית ישראל".¹⁰⁷⁵

בני המחנה החרדי העולים לקרבן חייבים, אם כך, לקבל באהבה את היותם קרבן, ולא להעלות שאלות כפירה או מחאה שיש בהן כדי לפגום בייסודם - בקרבן. קבלת ייסורים באהבה היא התכלית העליונה של עובד השם. רבי עקיבא לא בעט בייסורים, וכשהגיעו, קרא שמע ושמת.¹⁰⁷⁶

וסרמן הציג את הפן החיובי של הייסורים, שנועדו לזכך את עם ישראל שיצא מהם "מחוזק יותר, מצורף יותר, מקודש יותר". בדומה לכך הסבל שנגרם לציבור החרדי נועד לצרפו למעלת הזכאות הגדולה ביותר.¹⁰⁷⁷

הרב סילבר תפס את הנרצחים באירופה כקרבן שבא לכפר על חטאי העם, אבל כדי שהקרבן יתקבל ברצון עליו להיות "תמים בלי מום ובלי חיסרון אבר" כעשרת הרוגי מלכות וצדיקים אחרים שמתו על קידוש השם: "הם עלו לרצון וברצותם נחיה". לעומתו, קרבן עם מום אינו מתקבל - "אין מקבלים מהאינם שבים מהמומר".¹⁰⁷⁸ גם במחנהנטורי קרתאנתפסוהנרצחים כקרבן, והמאמינים שבהם "השמחים עלי גיל כי נבחרו לעולה..." הם קרבן רצוי לכפר על עוונות העם.¹⁰⁷⁹ בני המחנה החרדי הנרצחים הם הקרבן הרצוי - ללא מום כנדרש.

היו בין המנהיגים שהדגישו את הפן העולמי-הכללי של השואה; בעולם קיים מאבק מתמיד בין הטוב לרע. מאבק זה הגיע לשיאו בשואה, כשהנאציזם ייצג את כוחות הרשע ועם ישראל את הטוב. בתפיסה זו בא לביטוי רעיון הבחירה של עם ישראל ומעמדו המיוחד

1072 אורבך תשל"א, עמ' 383.

1073 בראשית רבה, פרשה ל"ד (י).

1074 אורבך תשנ"ח, עמ' 513, 517. הראב"ן=רבי אליעזר בן נתן; השל"ה= [שני לוחות הברית] רבי ישעיהו הורוביץ.

1075 וולף תשמ"ה, דברי רבותינו על גזירת אירופה, עמ' קצה.

1076 אורבך תשל"א, עמ' 391.

1077 שביד 1994, עמ' 26-27.

1078 נאום הפתיחה של הגאון ר"א סילבר שליט"א, הפרדס, אלול תש"ב, עמ' 12-14.

1079 ש.ב.ד., מנשרים קלו מאריות גברו, החומה, כ"ח בכסלו תש"ה, עמ' ג.

בעולם, ומתוך כך קיבלה השואה ממד נוסף - ממד של מלחמה עם משמעות, ומוות שיש עמו מטרה. האמונה בבוא המשיח הכילה גישה אופטימית בדבר הניצחון הצפוי על כוחות הרשע וקידום הטוב בעולם. מנהיגי אגודת ישראל ביטאו תפיסה זו בבהירות: בלוי ראה בשואה ביטוי של מאבק בין כוחות הרשע בעולם ובין כוחות הטוב: "אותו רשע ימ"ש יודע כי אין בעולם מקום לו ולעם ישראל. ברור לאותו רשע, כי אם עם ישראל יתקיים הרי הוא ירד לטמיון".¹⁰⁸⁰ ברור שכוחות הטוב - המתגלמים בעם ישראל - הם שינצחו.

ליון קבע שאין השואה בגדר "הסתר פנים" אלא החלטה של הבורא, "כשהנאצים" הם רק שליחים ומגשימים את מה שהחליט... "ליון גרס, בדומה לבלוי, כי המדובר במאבק קוסמי, שבו עם ישראל "בעצם קיומו מפריע לרשעים האלה בהגשמת שאיפותיהם הטמאות".¹⁰⁸¹

התפיסה הזאת של השואה, לפיה היא הייתה ביטוי למאבק בין הטוב ובין הרוע, פותחה בידי ברויאר. בשנת 1943 כתב יצחק ברויאר, מהאידאולוגים המרכזיים של אגודת ישראל, את ספרו מוריה ובו פרק על מלחמת הנאצים בעם ישראל. ברויאר פיתח וביסס את הגישה המשיחית האמורה ועמד על הייחוד של עם ישראל בהיסטוריה העולמית שעשה אותו לקרבן ולמטרה של הרוע בעולם - הנאציזם. השואה, שתחילתה בשנת 1933, הייתה "מלחמה משיחית, לא צבא נגד צבא, לא כח נגד כח... אלא עוז נגד צדק חמס נגד משפט, רבונות עריצה בעקביותה העליונה נגד החזון היסודי של האנושות: בן אדם בצלם אלוקים". ברויאר ראה בנאצים מורדים באלוהים ומייצגי הריבונות הבהמית. מה שהתורה מייחסת לאל ולתורתו, הנאציזם מיחס לגזע. "הנאציזם הוא ממש יצירת הסיטרא אחרא", מלחמת הנאצים בעם ישראל היא "מלחמת הסיטרא אחרא בקודשא בריך הוא". משנת 1933 מצוי עם ישראל לבדו "לא מצא עם ישראל בכל העולם בעל ברית אחד". גם כאשר פתחו בנות-הברית במלחמה בגרמניה המשיכה, במקביל, להתנהל המלחמה היהודית. "אין לאסון היהודי באירופה דוגמה בכל המטא-היסטוריה היהודית ובכל ההיסטוריה הכללית... מה זה? ועל מה זה? על אשר לא הבין עם ישראל את קול ד' ומי יודע אם לא בזכותם של הקדושים הנשחטים שם אנחנו חיים בארץ, ואם לא באשמתנו כאן בארץ נשחטים הקדושים שם?" - הערבות ההדדית שבעם ישראל יש בה כדי לתרום מייסורי הנרצחים לחיים, כפי שחטאי יהודי ארץ-ישראל עלולים להשפיע על מצב יהודי הגולה. תרומה לרוע עלולה לבוא גם מתוך העם היהודי, ויש במלחמה זו גם סממן של תוכחה כלפי הרוע שבעם היהודי. "ד' הקים את העם הנציסטי... לרשת משכנות לא לו... וממנו משפטו יצא!" המלחמה היא פרץ של הכוחות החומריים שבבני האדם, ורק הצדק האלוהי יכול לרסן צדק זה. "אין זה מקרה שבמלחמה היהודית אין לעם ישראל בעל ברית. עם הכופר ברבונות [הלאומית העריצה] עומד לבדו בהיסטוריה".¹⁰⁸²

1080 נאומו הצער וההתעוררות, שם.

1081 נאומו הצער וההתעוררות, שם.

1082 ברויאר תשמ"ב, עמ' 226-227. יצא לאור לראשונה בתמוז תש"ד, ומההקדמה עולה שהספר נכתב בשנת תש"ג.

ריבונות זו מוצאת ביטוייה גם בישות המדינית: ברויאר ראה את האדם כנושא בתוכו שני חלקים - יצר קיום בהמי ונשמה טהורה עם תזונות של אמת וטוב הנאבקים ביצר הבהמי. למדינה, לעומת זאת, אין נשמה והיא ארגון של הרצון הבהמי המבקש להתקיים ויהי מה. מדינה שאינה כופפת את עצמה לצדק ולמשפט הצדק שמקורם במשפט האלוהי, אלא רואה עצמה כמקור הצדק, הופכת לסכנה לאנושות, כדוגמת הנאציזם. "הרוצה לעקור את הנאציות צריך לעקור את הרצון הבהמי של המדינות, ולהרים את המשפט האלוהי למעלה מכל אינטרס".¹⁰⁸³ התפיסה המשיחית של המלחמה הביאה את ברויאר לקשר את השואה עם קידום הקמת ישות מדינית בארץ-ישראל כשלב בגאולה: "ושמא בסופו של דבר - מי יודע? - אכן אין חורבן אירופה בעידן הבית הלאומי אלא קריאתו הנוראה של הקדוש ברוך הוא אל ארצו?"¹⁰⁸⁴

תפיסת המלחמה כמאבק בין הטוב לרוע בא לביטוי גם בתוך גיא ההריגה: בגיליונות עיתון מחתרת, שאגודת ישראל הפיצה בגטו ורשה בפברואר ובאפריל 1942, לא אוזכרו הנאצים ובמקומם נרשם "עמלק". הכותבים תיארו את ההשמדה השיטתית של היהודים, שתוכננה בידי עמלק. שנאת עמלק אינה כלפי היהודים אלא כלפי היהדות: "...סלידת הנפש היהודית משפיכות דמים ומחמס... ניגודים גמורים הם לעמלקיות, מעוררים כעס אצל עמלק..." שנאת עמלק אינה מכוונת כל כך ליהודים כעם "כמו ליהודים כעם אלוהי... משום כך מופנית מלחמתם בעיקר נגד אלוהי ישראל". העמלקיות מתעוררת כשהעם היהודי מגלה חולשה באמונתו, במילוי מצוות התורה ובאחדותו. "עמלק הוא השוט - רצועת המרדות - שהשגחה קבעה, למען הזכר ליהודים כי יהודים הם, ושעליהם להיות כאלה". קיימת בעולם מלחמה מתמדת בין העמלקיות ובין היהדות - האמונה באלוהים. סילוק עמלק ייתכן רק עם סילוק העמלקיות מתוכנו - התקרבות לתורה, התעוררות רגשי רחמנות ועזרה הדדית.¹⁰⁸⁵ ההיבט הנוסף, שאוזכר גם במאמרו של ברויאר, הוא ההגדרה המקיפה של המאבק ברוע, המקיף את כל התחומים וכולל גם את סילוקו מתוך העם היהודי. הרוע נתפס כהתגלמות הכפירה בריבונות האל - ריבונות הטוב - כשהנאצים מייצגים את הכפירה.

רוזנהיים הציג תפיסה תאולוגית ייחודית, לפיה השואה היא פועל יוצא של תופעה היסטורית של חתירה לעצמאות לאומית-מדינית שדחתה את רעיון אחוות העמים בהשגחה אלוהית. על עם ישראל הוטל התפקיד לאחד את האנושות; לשם כך הוא הוצב סביב לתורה, בעמדה של קדושה, במטרה לקדם את גאולת האנושות ולהציבה סביב לאידאלים של הנביאים. בגין האמנציפציה נפגעה אחדות הדעות בעם ישראל - רפורמה, ציונות והתבוללות השכיחו את ייעודו של העם, המשכן נדחק ממקומו במרכז העם ובמקומו הוצבה לאומנות ריקה מתוכן. במצב זה גברו כוחות השחור, המצויים במאבק מתמיד בכוחות האור, והנאציזם, שהוא

1083 ברויאר תש"ד, עמ' 8.

1084 ברויאר תשמ"ח, עמ' 191.

1085 א קול אין מדבר, עתונות המחתרת היהודית בווארשה, כרך ה עמ' 221-222.

ביטויים האלים של כוחות אלה, ביקש לפגוע במהלך השואה ולסתור את אחוות העמים ואת האמונה האלוהית. מאחר שהעם היהודי נועד לקדם את הגאולה ולעמוד במרכז האחוה האנושית מבקש הנאציזם לפגוע בעיקר בו. רוזנהיים ראה במהלך ההיסטורי האמור חלק מחבלי משיח, שבסופם ינצחו כוחות האור.¹⁰⁸⁶

רוזנהיים ניסה להציג גם תכלית ייחודית לשואה - אירוע שבא לממש את אפשרות הבחירה של האדם. הוא קבל על התרופפות האמונה מול השואה, קיום ההשגחה שהייתה לשאלת רבים. רוזנהיים ביקש להכיר שגם את הרע יצר האלוקים לטובת האדם כדי לאפשר לו בחירה חופשית. הוא ביקש לראות בשואה ניסיון של היחיד ושל העם, ועמד על חשיבות העמידה בניסיון כחלק מאמונה אמיתית בבורא: "עלינו להביט על הריגות הצדיקים וההתאכזרות בהם מצד זובחיהם כנסיון הבא לנסות אותנו אם קבועה האמונה בלבנו כיתד שלא תמוט". הוא ביקש לראות במלחמה אות ש"שהעולם מתקרב להשלמתו היעודה והגאולה מתקרבת..."¹⁰⁸⁷

רוב ראשי אגודת ישראל ראו בשואה אירוע המסמן את התקרבות התקופה המשיחית בהיסטוריה העולמית - "חבלי משיח", שהם מהלך הכרחי הקודם לימות המשיח. עליית הנאציזם ערב המלחמה נתפסה גם היא כחלק מהמהלך המשיחי; באייר תרצ"ח תיאר מאמר המערכת של הפרדס את הצרות שתכפו על עם ישראל: "פרעות בארץ-ישראל, גזירות ברוסיה, איסור שחיטה בפולין, בגרמניה ובאוסטריה הנאצים רודפים כל יהודי ומחרימים רכושם ומגרשים - זה חבלי משיח, הגיע הזמן לשוב בתשובה..."¹⁰⁸⁸

בנימין מינץ, מראשי פא"י, כתב בסוף תרצ"ט: "מלחמת גוג, האבקות איתני העולם, חבלי משיח הם. כל מה שמתרחש עכשיו בעולם הזה - הכל נוגע לנו. הכל כאילו רק בגללנו מתהווה. שנאה נוראה זו לשמאל, שהתגברה דוקא במאה העשרים, כביכול - הלוא דבר הוא, האם אין ההשגחה העליונה מרמזת למשהו, בהחריבה בין רגע ישובים יהודים עתיקים? האם אין לנו להתעמק במחשבות בראותנו אניות המעפילים, החותרים לקראת חופי המולדת? ...שובה ישראל! ...שיבה לתורה ולמצוה, זה נשק ההתגוננות העקרי שלנו..."¹⁰⁸⁹ מינץ ראה את השואה כחבלי משיח, מאחר שהגזירות הן "ללא נשוא, היום לא כסערה בלבד עוברות עלינו הגזירות וההריגות, לא בשחיטה בלבד די לשונאינו... לא אלפים הומתו אלא מאות אלפים, ולא רבבות עונו אלא מיליונים"¹⁰⁹⁰ אירוע נורא וייחודי שאינו דומה לרדיפות יהודים בעבר.

1086 גרינברג 1994.

1087 יעקב רוזנהיים, להט החרב המתהפכת, קול ישראל, 31.12.1942, עמ' 2. רוזנהיים 1970, עמ' שכה. הודפס לראשונה די אידישע שטימע תש"ב.

1088 עת צרה היא ליעקב, הפרדס, אייר תרצ"ח, עמ' 2.

1089 מינץ תשל"ז, ברית היטלר-סטאלין, עמ' רס"ט. הודפס לראשונה בהעתידי 'באלול תרצ"ט.

1090 מינץ תשל"ז, דור קידוש השם, עמ' רצד.

תפיסת השואה כחבלי משיח אפשרה להעניק נחמה לשארית הפליטה ומשמעות למוות. האדמו"ר מגור, במכתבו שהתפרסם באייר תש"ג, כתב: "חזקו ונתחזקה אם הצרות מתגברות הם חבלי משיח וצדיק באמונתו יחי'... מה היום מאפיל ומאיר אף אתם כשאפלה לכם והוא עתיד להאיר לכם..."¹⁰⁹¹ בסיום המלחמה הוא כתב איגרת התחזקות ליהודים החרדים באמריקה. אין בה ניסיון להסביר את השואה; הוא תיאר אותה כ"עת חשכה והסתר פנים" שאחריה יבואו ימים טובים. דברים דומים הוא כתב ב"איגרת עידוד לפליטי חרב", לפיה הרע והטוב נבראו יחד ו"ההסתר הוא רק ניסיון להטיבו באחריתו".¹⁰⁹²

בדומה לכך, ראה גם הרב כהנמן, מחברי מועצת גדולי התורה, את המלחמה בראייה משיחית; בדצמבר 1942 עמד כהנמן על סכנת ההשמדה האורבת לחמישה עד שבעה מיליון יהודים וקיסר זאת עם יום הדין האלוף - אחרית הימים "שכל העולם מחכה לו, והקב"ה מחכה לו, וכל תכלית הבריאה מחכה לו".¹⁰⁹³ כהנמן לא הציג הסבר לשואה מעבר להיותה בבחינת חבלי משיח.

ברויאר ראה בשתי מלחמות העולם - הראשונה והשנייה - מלחמות "משיחיות" בעלות משמעות רבה בהליך המשיח. בספרו נחליאל ביקש ברויאר לסלק כל פקפוק באמונה; הוא קרא לעם להצדיק את הדין ולראות את הפן החיובי של הייסורים: "דום! יד לפה! האינך יודע? הלא - בכל צרתך - לו צר... הנה רכשנו לנו קרן חדשה - קרן ענקית חדשה - ואנחנו זקוקים לה..."¹⁰⁹⁴ קרן שאמורה לקדם את העולם לקראת ימות המשיח.

לגישה המשיחית היו שותפים גם אנשי אגודת ישראל שבתוך אירופה הכבושה: בגיליון השני של העיתון האגודאי המחתרתי, שיצא בגטו ורשה בערב פסח תש"ב, נדרשו חברי התנועה לחגוג את הפסח על אף המצב הנורא. ההתגברות על הייאוש יש בה כדי להעלות את המאמין למדרגת יציאת מצרים. עשיית הפסח בתקווה לגאולה גורמת לכל המכאוב להיזקף לזכות העם:

כל עיכוב, כל מניעה, כל מכאוב, כל דמעה נשמרת בספר דברי הימים האלוף... הם יוצרים הון עתק... נוצר מהם כוח עצום... אם נסכם את החוויות לפי עיקרון היחסות הכפולה והמכופלת תחרוג התוצאה מכל דימוי העתיד המאושר הצפוי לעתיד לבוא... יהודי המקיים פסח כיום בצער, בדמעות, בזיעת אפו, והמשקיע בכך מכוחותיו, מאומה מכל זה לא הולך לאיבוד, אליהו והמשיח רשמו זאת בדיקנות... אור משיחי הולך ומתהווה.¹⁰⁹⁵

אין אפשרות לדבר על תפיסת השואה באגודת ישראל, אלא על תפיסות והסברים של

1091 מכתב כ"ק האדמו"ר מגור שליט"א, הדרך, כ"ט באייר, עמ' 1.

1092 יחזקאל 1959, איגרת התחזקות ליהודים החרדים באמריקה, תש"ה; איגרת של עידוד לפליטי חרב, ז' טבת תש"ו. עמ' 119-118.

1093 הכנס הארצי של אגדת ישראל לרגלי הזועות וגזירת השמד של אחינו באירופה, קול ישראל, 3.12.1942, עמ' 1.

1094 ברויאר 1982, עמ' תנו. הנקודות במקור.

1095 א קול אין דער מדבר, עתונות המחנת היהודית בווארשה, כרך 1, עמ' 136-137.

מנהיגים שונים באגודת ישראל. מועצת גדולי התורה לא דנה במשמעות השואה, והמוסדות הפוליטיים לא דנו ולא פרסמו עמדות מוסדיות מגובשות לגבי משמעות השואה. גם ההתייחסות של מנהיגי אגודת ישראל לשואה, בעת התרחשותה, לא נעשתה על בסיס תאוריה מובנית, אלא כאמירות בהקשרים שונים, לרוב במסגרת שיחות לקהל יעד מוגדר – תלמידים או בני אחד ממחנות אגודת ישראל. רק יצחק ברויאר הקדיש לשואה פרק בספרו מוריה, ובו ניסה לפתח תאוריה שכזו.

הבדל ניכר בהסברים לשואה אפשר לראות בין המנהיגות הרוחנית של המחנה האגודאי ובין המנהיגות הפוליטית. רבנים, חברי מועצת גדולי התורה, הרבו להטיל את האשם לקיום השואה על המחנה החילוני שבעם ובייחוד על התנועה הציונית. מקום ייחודי ניתן לחטא הנעשה בארץ-ישראל, שיש בו כדי להשפיע על מצב העם בעולם כולו. לעומתם, המנהיגים הפוליטיים נמנעו מלהציג הסברים בוטים בדבר החילון כגורם לשואה, וחיפשו אחר צידוקים אחרים לשואה. המנהיגות הפוליטית של אגודת ישראל הציגה תפיסה מתונה יותר של החילון כגורם לשואה; היא טענה כי התרבות החילונית חסרת כלים לחינוך האדם, ולא הפנתה האשמה ישירה כלפי המחנה החילוני שבעם ישראל.

אפשר להניח שהשוני בגישה נבע מן העובדה שהמנהיגים הפוליטיים היו מעורבים בחיים הציבוריים בארץ-ישראל ומחוצה לה, והיו בקשר עם מנהיגים חילוניים – דבר שהקהל מחלוקת ואף יצר קשרים אישיים עם מנהיגים אלה. אפשר למצוא הקבלה בין תפיסת המנהיגות הפוליטית את השואה ובין התייחסותה לתנועה הציונית: אותם מנהיגים שראו בתנועה הציונית אויב שיש להתבדל ממנו, הציגו את פעולות התנועה הציונית כמעשי חטא שהביאו לשואה.

בעבודת מחקר אחת¹⁰⁹⁶ נעשה ניסיון להבחין בין גישות המנהיגות החסידית לשואה ובין גישות ראשי ישיבות תנועת המוסר: האישים החסידיים נמנעו מלתת הסברים לשואה, מחשש שהחיפוש אחר הסברים עלול להביא לידי צידוק הדין שיש בו כדי לפגום ב"אהבת ישראל". כן התקשו להתמודד עם העובדה ש"זכות אבות" לא עמדה לעם ישראל בתקופת השואה. לעומתם, ישיבות המוסר לא נמנעו מלדון בשואה, שכן לפי תפיסתם אהבת ישראל מחייבת תוכחה; לכן היו בהם שתלו במחנה החילוני את הקולר לשואה.

המשותף לכל המנהיגים היה הסיוג החד-משמעי, שאין ואי אפשר לתת הסבר לשואה, מאחר שאין לדעת את אופן ההנהגה האלוקית ומאחר שמדובר באירוע חריג בהיסטוריה העולמית.

הניסיון המשותף לרבים מהמנהיגים היה הרצון למצוא הסבר לחוסר ההיענות לתפילות. סגירת שערי תפילה נבעה בחלקה, לגרסתם, מנטישת מצוות התורה ובחלקה מתפילה פגומה – פנייה שנעשתה ללא כוונה מתאימה – ובשל כך לא נוצר השיח הנדרש בין המאמין

1096 פירשטמן תשל"ד, עמ' 56-67.

לבוראו; רק לאחר קיום דו-שיח בין היהודי לבוראו יש אפשרות שהתפילה תיענה והשוואה תיפסק.

הפגיעה הקשה במחנה החרדי בארצות אירופה דרשה התייחסות נפרדת. השמדת החרדים הוצגה כמעשה כפרה על עוונות העם כולו - החרדים היו הקרבן הנדרש לכפרה על חטאי העם. תפיסה זו בוטאה בבהירות בשני שירים. האחד פורסם בהדרגה, ובו דימה המשורר את 93 בנות בית יעקב שהתאבדו ל"עולת כליל על מזבח ד" שהובאה על "מזבחות בגלות פולין".¹⁰⁹⁷ השיר השני פורסם בהקול, ארבע שנים לאחר סיום המלחמה:

היום הרת עולם, היום יום הדין,

והקטגור - פיו מלא דברים כגידים...

[...]

סגור כי אין, כלו כל הקצין

בואו אתם, הכבשונות ואלפי המיתות שבדרכי...

בואו אתם וסגור, מידנק ואושבינצ'ים,

היו אתם מליצי, היסורים הממרקים...¹⁰⁹⁸

אם הקרבן לא ייפגם בעת הקרבתו - בגין אי היענות של ציבור זה או פגימה באמונה - תתקבל העולה על המזבח ותקדם את הגאולה. בהקשר זה השואה נתפסה גם כהליך לזיכוך העם ובייחוד המחנה החרדי שבו, מעצם העמדתו בניסיון עד כמה חזקה האמונה בלב היחיד והכלל גם מול השואה. היחיד אמור לעמוד בניסיון הבחירה החופשית ולשמור על אמונתו על אף הזוועות באירופה.

רוב הדנים במשמעות השואה ראו בה אירוע כה נורא ויוצא דופן, שאין להסבירו אלא כאות המבשר את הגאולה המשיחית ובתור שכזה, מעבר לשקיעה בייאוש נוכח ההשמדה ההמונית, יש בשואה גם תקווה. מכאן שהשקיעה בייאוש היא נחלתו של חסר האמונה ואילו המאמין משקיף למרחוק אל האור שיבקע בעתיד. המאמין מבין שהשואה היא מאבק בין כוחות הרוע לכוחות הטוב שבעולם; גרמניה ייצגה את הסיטרא אחרא, ועם ישראל ותורתו ייצגו את האור שבעולם, וסופו של המאבק בניצחון האור על השחור.

כנינוס שהתקיים בישיבת חברון ביום י"ח בכסלו תש"ה עמד הרב יחיאל סרנא, ראש הישיבה, על זוועות השואה שאין דומה להן בהיסטוריה היהודית: "האם ראה העולם מעולם, גם בצאן, הובלה לטבח איומה כזו... והאכזריות של הטביחה ההייתה כדוגמתה... טביחה והריגה כהריגת יתושים בלי יכולת להתגונן... בביתר שנפלה הובאו המתים לקבורה חללי

1097 יצחק י. לוית, לתשעים ושלש, הדרך, כ"ה באדר ב תש"ג, עמ' 2.

1098 יהושע משה שטוקהמר, "היום הרת עולם", הקול, ערב ראש השנה תש"י (23.9.1949), עמ' 7.

השואה גם לזאת לא זכו; ירמיהו ליקט לאחר החורבן את עצמות המתים ונישקם... ומי יתנם לנו לחבקם ולנשקם והלא לעפר ולאפר נהפכו בתנורים ומשרפות אש..." הרב סרנא עמד על הקושי בתשובה ואהבת השם לאחר חורבן כה קשה ועל התשובה כההליך חייב המציאות מתוך החורבן - "אבל גם לחורבן תכלית ותכלית החורבן תשובה".¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹⁹ אחר האסף תשל"א, לתשובה ולתקומה, עמ' תרכ. השקפתנו תשמ"א, עמ' 187. הודפס לראשונה בירחון תבונה, ירושלים תש"ה.

פרק ח: סיכום ומסקנות

השואה הייתה כה נוראה, והיקף פגיעתה בעם היהודי היה כה גדול, עד כי לא היה אפשר לצפות שתתגבש הבנה או מוכנות נפשית שבעזרתן יהיה אפשר להתמודד עמה במישור האישי והלאומי. חברי המחנה האגודאי ומנהיגיו נזקקו לתעצומות נפש גדולים מאלה של מחנות אחרים, נוכח עצמת הפגיעה במחנה זה: בפולין, כידוע, היה הריכוז הגדול ביותר של חברי אגודת ישראל העולמית. ההשמדה השיטתית של יהודי פולין איימה פוליטית על קיומה של אגודת ישראל כתנועה פעילה ועל האפשרות להשליט את תפיסותיה האידאולוגיות. אוכלוסייה זו ומנהיגיה אופיינו בשונות רבה מהאוכלוסייה הכללית, במראה ובלבוש, וידעתם את שפת המדינה או שפות זרות אחרות הייתה מועטה. משום כך הייתה מידת פגיעותם, מעת שפולין נכבשה בידי הנאצים, גבוהה מזו של יהודים חברי מחנות אחרים. חברי המחנה האגודאי הונהגו בידי אדמו"רים, רבנים וראשי ישיבות, אשר מעבר להיותם מנהיגי קהילות נתפסו כנושאי התורה והמורשת היהודית, והיו מושאים להערצה ולמסירות דתית. רציחתם ציינה את שבירת הלוחות ומחיקת התורה - מקור החיים של העם היהודי. השואה גם הציבה בפני המחנה האגודאי שאלות תאולוגיות יסודיות, שלא העסיקו את חברי המחנות החילוניים; הקושי של המאמין להשלים עם השואה המתרחשת בהשגחת האל העצימה את המעמסה הנפשית שהוטלה על המחנה האגודאי.

האיום הנורא על הרבנים, על הישיבות ועל חברים כה רבים בתנועה לצד המעמסה הנפשית שהוטלה על חברי המחנה האגודאי, גרמו למנהיגותו לפעול בדרך שונה מזו של רבים ממנהיגי המחנות החילוניים. מנהיגי אגודת ישראל לא ההינו להביע ייאוש ולאבד את התקווה שניתן להציל יהודים מגיא ההריגה, ולכן, בכל שנות המלחמה, דרשה אגודת ישראל להציב את נושא השואה בראש סולם העדיפויות של העם היהודי ופעלה בדרכים מגוונות ובלתי שגרתיות בניסיון לעזור ליהודי אירופה הכבושה ולהצילם.

פנים רבות לפעילות אגודת ישראל בתקופת השואה: הראשון שבהם - העזרה הכלכלית

לפליטים שהצליחו להימלט מן הארצות שנכבשו. פעילות זו החלה ב-1939, עם הבריחה משטחי פולין לאזורי וילנה שסופחה לליטא, ונמשכה לאורך כל שנות המלחמה בתמיכה בקהילות הפליטים שנוצרו בשנחאי, בברית-המועצות ובמקומות אחרים, וכן בתמיכה בפליטים שהצליחו להגיע לארצות-הברית או לארץ-ישראל. פן שני הוא העזרה הכלכלית שהוגשה ליהודים בגטאות באמצעות רכישת חבילות מזון, והעברתן דרך מדינות ניטרליות אל פנים הארצות הכבושות. פן שלישי הוא הניסיון הבלתי-נפסק להציל יהודים; פעילות זו נעשתה בדרכים שונות ומגוונות: רכישת דרכונים של מדינות ניטרליות בהנחה שמחזיקיהם יוכלו לחסות בצל הנתינות הזרה בלא להיפגע; הברחת יהודים מאזורים שבהם היו נתונים לסכנת השמדה לאזורים שנחשבו לבטוחים יחסית, או למדינות ניטרליות; העלאת יהודים לארץ-ישראל לצד פעילות מדינית לפתיחת שערי ארצות אחרות לקלוט פליטים.

הפעילות הזו לעתים חייבה את אגודת ישראל להפר את חוקי המדינות בנות-הברית: בשלוש השנים הראשונות למלחמה העביר המחנה האגודאי בארצות-הברית כספים לאירופה בלא שקיבל רישיון לדבר ובניגוד לצווי הממשל שאסרו זאת. עוד שלח המחנה האגודאי בתקופה זו חבילות מזון לתחומי אירופה הכבושה תוך כדי הפרת ההסגר הכלכלי שהטילו בנות-הברית. לצורך הפעילות בתוך אירופה הכבושה, בניסיון להציל יהודים, התקשרו שליחי המחנה האגודאי גם עם פעילי העולם התחתון, ולבסוף אף קיימו מגעים עם נאצים - היו אלה מגעים עם האויב שלפחות בראשיתם נעשו בניגוד לחוק.

הפעילויות האלה היו בניגוד גמור לפעילות המסורתית של אגודת ישראל; עד לשואה הקפידה אגודת ישראל שפעילותה לא תכלול כל סממנים של התקוממות, מתוך תפיסה דתית-עקרונית המחייבת לפעול בהסכמת האומות.

הבסיס לתפיסה זו התגבש בתקופה התלמודית, שבה נאסר על עם ישראל "לעלות בחומה" ולהקים מחדש את הממלכה היהודית בארץ-ישראל, שלא על דעת אומות העולם.¹¹⁰⁰ איסור המרידה באומות הורחב אל מעבר להקמת ממלכת ישראל והוחל על כל עשייה בעת שמצויים בגלות;¹¹⁰¹ יהודי הגלות אף נדרשו להפגין נאמנות אורחית למדינה המארחת אותם: "שלא ימרדו על המלכיות - היינו בארץ גלות עצמם יהיו נאמנים ולא ישתתפו עם מורדים במלכות".¹¹⁰² אגודת ישראל פעלה בהתאם לתפיסה הזאת: נציגיה בסיים הפולני נקטו בתפיסה שמרנית-מתונה, תפיסה שייצגה את האינטרסים היהודים בשתדלנות ולא נקטה במדיניות אקטיביסטית-אופוזיציונית.¹¹⁰³ הפעילות המחתרנית בארץ-ישראל, שהתקיימה בניגוד לדרישות ממשלת המנדט והופנתה לרוב נגד ממשלה זו, עמדה בניגוד לתפיסה שאין למרוד באומות. כפועל יוצא, התנגדה אגודת ישראל בארץ-ישראל לכל

1100 תלמוד בבלי, מסכת כתובות, דף ק"א ע"א; א; מדרש רבה - שיר השירים פ"ב.

1101 פירוש המהרש"א (שמואל אליעזר אידלש), שם.

1102 פירוש עץ יוסף (חנוך זונדל) על מדרש רבה - שיר השירים, שם.

1103 בקן 1996, עמ' 225-280. תיאר את פעילות אגודת ישראל בסיים ובשלטון המקומי בפולין כשתדלנות מסורה.

פעילות מחתרית-אקטיביסטית וראתה בה גישה הנוגדת את תורת ישראל, שאינה הולמת התנהגות יהודית; ראשי אגודת ישראל אף דרשו מבן-גוריון לנקוט פעולות עונשין נגד חברי המחתרות האקטיביסטיות והציעו להחרים.¹¹⁰⁴ במישור המדיני הנוגע לארץ-ישראל ביקשה אגודת ישראל, שכל המהלכים המדיניים הקשורים בקידום הקהילה היהודית בארץ-ישראל ייעשו בהסכמת האומות. זו אחת הסיבות לראיית הצהרת בלפור כמהלך אלוקי - כאישור בניית "בית לאומי" שאין בו משום מרידה. ביוני 1918 כינה רוזנהיים את ההצהרה "אצבע אלוקים".¹¹⁰⁵

מדיניות שמרנית זו, שנקטה בה אגודת ישראל, שונתה בתקופת השואה: ראשי המחנה האגודאי ביצעו פעולות עזרה והצלה שהיה בהן משום הפרה של חוקי המדינות שבהן התגוררו, ומתוך מודעות מלאה הציגו דרישות מדיניות, לעתים בשפה בוטה שלא עלתה בקנה אחד עם ציות אזרחי, ואף הודיעו על מוכנות לחבור לעולם התחתון במטרה להציל יהודים.

כגודל החורבן וככל שהסכנה לנושאי התורה נעשתה מוחשית יותר, כן גדלה מוכנות אגודת ישראל לפעול בניגוד לתפיסותיה המסורתיות ולקיים מדיניות הצלה אקטיביסטית ובלתי שגרתית.

בתוך המחנה האגודאי ביקשו להציג את הפעילות האגודאית-הייחודית כפועל יוצא של חינוך ותרבות ייחודיים. חוקרים עמדו על כך שכתובה היסטורית של האולטרה-אורתודוקסיה, ככל כתיבה מגמתית, נועדה גם היא לאשש את ראיית האירועים כמקובל בעולם הדתי ולשרת ראייה ייחודית. בכתיבה מעין זו, מוצגים אירועים היסטוריים מפן אחד ובצבעי שחור לבן, והמחבר מציג את תפיסותיו ואת גישתו בגלוי וטוען להצגת האמת.¹¹⁰⁶

בספר שהוקדש לתיאור מגמתי של פעילות ההצלה של המחנה האגודאי בארצות-הברית, הוסברה פעילות ההצלה האינטנסיבית של המחנה האגודאי בארצות-הברית מתוך מחויבות למצוות פיקוח נפש הטבועה עמוק בתרבות היהודית; לגרסת המחבר, חסרה מחויבות שכזו במחנה החילוני.¹¹⁰⁷ הבחנה זו של המחבר אין לה על מה לסמוך: רבים מבני המחנה החילוני באו ממשפחות שומרות מסורת, ואלה טבעו בהם את תחושות התרבות היהודית כמו בבני המחנה החרדי. יש יסוד להניח כי פעילות אגודת ישראל הונעה, קודם לכול, מתוך דאגה לגורל הרבנים ולתלמידי הישיבות, שרובם ישבו בפולין. זו גם הסיבה להתמקדות בהצללתם בלא שהושקעו מאמצים דומים להצללתם של חברים מן השורה באגודת ישראל.

עוד נקבע באותו הספר, כי ייחודם של ארגוני ההצלה מטעם אגודת ישראל בארצות-הברית

1104 פונד תשנ"ט, עמ' 184.

1105 רוזנהיים תשל"ט, הציונות על פרשת דרכים, עמ' רה. פורסם לראשונה ב-Der Israelit ביוני 1918.

1106 סומפולינסקי 1988, עמ' 610.

1107 קרנזלר 1987, עמ' 19.

הוא שפעלו כשתדלנים: למוסד השתדלן היה חלק חשוב במסורת הגולה היהודית. בעוד היהודי החילוני אימץ מושגים של כבוד לאומי ודרישות לזכויות מיעוט לאומי, ביקש היהודי האורתודוקסי להתקיים ללא קרבות חסרי תוחלת. לגרסת המחבר, ייצגה אגודת ישראל בפולין את הקו המסורתי של השתדלנים לפיו הנשק המסורתי של שוחד וכלים אי-חוקיים אחרים טובים להצלה. הארגונים החילוניים, לבד מקבוצת ברגסון, לא יכלו להתרומם מעל לחומות האידאולוגיות-חברתיות שבהן הקיפו את עצמן, ונמנעו מלפעול בשיטות שתאמו את תנאי המלחמה. כדוגמה לכך הובאו מקרים אחדים בשווייץ, ספרד, איטליה ויפן בהם דחו נציגי גופים לא אורתודוקסים אפשרויות להציל יהודים ערב המלחמה ובתוכה, מסיבות עקרוניות הקשורות באי שבירת חרם על גרמניה, פגיעה במאמץ המלחמתי או קיום מגע עם האויב.¹¹⁰⁸

השתדלן המסורתי היה נציג הקהילה שקיים מטעמה את הקשר עם השלטונות; עד המאה השמונה-עשרה אף קיבל שכר מן הקהילה או מן המדינה - בתמורה לפעילותו.¹¹⁰⁹ דרכי הפעולה של המחנה האגודאי, שבתקופת השואה פעל לעתים קרובות בניגוד לחוקי המדינה ומתוך חיכוך עם ארגונים יהודיים אחרים, כלל לא תאמו את דרכי הפעולה של השתדלן; השתדלן חיפש את העזרה בתוך המסגרת המדינית ומתוך ניסיון מתמיד שלא לחרוג מכללי המשחק הפוליטי המקובלים במסגרת זו. השימוש במושג שתדלן נועד, בראש וראשונה, לסבר את אוזנם של חוגים שמרניים בתוך החברה האגודאית. כך לדוגמה נהג הרב לוין לאחר קום המדינה:

בפרסום פולמוסי עם קבוצה אופוזיציונית - פאג"י - שהציגה את מהלכי מנהיגות אגודת ישראל כסטייה מהקו האידאולוגי של התנועה, תיאר לוין את כניסת האגודה לממשלה כפעילות "שתדלנית" למען ענייני היהדות התורנית. בדברים אלה עשה הרב לוין שימוש במונחים ובתפיסות שהיו מקובלות על האופוזיציה החרדית הירושלמית.¹¹¹⁰ בפועל פעלה אגודת ישראל בחברה הארץ-ישראלית ככל מפלגה אחרת.

אפשר שאגודת ישראל אימצה בתקופת המלחמה גם דרכי פעולה ששימשו את השתדלנים. מרכיבים אלה, משעה שנכללו בתוך תכניות הפעולה התוקפניות של אגודת ישראל, נטענו במשמעויות ובכוונות חדשות ושונות, ושוב לא הייתה בהן שתדלנות אלא מיליטנטיות בניסיון להצלה.

מאפיין מרכזי במאמצי המחנה האגודאי לעזור ליהודי אירופה ולהצילם, היה ההעדפה הברורה, בכל שנות המלחמה, לפעול קודם להצלת רבנים, תלמידי ישיבות ומנהיגי התנועה. רק בראשית 1943 - לאחר שנודע על ההשמדה - הופנו משאבים גם לעזרת המעגל השני

1108 שם, עמ' 30-77.

1109 כך תשי"ח, עמ' 106, 155.

1110 להסיר מסוה, עמ' 12.

- חברי המחנה האגודאי מן השורה. ברוב שנות המלחמה כוונה הפעילות המדינית לכלל יהודי אירופה, והפעילויות האחרות יוחדו למחנה האגודאי, למעט פעילות ועד ההצלה הרבני בשנתיים האחרונות למלחמה.

גם התנועות הפוליטיות האחרות - הציוניות - פעלו קודם לכול להציל את פעיליהן ואת חבריהן, וכמעט שלא עשו להצלת יהודים שאינם נמנים עם מחנה נאמניה. גישה זו גרמה בין השאר לאפליה לרעה של חברי אגודת ישראל ולתלונות של מנהיגיה נוכח האפליה.

ראשי המחנה האגודאי היו מודעים למתיחות ולכעס שעוררה העדפתם להציל את מנהיגי התנועה על-פני כלל חברי התנועה, אבל הם חשו חובה לעזור למנהיגות, שכן זו נתפסה כנושאת דגל התורה, והצלתה הייתה בבחינת הצלת התורה. ראשי המחנה האגודאי גם לא הרגישו בסתירה הפנימית שיצרה דרישתם מהסוכנות היהודית לא להעדיף בעלייה ובעזרה את חברי התנועה הציונית ואת עסקניהן ולהגיש עזרה לכלל היהודים, בעוד הם עזרו לאנשי המחנה האגודאי בלבד, וגם בו הפלו לטובה את מנהיגיו. את העדפתם למחנה האגודאי נימקה הנהגת אגודת ישראל בצורך לעזור לאוכלוסייה יהודית המופלית לרעה; לא תמיד היה לנימוק זה בסיס במציאות - לעתים קרובות ניתנה התמיכה האגודאית נוסף על תמיכת ארגוני עזרה אחרים כג'וינט.

האם נכון לראות בהתמקדות אגודת ישראל בהצלת האליטה שלה מגמה של ייצוג מגזרי של המחנה האגודאי בלבד בלא שביקשה או התיימרה לייצג את כלל העם היהודי?

מיקומה האידאולוגי של אגודת ישראל עמד לדיון מאז ייסודה; ברויאר היה המנהיג היחיד שטען בעקביות לייצוג העם היהודי כולו כארגון עולמי - "עם התורה המאורגן".¹¹¹¹ מנהיגים אחרים הציגו את אגודת ישראל כמייצגת את האינטרסים של היהודים האורתודוקסים.

באותה המידה גם אי אפשר לדבר בתקופת השואה על מגמה אחידה של פעולה. לצד ההתמקדות האמורה בהצלת האליטה ובדרישה להגדיל את מכסות רישיונות העלייה לחברי אגודת ישראל, פעלו רבים מארגוני העזרה של אגודת ישראל, בייחוד בשנים האחרונות למלחמה, מתוך ראייה כלל יהודית. פעולות הצלה כמו הניסיון להפסיק את השילוחים למחנות תמורת תשלום, הפצצת אושוויץ ופעילות עזרה שנעשתה בבריטניה, בארצות-הברית ובסלובקיה נועדו לכלל ישראל.¹¹¹²

העדיפות המתמדת שניתנה להצלת מנהיגי אגודת ישראל, הציבה שאלה מוסרית נוספת - כיצד מנהיגי קהילות נוטשים בעת צרה את צאן מרעיתם. עם עליית האדמו"ר מבלז ארצה, הדגיש מאמר המערכת בקול ישראל שהאדמו"ר לא עלה "מתוך נחת ושלווה" ו"לא

1111 ברויאר תש"ה, עמ' 219.

1112 באואר 1983, עמ' 8. הציג את השאלה האמורה וסבר שלא היה במחנה האגודאי קו אחיד. כדוגמה קיצונית להתבדלות הציג את הודעת ליאו דונבאום - נציג אגודאי בשווייץ - לשליח נאצי, כי הוא מעוניין רק בהצלת האדמו"ר מסאטמר ומקורביו.

מתוך ספוק הוא עוזב את אחיו המעונים...¹¹¹³ הדעת נותנת, שעלייתו של האדמו"ר לארץ-ישראל בעת שחסידי עמדו בפני ההשמדה עוררה שאלה מוסרית בדבר חובותיו של מנהיג בעת שכזו, אך זו לא מצאה לה ביטוי בפומבי - איש לא ההין לדון בנושא רגיש זה. ואולם עצם הדגשת הרגשתו של האדמו"ר בעת שעזב את חסידי לגורלם, יש בה כדי להעיד כי השאלה קיננה בלבבות מקבלי פניו של האדמו"ר, בארץ-ישראל.

מאפיין נוסף הייתה המגמה המתמדת של מנהיגי אגודת ישראל לשתף פעולה עם ארגוני הצלה של תנועות אחרות ולפעול להקמת ארגוני עזרה משותפים לתנועות השונות. מגמה זו נבעה מתוך תחושת הצורך באחדות יהודית וערבות הדדית נוכח השנאה. תחושה זו גברה כשהתברר שהעולם החופשי סירב לעזור ליהודים, מעבר להצהרות, והמדינות השונות סגרו את שעריהן בפני פליטים יהודים שהצליחו להימלט מאירופה הכבושה, וסירבו לתת להם מקלט. סיבה נוספת למגמת השיתוף היא המצוקה הכלכלית שאגודת ישראל הייתה נתונה בה: אגודת ישראל חסרה משאבים כלכליים שנדרשו כדי לממן את פעולות העזרה וההצלה, והיא נזקקה לעזרתם של ארגונים אחרים כדי להשיג את המימון הדרוש. קשרים עם ארגונים אלה היו עשויים להקל על הגישה למקורות המימון. עוד נבע הצורך בשיתוף פעולה מהתחושה, שהיו שותפים לה גם ארגונים אחרים, שהפעילות המדינית בקרב האומות וקריאות המחאה אל העולם החופשי תהיינה יעילות יותר אם תיעשנה בידי גופים יהודיים גדולים המאגדים ארגונים רבים, ולא בידי ארגונים קטנים הפועלים בנפרד.

שלושה מוקדי הכוח של אגודת ישראל שנוצרו בראשית שנות הארבעים בארץ-ישראל, בבריטניה ובארצות-הברית, פעלו בתקופת השואה, כל אחד בנפרד, בניסיון לעזור ליהודי אירופה הכבושה ולהצילם. בארצות-הברית אף נוצרו באגודת ישראל כמה מסגרות לפעילות זו.

אחד הגורמים המרכזיים לקיום פעילות הצלה נפרדת בידי גורמים שונים באגודת ישראל, היה הפיצול הרב בהנהגת אגודת ישראל - העולמית והארצית - והמאבק לצבירת כוח פוליטי שהתקיים ביניהם גם בתוך המלחמה. משום מצב זה, לא היה תיאום בין המנהיגים השונים בדבר האוכלוסיות שתהיינה במוקד מאמצי ההצלה, בדבר דרכי ההצלה שיש לנקוט, בדבר מידת שיתוף הפעולה עם גופי הצלה שאינם אגודאים ובדבר הפניות למדינות ולגופים בין-לאומיים. חוסר מדיניות אחידה נבע גם מן המרחק הגאוגרפי בין מוקדי הכוח ומקשי הקשר ביניהם - אלה הקשו על התיאום ועל חילופי מידע; השינויים התכופים במצב היהודים במלחמה חייבו פעילות מדינית מהירה ותגובות מידיות, ואלה לא אפשרו לקיים תיאומים מדיניים כבעת רגיעה. ועם כל זאת, היה המאבק בין המנהיגים השונים מעין ענן תמידי שהצל והכביד על פעילות ההצלה של אגודת ישראל בתקופת השואה.

האם פגעו מאבקי ההנהגה בפעילות ההצלה האגודאית?

1113 יוסף שינברגר, ענינים - עליית אדמו"ר שליט"א מבלז לאר"י, קול ישראל, 3.2.1944, עמ' 2.

לצורך הדיון בשאלה זו יש להפריד בין המאבקים שהתנהלו בהנהגת אגודת ישראל העולמית ובין מאבקים בהנהגות הארציות. החיכוך בין ההנהגה הפוליטית להנהגה הרוחנית - מועצת גדולי התורה - חסר בתקופת השואה את ההיבט המעשי. הצורך של מקצת מגדולי התורה לנדוד מביתם ולמצוא מקלט בארצות אחרות, ומות גדולי תורה אחרים בשואה, לא אפשר פעילות כלשהי של הנהגה זו, ולמעט התבטאויות יחידים בתחום התאולוגי, הם לא היו מעורבים, כמנהיגים דתיים, בקביעת מדיניות ההצלה.

שלושה מוקדי הכוח של ההנהגה העולמית פעלו בארצות שונות והתמקדו במישורים שונים של עבודת ההצלה. אגודת ישראל בבריטניה התמקדה בפעילות במישור המדיני ופעלה, לבדה, להשגת עזרה מצד גורמים בין-לאומיים כגון ממשלת בריטניה, ממשלת אירלנד וממשלות גולות שקבעו את מקום מושבן בלונדון.

המחנה האגודאי בארצות-הברית התמקד בפעילות מדינית בקרב גורמים פוליטיים אמריקאיים ובאירופה עסק בפעילות עזרה והצלה כגון השגת מידע, העברת מסרים, ומשלוח חבילות מזון לפליטים.

אגודת ישראל בארץ-ישראל התמקדה בפעילות בקרב ועדי ההצלה במטרה לאפשר לפליטים להגיע ארצה. בפעילות המדינית פנתה בעיקר לגורמים פוליטיים שפעלו בארץ-ישראל.

החלוקה הזאת של עבודת ההצלה, שנעשתה מתוך כורח השעה וללא תכנון מראש, אפשרה פעילות הצלה מקבילה ואף יעילה, ללא פגיעה בעבודת ההצלה.

שונה היה המצב בפעילות ההנהגות הארציות של אגודת ישראל בארצות-הברית ובארץ-ישראל.

בארצות-הברית פעלו ארבעה גופים של אגודת ישראל במקביל - צא"ל, אגודת ישראל, נשיא אגודת ישראל העולמית, ואגודת הרבנים האותודוקסים של ארצות-הברית וקנדה - בלא שהייתה ביניהם חלוקת עבודה ברורה ולרוב ללא תיאום. מצב זה הביא למעין תחרות ביניהם, שהיה בה כדי לפגוע בעבודת ההצלה. לדוגמה, לצרכי ההצלה, התרימו כמה וכמה גופים של אגודת ישראל בו-זמנית קהל יעד אחד; אל גורמים מדיניים פנו כמה גופים במקביל; הסכמות עם גורמי הצלה שאינם שייכים לאגודת ישראל, כג'וינט, התקבלו רק על-ידי חלק מהגופים של אגודת ישראל. כל זאת ודאי היה יכול לפגוע ביעילות עבודת ההצלה. לעומת זאת, בארץ-ישראל, התבטא המאבק בהנהגה בפעילות אופוזיציונית מתמדת, שנועדה לפגוע בשיתוף הפעולה שהנהגה האגודאית קיימה בעבודת ההצלה עם גופים ציוניים ועם הסוכנות היהודית. במצב זה ייתכן שלמאבק היה גם פן חיובי, שכן הוא דרבן את ההנהגה בארץ-ישראל לנקוט בעמדות כוחניות בדרישותיה להרחיב את עבודת ההצלה, להגדיל את סמכויות ועדי ההצלה ולמנוע קיפוח פליטים חברי אגודת ישראל בהצלה.

למאבק בתוך הנהגת התנועה העולמית לא הייתה השפעה על מידת עצמתם הפוליטית בתקופת המלחמה. עצמתו של כל אחד משלושה מוקדי הכוח נבעה קודם לכול מאישיות המנהיגים שעמדו בראשם. מצב דומה התקיים באגודת ישראל העולמית עד שנות הארבעים. רוב חברי התנועה ישבו במזרח אירופה, אבל מנהיגותה הפוליטית התרכזה במערב אירופה.

גורם נוסף שהשפיע על היווצרות מוקדי הכוח היה מיקומם במרכזי הפעילות הבין-לאומית של בנות-הברית והפעילות שנגעה להצלה, ללא התאמה בין גודל ההסתדרות האגודאית למידת ההשפעה שהייתה לה. משום כך הייתה הפעילות המדינית של אגודת ישראל בלונדון ובניו-יורק נרחבת מזו שבארץ-ישראל אף שהסתדרות אגודת ישראל בארץ-ישראל הייתה, מספרית, ההסתדרות הגדולה ביותר ובראשה עמדו חברי הוועד הפועל העולמי.

נוכל לסכם את עבודת ההצלה של המחנה האגודאי בשלושה מאפיינים:

א. פעילות מאומצת במטרה להציל יהודים בכל דרך אפשרית, ללא מגבלות, ומתוך נכונות לפעול בניגוד לתפיסות עקרוניות של התנועה, להפר חוקי מדינה ולהתקשר אפילו עם האויב, במידה שהדבר נדרש לשם הצלת יהודים מאירופה הכבושה.

ב. הפניית המאמצים להצלה והמשאבים לעזרה בראש וראשונה לעבר מעגל המנהיגות הרוחנית ותלמידי הישיבות; במעגל השני היו חברי התנועה שמן השורה. הדאגה לכלל יהודי אירופה באה לביטוי רק במישור העקרוני ובפעילות המדינית.

ג. מגמה מתמדת לשיתוף פעולה עם ארגוני הצלה יהודים אחרים, מתוך רצון להיעזר במשאביהם הכלכליים ובקשריהם המדיניים, אך גם מתוך תחושת הצורך באחדות יהודית וערבות יהודית הדדית נוכח השואה.

כמה היבטים בתרבות הפוליטית של אגודת ישראל עיצבו את מדיניות ההצלה האגודאית: אגודת ישראל כתנועה שמרנית-דתית לא ראתה באמנציפציה מטרה להגשמה וממילא חשה עצמה מחויבת פחות ממחנות יהודיים אחרים להקפיד על נאמנות אזורית לארץ המגורים; ממילא לא התלבטה בנושא "הנאמנות הכפולה", והמחויבות לעם היהודי האפילה על כל מחויבות אזורית למדינה המארחת. תפיסה זו אפשרה לבצע פעולות הצלה שלא עלו בקנה אחד עם דרישות החוק של המדינות שבהן נעשו הפעולות.

המושג המסורתי של הערבות ההדדית ל"כלל ישראל" היה גורם חשוב בשיקולי מנהיגות האגודה בנושא ההצלה, והערבות ההדדית באה לביטוי במיוחד כלפי חברי המחנה האגודאי. הערבות ההדדית לצד התפיסה הייחודית של לומדי התורה באשר לעליונותו הדתית של עולם התורה והעובדה שמנהיגות התנועה באה מתוך אוכלוסייה זו - הם שהעלו את נושא הצלת הישיבות מעבר לכל נושא אחר.

ההתייחסות להקמת ישות מדינית בארץ-ישראל הייתה גם היא גורם בקביעת מדיניות

ההצלה. צא"י ואישים כמו רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל, חששו מהקמת מדינה בארץ-ישראל כשהרוב החילוני בה עלול לפגוע באורחות החיים של המחנה החרדי. הם ביקשו לדחות קבלת החלטה בנושא זה וחיפשו פתרונות מדיניים חלופיים, גם כדרך להתמודד עם השאלה הערבית. העיסוק בהצלה היווה אפיק נוח להימלט בו מהשאלה הקשה שעמה נאלצו להתמודד עד לשואה - האם הקמת בית לאומי יכולה לפגוע במחנה החרדי בארץ-ישראל, במאזן הכוחות הקיים בין המחנה החרדי למחנה החילוני. ייתכן שהדרישה המתמדת מצד מנהיגי אגודת ישראל להפנות את כל המשאבים להצלה במקום לעבודה הארץ-ישראלית, נבעה גם מהגישה השלילית האמורה בנושא המדיני הארץ-ישראלי.

אגודת ישראל הייתה עד למלחמה מבודדת בזירה הפוליטית-היהודית: רוב התנועות היהודיות - סוציאליסטיות או ציוניות - נקטו בעמדות אנטי-דתיות וראו באגודת ישראל תנועה פוליטית שמרנית שאין לה מקום בחברה היהודית של המאה העשרים. התנועה הדתית השנייה - המזרחי - השתייכה להסתדרות הציונית והייתה יריבה לאגודת ישראל.

המלחמה הגבירה באגודת ישראל את הרגשת הבידוד וחוסר האונים: המחסור במשאבים כלכליים משלה שיאפשרו פעילות הצלה עצמאית; התחושה שנוהגים באפליה כלפי אגודת ישראל לשלוחותיה: באמריקה - מצד ארגונים יהודים שסירבו לפעול למען הגירת מספר רב של תלמידי ישיבות לארצות-הברית; בישראל - נוכח אפליית חברי אגודת ישראל בעלייה ארצה; תחושת הבידוד הפוליטי של אגודת ישראל בארצות-הברית גברה נוכח אי שיתופה בוועידה היהודית ופירוק המסגרת המשותפת הקודמת.

הבידוד הפוליטי לצד תחושת החורבן הגמור נוכח אבדן רוב חברי התנועה ומנהיגיה הביאו להתלבטות מתמדת בין הרצון לשתף פעולה עם ארגונים יהודים ובין הרצון לפרוש ולקיים פעילות הצלה עצמאית. תחושת הבידוד הייתה בין הגורמים שדחפו את מנהיגי אגודת ישראל לחפש פתרונות הצלה לא שגרתיים באופן עצמאי ולפעול בצורה כוחנית יותר ובמנותק מארגוני הצלה אחרים. יחד עם זאת, במאבק הפנימי גברה לרוב הגישה שציידה בשיתוף פעולה מסיבות תכליתיות, ומנהיגי אגודת ישראל ניסו ללא הרף להקים מסגרות הצלה משותפות להם ולארגונים אחרים. בארצות-הברית ובבריטניה הוקמו מסגרות פעילות משותפות לאגודת ישראל ולארגונים אחרים, לרוב רק לפרקי זמן קצרים, ששימשו בעיקר כבמה לחילופי מידע. בארץ-ישראל התקיים שיתוף פעולה עם הסוכנות היהודית, במסגרת נציגות פולין ובמסגרת ועד ההצלה המאוחד. הפעילות המשותפת במסגרת ועד ההצלה המאוחד הייתה נמרצת במיוחד ונמשכה תקופה ארוכה - שלוש שנים - עד לסיום המלחמה; ובזה היה ייחודה.

שיתוף הפעולה עם הסוכנות בזמן המלחמה לא הניב פירות רבים. הסוכנות היהודית לא נענתה לדרישות מנהיגי אגודת ישראל: היא לא העמידה את נושא הצלת יהודי אירופה בראש סדר העדיפויות וממילא לא הפנתה לנושא את מרב משאביה הכלכליים כדרישת אגודת ישראל.

הנהלת הסוכנות ונציגי באירופה אף נקטו במדיניות עלייה שהפלתה את חברי אגודת ישראל לרעה. על אף כל זאת נמנעו מנהיגי אגודת ישראל בארץ-ישראל מלתקוף את הסוכנות ואת התנועה הציונית בתוך המחנה האגודאי. הם לא העלו את האפשרות לנתק את הקשרים שנוצרו בינם לבין הסוכנות היהודית במסגרת ועד ההצלה המאוחד ומחוצה לו. כמה וכמה סיבות היו למנהיגי אגודת ישראל כדי להעדיף את המשך שיתוף הפעולה ולא לעורר במחנה האגודאי דרישות לניתוק הקשר עם הסוכנות.

בזמן המלחמה הם הבינו כי אין להם שום חלופה לשיתוף הפעולה עם הסוכנות היהודית, חוסר המשאבים הכלכליים שלהם מנע כל אפשרות לפעילות עזרה והצלה עצמאית. הסוכנות הייתה הגוף היחיד בארץ-ישראל שלרשותו היו האמצעים הכלכליים; בידה ניתנה גם הסמכות לחלק את רישיונות העלייה לארץ-ישראל. ראשי אגודת ישראל ראו גם חשיבות לקיים שותפות עם הסוכנות לאחר המלחמה על מנת לבנות מקלט לשארית הפליטה האגודאית¹¹¹⁴ ולהקים מחדש בארץ ישראל את הישיבות שאבדו. ראשי אגודת ישראל טענו שהתבדלות התנועה ממוסדות היישוב ומהתנועה הציונית הכזיבה, והימנעותה שנים רבות מלנקוט עמדה חד-משמעית כלפי ארץ-ישראל מנעה מהם לבסס עמדות חזקות שיאפשרו עלייה גדולה של פליטים אגודאים בתוך המלחמה; שיתוף הפעולה ההדוק עם התנועה הציונית בבניית ארץ-ישראל והעמדה החיובית כלפי העבודה הארץ-ישראלית באו מאוחר מדי ובמידה קטנה מדי שלא תאמה את האירועים. ברויאר היה המנהיג האגודאי היחיד שעמד על כך לפני שפרצה המלחמה:

רוח השנאה ליהדות צועדת על-פני רחבי תבל כולה. בכל מקומות פזוריהם של נדחי ישראל - תתנועע האדמה תחת רגליהם... ותובעת בקול גדול ולא יסף יקיצה. פריצת גדרים והתפרצות לתוך הארץ הקדושה. האם גם אנו נכונים ומזומנים להתפרצות כזו? הציונות מזומנה היא הייתה מזומנת ועומדת לכך מהשעה הראשונה ליצירתה... אנחנו עם ישראל שומרי התורה אטמנו את אזנינו משמוע את הקול הציוני.¹¹¹⁵

עם פרסום הידיעות בדבר ההשמדה, קבל ברויאר על שאגודת ישראל לא השכילה לבנות את ארץ-ישראל ולהעלות אליה את המוני חבריה: "... מי זה אשר אינו רואה כמה איחרנו את המועד, עשרים וחמש שנה יכולנו לבנות כאן בארץ-הקודש מלכות שמים, להמליך שלטונו של הקב"ה על כל הארץ ולא עשינו".¹¹¹⁶

בלוי, שהרבה בקריאות שבר נוכח פרסום הספר הלבן ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה, קבל: "המעפילים הקדימו לעלות, הם עלו שלא עפ"י ה', הם השאירו במדבר את ארון בית ה', והם העפילו לעלות לכבוש את הארץ טרם שנתנה להם מפי הגבורה. והיהודים הללו

1114 דוגמה לכך ניתן לראות בקשרים הייחודיים שנוצרו בין ויצמן למנהיגי אגודת ישראל - פונד תשנ"ט, עמ' 190 - 191.

1115 ברויאר תשכ"ב, עמ' 241.

1116 הכנס הארצי של אגודת ישראל לרגלי גזירת השמד באירופה, [דברי] דוקטור יצחק ברויאר, קול ישראל, 3.12.1942, תוספת לגיליון.

[שומרי תורה ומצוות] הרבבות האלה יוצאי הגלות בימינו אחרו לעלות... הם יוצאים בשעה האחרונה...¹¹¹⁷ לוינ'טען עם סיום המלחמה: "אם היינו לפני 35 שנה, כאשר הנחנו את היסוד לאגודה בקאטוביץ, מחליטים להשתרש בארץ-ישראל, אפשר שהרבה היו ניצולים מהשואה האיומה וגם פניה של ארץ-ישראל היו אחרים".¹¹¹⁸

ההתמודדות הנפשית של המחנה האגודאי עם השואה הייתה קשה מזו של מחנות חילוניים בעם היהודי. מרכזי התנועה חרבו, רוב חבריה אבדו, הישיבות באירופה - המרכזים הרוחניים והבסיסים האלקטורליים - חרבו, רבים ממנהיגיה הפוליטיים והרוחניים אבדו.

אבל אישי על חורבן הבית שבגולה ועל מותם של בני משפחה, ואבל חברתי נוכח הפגיעה הקשה במנהיגות התנועה ובחבריה, היו נחלתם של כל המחנות בעם היהודי. במחנה האגודאי נוספו שני היבטים ייחודיים שהמנהיגות נדרשה להתמודד עמם: חורבן עולם הישיבות - הישיבה הייתה הרבה מעבר למערכת מוסדות להכשרת האליטה של המחנה האגודאי. היא הייתה המסגרת לקיום מצוות תלמוד תורה - מן החשובות שבמצוות היהדות. עולם הישיבות שבפולין היה מרכז המחנה החרדי ונושא התורה בעולם היהודי של המאה העשרים. חורבן הישיבות בפולין והשמדתם של המוני בני הישיבות וראשיהם גרם לשבר חברתי קשה במחנה החרדי ולתחושת אבדן נושאי התורה.

היבט ייחודי שני היה הצורך של המאמין האגודאי למצוא הסבר לקיום השואה בעולם המתנהל בהשגחה אלוהית, ואשר בו החרדים היו הנפגעים הראשונים.

בשלוש דרכים ניסתה מנהיגות אגודת ישראל להתמודד עם השואה, ואלה הן: בשנים הראשונות נקטה המנהיגות בדרך של שתיקה והשתקה; היה זה ניסיון להימלט מידיעות האויב ולהיחבא אולי אף באופן ילדותי, בתקווה שהמלחמה לא תיארך זמן רב, בנות-הברית תנצחנה והחורבן לא יהיה גדול.

הדרך השנייה הייתה לבנות מיתוס שייתן ליחיד ולקבוצה את הכוח להמשיך ולסבול. ייתכן שמיתוס הגבורה הפסיבית לא נבנה רק על רקע ההתנגדות העקרונית של מקצת מנהיגי אגודת ישראל למרד גטו ורשה, אלא בניסיון להעניק גאווה קבוצתית וסיבה להמונים להמשיך ולחיות, בעוד שעם מיתוס המרד יכלו להזדהות רק יחידים. המרד לא היה יכול להביא נוחם להמונים ואף היה עלול לגרור מעשי התאבדות, ומכאן דברי בלוי על ייאוש המורדים ועל האיסור שחל על המאמין להתייאש.

ההסברים התאולוגיים השונים לשואה באו להשלים את ניסיון המנהיגות האגודאית לעזור למחנה האגודאי להתמודד עם השואה. היה בהם ניסיון להציג תכלית למוות בשואה ולהראות מעבר לה, תקווה. המנהיגות נמנעה מלהסביר את השואה ב"הסתר פנים", שכן הסבר שכזה לא היה יכול לענות למצוקה הנפשית של המוני חברי המחנה האגודאי. השואה הביאה על

1117 בלוי תש"ו, עמ' קנח.

1118 ד' טלזנר, ועידת קאטוביץ בתוככי ירושלים, הצפה, 25.1.1980, עמ' 2.

היחיד ועל החברה תחושות של אימה ובדידות בעולם מתמוטט. הסתר פנים היה מונע אף את הקרבה האלוקית שיכולה להיות מקור נחמה למאמין.

עם סיום המלחמה התמודדה מנהיגות אגודת ישראל עם שני סוגי אתגרים - האחד תוצר ישיר של השואה - שיקום התנועה ובנייה מחדש של הישיבות, והאחר - התמודדות חברתית ופוליטית עם הקמת מדינת ישראל. מנהיגות אגודת ישראל לא מצאה לנכון לחפש דרך להנציח את זכר הנרצחים בשואה במסגרת התנועה והעדיפה להותיר את הזיכרון בתחום היחיד. ייתכן שההימנעות מדיון ציבורי חוזר ונשנה במהות השואה, שכל הנצחה שכזו נושאת עמה, היה עוד ניסיון להתמודד עם המשבר התאולוגי שסבב את השואה.

מדי פעם נשמעו קולות מתוך המחנה האגודאי שקראו למנהיגות התנועה למסד את הזיכרון הקבוצתי של השואה: בתשי"ט, בעת שהכנסת דנה בקביעת יום זיכרון לשואה, קראו עורכי המודיע לגדולי התורה "לקבוע אמצעים להחדרת תודעת היגון והאבל וקביעת מסגרות וכללים להנצחתה בצורה ובתוכן מקורי ובמועד מתאים".¹¹¹⁹ שנה לאחר מכן קבל עיתונאי המודיע, ביטאון אגודת ישראל העולמית, על שאין סמכות הלכתית שתקבע יום זיכרון כשם שנקבעו צומות על אסונות קשים אחרים שפקדו את העם.¹¹²⁰ הקריאות להנצחה אגודאית של השואה לא נפלו על אוזן שומעת, וראשי אגודת ישראל לא קבעו מועד ייחודי להתייחדות עם זכר השואה ואף לא קבעו יום צום או תפילות ייחודיות לנושא זה, כפי שהדבר נעשה לגבי אסונות לאומיים שאירעו בעבר. אגודת ישראל גם לא פעלה לתייעוד השואה; ארכיון אגודאי לתייעוד השואה הוקם במדינת ישראל רק בראשית שנות השבעים, כיזמה פרטית של משה פראגר, חוקר שואה מן המחנה האגודאי. פראגר, שעסק רבות בניסיונות לתעד את הגבורה האגודאית ולהנציחה, נימק את חוסר התייעוד ההיסטורי של הגבורה האגודאית בכך שרוב מנהיגי אגודת ישראל נרצחו, והנותרים אינם רואים את החשיבות והצורך בפרסום מעשי הגבורה.¹¹²¹ עם זאת מצאה אגודת ישראל דרך ייחודית לעסוק בשואה, כנראה ביזמת פראגר: ביום א' בסיון תשי"ט - מיד לאחר חקיקת חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה - החלה רשת החינוך האגודאית - בית יעקב - להוציא לאור "ירחון לעניני חינוך, ספרות ומחשבה", שנועד לשמור על הקשר ולהדריך את בוגרות בית יעקב.¹¹²² ברוב גיליונות הירחון שיצאו לאור עד לשנת תש"ם, הוקדש מדור לנושא השואה - לרוב בהקשר למחנה האגודאי.¹¹²³

כפי שהמנהיגות האגודאית נמנעה מהנצחת זכר השואה במסגרת התנועה, כך גם הסתייגה מהחלטות הכנסת לקבוע יום זיכרון ממלכתי לשואה; משנקבע יום שכזה, הסתייגה אגודת

1119 הד היום, המודיע, כ"ז בניסן תשי"ט, עמ' 2.

1120 מ' אחיטוב, הנצחת השואה כיצד?, המודיע, כ"ח בניסן תש"ך, עמ' 2.

1121 משה פראגר, אגדה שטרם נכתבה - מקדשי השם בדורנו, בית יעקב, אלול תשי"ט, עמ' 6. פראגר היה מעורב בהקמת מוסד יד ושם ונמנה עם חברי המועצה הבין-לאומית שלו; כתב את הערך אושווינצים באנציקלופדיה העברית. הקים בבני ברק את "גנוך קדוש השם" - ארכיון אגודאי לשואה.

1122 בית יעקב, א סיון תשי"ט, עורך פ. לוין, מאניפסט הירחון ב"דבר המערכת".

1123 גולדברג תשנ"ח, עמד בהרחבה על תוכן המדור וסיכם את הנושאים שהועלו במסגרתו.

ישראל מהאופי הטקסי שהוקנה לו. ב-12 באפריל 1952 החליטה הכנסת לקבוע את יום כ"ז בניסן כיום השואה ומרד הגטאות - יום זיכרון-עולם לבית ישראל. חבר הכנסת מרדכי נורוק הציג את ההחלטה ונימק את המועד שנקבע שרוב השחיתות של יהדות אירופה ומרד הגטאות התקיימו במועד הזה.¹¹²⁴

ב-5 באפריל 1959 חוקקה הכנסת את חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה, ובו נקבעו הטקסים הממלכתיים ש"יבטיחו קיום יום הזיכרון בכל המדינה בצורה אחידה והולמת".¹¹²⁵ גרוס, נציג אגודת ישראל בכנסת, תקף את החוק החסר סממני אבל מסורתיים כתפילה וקניות, וכל כאב האומה יבוא לביטוי בשתי דקות של דומייה.¹¹²⁶ בדיון שהתקיים במארכס 1961 בהצעת תיקון לחוק, דרשו נציגי אגודת ישראל לתת ליום הזיכרון אופי יהודי מסורתי "מדוע לא יהיה חוק זה חוק יהודי מקורי של התייחדות עם זכר הנשמות כפי הנהוג בישראל בכל הדורות כלימוד משניות בבתי כנסיות ואמירת קדיש ואזכרה אל מלא רחמים לנשמות הקדושים... חוק שבלוני חילוני זה אינו מבטא בשום פנים את האבל האמיתי על השואה מחרידה..."¹¹²⁷

במאמר מערכת בהמודיע חזר גרוס ותקף את התוכן שהוקנה בחוק ליום הזיכרון, כחסר זיקה למסורת היהודית וכמחייב גינונים ממלכתיים שאין בהם כדי לעורר את הנפש למחשבה ולאבל כראוי ליום זה - "התכנית שנקבעה ליום זה על ידי שלטונות חילוניים אינה יכולה לענות על רגשות חבויים בלב אדם".¹¹²⁸ הביקורת על אופיו של יום הזיכרון חזרה ונשנתה גם בשנים שלאחר חקיקת החוק.¹¹²⁹ במחנה החרדי הייתה כמיהה להתייחדות מסורתית שבתחום היחיד וקהילתו; סוג התייחדות שמאפשר שיח בין המאמין לבוראו, בניסיון למצוא נוחם ותשובות לשאלות כה קשות שהשואה הציבה בפני המאמין.

1124 דברי הכנסת, כרך 9, עמ' 1657.

1125 הצעות חוק 384, 1 באדר ב תשי"ט.

1126 דברי הכנסת, כרך 26, עמ' 1385. דברי ח"כ שלמה יעקב גרוס.

1127 דברי הכנסת, כרך 31, עמ' 1301. דברי ח"כ יצחק מאיר לוין.

1128 [מאמר המערכת] הד היום, ש"י גרוס, נמלא את חובותינו כלפי הקדושים, המודיע, כ"ז בניסן תשי"ט, עמ' 2.

1129 המודיע, עמ' 2, כ"ז בניסן: א' אביטוב, הנצחת השואה כיצד?, תש"ך; מיום ליום - עם זכר הקדושים, תשכ"ו; א' ויס, יארצייט של גבורה, תשכ"ט; מיום ליום - יום זכרון - כיצד?, תשל"ג.

רשימת הקיצורים

ארכיונים

אא"ע ארכיון ההסתדרות העולמית של אגודת ישראל

אי"ח ארכיון היהדות החרדית

אמ"מ ארכיון המרכז העולמי של המזרחי

אא"י ארכיון המרכז הארצי של אגודת ישראל

אא"א ארכיון אגודת ישראל בארצות-הברית

איו"ש ארכיון יד ושם

גח"ו גנוז חיים ויצמן

אל"ג ארכיון בית לוחמי הגטאות

גק"ש גנוז קדוש השם

אצ"ד ארכיון הציונות הדתית

אצ"מ הארכיון הציוני המרכזי

אתע"י הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי

מז"י מכון ז'בוטינסקי בישראל

ארגונים וחברות

אצ"ל ארגון צבאי לאומי

אליאנס Alliance Israelite Universelle

בונד יידישער ארבעטער-בונד אין רוסלאנד, ליטע און פוילן

ג'וינט The American Jewish Joint Distribution Committee

היא"ס Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society

היג'פס Hilfsvereien für Jüdische Flüchtlinge im Ausland

הצ"ח ההסתדרות הציונית החדשה

זיטוס Zydowskie Towarzysto Opiekie Społecznej

יט"א יידישע טלעגראפן אגענטור

יק"א Jewish Colonization Association

מפא"י מפלגת פועלי ארץ ישראל

מק"י מפלגה קומוניסטית ישראלית

נ.י.ק. Nippon Yusen Kaisa

סט"א סוכנות טלגרפית ארץ-ישראלית

פא"י פועלי אגודת ישראל

פאג"י פועלי אגודת ישראל ירושלים

צא"י צעירי אגודת ישראל

קק"ל הקרן הקיימת לישראל

רשימת המקורות

- אורבך תשל"א = חז"ל פרקי אמונות ודעות, ירושלים: י"ל מאגנס.
אורבך תשמ"ח = אפרים א. אורבך, מעולמם של חכמים, ירושלים: י"ל מאגנס.
אורבך תשנ"ח = אפרים א. אורבך, מחקרים במדעי היהדות, ירושלים: י"ל מאגנס.
אורליאן תשט"ו = יהודה ליב אורליאן, לשבעים ולרעבים, תל אביב: נצח.
אחר האספ תשל"א = אחר האספ, [יחזקאל סרנא], ירושלים: ללא ציון שם ההוצאה.
אטיאש תשכ"ג = משה אטיאש, ספר תעודות של הועד הלאומי לכנסת ישראל, ירושלים: דפוס רפאל חיים הכהן.
אידישע שטימע: ארגאן פון אגודת ישראל אין אמעריקא.
אייבשיץ תש"ס = יהונתן אייבשיץ, יערות הדבש, ירושלים: מכון משנת דוד.
Reuben Ainsztein, Jewish Resistance In Nazi-Occupied Eastern Europe, New York: Barnes & Noble
אלה אזכרה תשט"ז = אלה אזכרה, ניו יורק: המכון לחקר בעיות היהדות החרדית.
אליאש תשמ"ב = שולמית אליאש, "הצלת ישיבות פולין שנמלטו בראשית המלחמה", ילקוט מורשת, לב, כסלו תשמ"ב, עמ' 127-168.
אלטר תרצ"ז = אברהם מרדכי אלטר, אוסף מכתבים ודברים, ווארשא: פ' לוין.
Almond, Gabriel A., Bingham G. Powell, Comparative Politics A Developmental Approach, Boston: Little, Brown
אנגל תשמ"ז = דוד אנגל, הסכסוך הפולני-סובייטי כגורם בהתייחסותה של ממשלת פולין הגולה לשואה, שבות, כרך 12, עמ' 23-42.
David Engel, The Polish Government-In-Exile And The Holocaust: Stanislaw Kot's confrontation, With Palestinian Jewry, November 1942 - January 1943 - Selected Documents, Polin, Vol. 2, p. 269-309
David Engel, Facing A Holocaust, The Polish Government-In-Exile And The Jews 1943-1945, Chapel Hill&London: The University Of North Carolina Press
א קול אין מדבר = ביטאון אגודת ישראל בגטו ורשה, בתוך עיתונות המחתרת היהודית בווארשה, כרך ה עמ' 221, ערך יוסף קרמיש, כרך ו עמ' 133, ערך ישראל שחם.
ארד תשל"ג = יצחק ארד, "ריכוז הפליטים בוויילנא ערב מלחמת העולם השנייה", קובץ יד ושם, ט, עמ' 165-176.
אש תשכ"ח = שאול אש, "תגובת יהודי העולם למישטר הנאצי בראשיתו", ילקוט מורשת, לב, אדר תשכ"ח, עמ' 118-126.
אשכולי תשמ"ח = חוה (וגמן) אשכולי, מפלגת פועלי ארץ ישראל מול שואה והצלה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן: אונ' בר אילן.

- אשכולי 1994 = חוה (וגמן) אשכולי, מפא"י לנוכח השואה 1939-1942, ירושלים: יד בן-צבי.
- באואר תשל"ג = יהודה באואר, "פעולות הצלה דרך וילנא", קובץ יד ושם, ט, עמ' 177-184.
- באואר תשל"ו = יהודה באואר, "פרשת המשא ומתן בין סאלי מאיר לבין נציגי הס"ס בשנים 1944-1945", ניסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה - הרצאות ודיונים בכינוס הבין-לאומי השני של חוקרי השואה, י' גוטמן עורך, ירושלים: יד ושם.
- באואר 1981 = Yehuda Bauer, *American Jewry and The Holocaust*, The American Jewish Joint Distribution Committee 1939-1945, Detroit: Wayne State University Press
- באואר 1983 = יהודה באואר, "מדיניות חוץ יהודית בתקופת השואה", הארץ, 14.4.1983, עמ' 7-8.
- באואר 1994 = Yehuda Bauer, *Jews For Sale? Nazi-Jewish Negotiations 1933-45*, New Haven and London: Yale University Press
- באומל תשנ"ב = יהודית תידור באומל, "קול בכיות": השואה והתפילה, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- באומל 1992 = Judith Tydor Baumel, "The Ninety-Three Bais Yaakov Girls of Cracow: History or Typology?", *Reverence, Righteousness And Rahmaut Essays in Memory of Dr. Leo Jung*, ed. J. Schacter, London: Joson Aronson
- באומל 1995 = יהודית תידור באומל, "תגובות למרד בעולם החרדי", דפים לחקר תקופת השואה, מאסף י"ב, עמ' 289-308.
- באומל 1998 = Judith Tydor Baumel, *Double Jeopardy, Gender and the Holocaust*, London: Vallentine Mitchell
- בולצ'ובר 1993 = Richard Bolchover, *British Jews and The Holocaust, Britain*: Cambridge University Press
- ביס 1975 = Andre Biss, *A Million Jews To Save*, New York: A.S. Barnes
- בית יעקב, ירחון לענייני חנוך ספרות ומחשבה.
- בלוי תש"ד = משה בלויא, סקירה על פעולות מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל, סיון תש"א-סיון תש"ד, פתח תקוה: מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל.
- בלוי תש"ו = משה בלוי, על חומותיך ירושלים, ירושלים: נצח.
- בלוי תשמ"ג = משה בלוי, כתבי משה בלוי, ירושלים: משאבים.
- בן-אבנר תשנ"א = יהודה בן-אבנר, מפתח לידיעות על היהדות החרדית, האנטישמיות ורדיפות היהודים בגרמניה 1918-1938 בבטאונה של היהדות החרדית "דר איסראליט", רמת גן: אונ' בר אילן.
- בן-אבנר תשמ"ד = יהודה בן-אבנר, "מגמות של איחוד ופילוג ביהדות האורתודוקסית בגרמניה בשנים 1934-1935", קשב, קובץ מחקרים מקורות וידיעות מטעם המכון לחקר השואה, אונ' בר אילן.
- בן אלישר 1978 = אליהו בן אלישר, קשר ההשמדה מדיניות החוץ של הרייך השלישי והיהודים 1933-1939, ירושלים: עידנים.

- בן גוריון 1973 = דוד ב-גוריון, זכרונות, תל אביב: עם עובד.
- בן-גוריון 1997 = דוד בן-גוריון, נילחם כאומה, זכרונות מן העזבון, תל-אביב: עם עובד.
- בנדיקט 1944 = Libby Benedict, Reaction To Events Overseas, The American Jewish Year Book, vol. 45, p. 191-198
- בקון 1996 = Gershon C. Bacon, The Politics Of Tradition, Agudat Yisroel In Poland 1916-1939, Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University
- בקון טז = גרשון בקון, "פוליטיקה ארצית, אידאולוגיה שמימית אגודת ישראל בפולין לנוכח עליית הנאצים לשלטון בגרמניה", דפים לחקר השואה, מאסף טז, עמ' 57-67.
- בראשית רבה = מדרש בראשית רבה, ירושלים: לוי-אפשטיין, תשל"ד.
- ברויאר תש"א = יצחק ברייער, "לאן?", דבר אגודת ישראל בשעה זו, פתח תקוה: הועדה המכינה של הועדה הארצית, סיון תש"א, עמ' 3-8.
- ברויאר תש"ד = יצחק ברויאר, "אהבת המדינה ואהבת האדם", בתוך, אלול תש"ד, עמ' 8-9.
- ברויאר תש"ה = יצחק ברייער, מוריה: יסודות החינוך הלאומי תורתי, ירושלים: המרכז למען ספרות חרדית בארץ ישראל (נצח).
- ברויאר תשכ"ב = יצחק ברייער, "עם התורה וארץ הקודש", לאור הנצח, ערך משה פראגר, ניו יורק: המכון לחקר בעיות היהדות החרדית.
- ברויאר תשמ"ב = יצחק ברויאר, מוריה - ציוני דרך, ירושלים: מוסד הרב קוק.
- ברויאר 1982 = יצחק ברויאר, נחליאל יסודות החינוך למצוות התורה, ירושלים, מוסד הרב קוק.
- ברויאר תשמ"ח = יצחק ברויאר, דרכי, ירושלים: מוסד יצחק ברויאר.
- ברזל תשמ"ז = נעימה ברזל, "הקשר בין משלחת היישוב בקושטא לבין קבוצת העבודה בסלובקיה, ינואר 1943 - אוקטובר 1944", דפים לחקר השואה, מאסף ה, עמ' 277-292.
- בריטמן וקראוט 1987 = Richard Breitman and Alan Kraut, American Refugee Policy And European Jewry, 1933-1945, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press
- ברלס 1944 = חיים ברלס, דיווח על הפעולות בתורכיה בתקופת אוקטובר 1943 - ספטמבר 1944, עמ' 1-12, 28.11.1944, אצ"מ S25/5026.
- ברלס תשל"ה = חיים ברלס, הצלה בימי שואה, תל-אביב: הקבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות.
- גוטליב 1973 = Moshe Gottlieb, "In The Shadow of War: The American Anti Nazi Boycott Movement in 1939-1941", American Jewish Historical Quarterly, Vol. 62, P. 146-159
- גוטליב 1988 = Zable Amy Gotlib, Men Of Vision, Anglo-Jewry's Aid To Victims Of Nazi Regime 1933-1945, London: Wedenfeld&Nicolson
- גוטמן תשל"ז = ישראל גוטמן, "נוכח גירוש יהודי ורשה בקיץ 1942", נסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, ירושלים: יד-ושם, עמ' 331-349.
- גוטמן וגרייף 1988 = The Historiography of The Holocaust Period, y. Gutman and

G. Greif ed., Jerusalem: Yad Vashem

גולדברג תשנ"ח = עמוס גולדברג, השואה בעיתונות החרדית בין זיכרון להדחקה, יהדות זמננו, כרך 11-12, עמ' 155-206.

ג'ונס Philip Jones, Britain And Palestine 1914-1948, The British Academy = 1979 by The Oxford University Press

גלבר תשמ"ז = יואב גלבר, "המשלחת בקושטא במוקד תגובת היישוב לשואה", דפים לחקר תקופת השואה, מאסף ה, עמ' 265-276.

Alex Grobman, "What Did They Know? The Jewish American = 1979 Press and the Holocaust. 1 September 1939 - 17 December 1942", American Jewish History, Vol. 68, Num. 3, p. 327-352

גרודזינסקי 1970 = חיים עוזר גרודזינסקי, אחיעזר - קובץ איגרות פרקי חיים, בני ברק: נצח. גרינבוים תש"ז = יצחק גרינבוים, בימי חורבן ושואה, ירושלים - תל-אביב: הוצאת חברים.

Gershon Greenberg, 'Faith Ethics and the Holocaust': Orthodox = 1988 Theological Responses To Kristallnacht: Chayyim Ozer Grodzensky ('Achiezer') and Elchonon Wassermann, Holocaust and Genocide Studies, Vol. 3, No. 4, 1988, p. 431-441

Gershon Greenberg Responds, Holocaust and Genocide Studies, = 1989 Vol. 4, p. 519-521

Gershon Greenberg, Foundations For Orthodox Theological = 1993 Response to the Holocaust: 1936-1939, Burning Memory Times of Testing and Reckoning, ed. A. I. Eckardt. New York: Pergamon

Gershon Greenberg, "Sovereignty And Catastrophe: Jacob = 1994 Rosenheim's Hurban Weltanschauung", Holocaust and Genocide Studies, Vol. 8, p. 202-224

גרינברג תשנ"ז = גרשון גרינברג, הציבור הדתי ביישוב בארץ-ישראל בתקופת השואה: רשימת פרסומים (מאמרים וספרים) על השקפות בענייני האמונה היהודית והשואה: 1938-1948 רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

Gershon Greenberg, Wartime American Orthodoxy And The = 2000 Holocaust: Mizrahi And Agudat Israel Religious Responses, Michael, Vol. 15, p. 60-94

Gershon Greenberg, "Elhanan Wasserman's Response = 2000 to the Growing Catastrophe in Europe: The Role Of Ha'gra and Hofets Haim Upon His Thought", Journal of Jewish Thought & Philosophy, Vol. 10, p. 171-204

גרנטשטין תשמ"ט = יחיאל גרנטשטין, הגבורה האחרת, ירושלים: מכון זכר נפתלי.

דאס אידישע ליכט, וואכן העפט פאר אידישקייט און חנוך.

דבר, עתון פועלי ארץ-ישראל.

דברי הכנסת

דגלנו, המו"ל מרכז צעירי אגודת ישראל בארץ-ישראל, ירושלים ת"ו.

דובקין תש"ו = אליהו דובקין, העליה וההצלה בשנות השואה, ירושלים: ראובן מס.

דוח אגו"י = Confidential report to the chawerim nichbodim of the Agudas Israel Organization, Jacob Rosenheim, president Agudas Israel World Organization, New York, איו"ש JM14.410 - מסמכי אא"א.

דוח מזרחי תרצ"ט = דין וחשבון של המרכז העולמי של המזרחי לועידה העולמית הט"ז בג'ינבה כ"ד-כ"ח במנחם אב תרצ"ט, ירושלים, תמוז תרצ"ט.

דרוק תשל"ב = ששים שנה לאגודת ישראל, משה עקיבא דרוק (עורך), ירושלים: אגודת ישראל העולמית - הועד הפועל.

דרכו של יודנראט תשכ"ב = דרכו של יודנראט, תעודות מגיטו ביאליסטוק, נחמן בלומנטל (עורך), ירושלים: יד-ושם.

דרכנו: ראה דגלנו.

האנציקלופדיה העברית, ירושלים תל אביב: חב' להוצאת אנציקלופדיות בע"מ.

האנציקלופדיה של השואה, ישראל גוטמן (עורך), תל אביב: יד ושם, ספרית פועלים, 1990. הבקר: עתון יומי.

הגטו האחרון 1995 = הגטו האחרון החיים בגטו לודז' 1940-1944, ערכה מיכל אונגר. ירושלים: יד ושם הדרך: שבועון אגדת ישראל בארץ-ישראל.

הוברבאנד תשכ"ט = שמעון הוברבאנד, קידוש השם, תל-אביב: זכור.

החומה: קובץ מאמרים לחזוק הדת, פנימי לחברי נטורי קרתא.

היסוד: שבועון חרדי, בטאונה של התאחדות חניכי הישיבות.

המודיע: ביטאון אגודת ישראל העולמית.

המלבי"ם = מאיר ליבוש מלבי"ם, ספר התורה והמצוה, תל אביב: מפרשי התנ"ך.

המרי תשכ"ה = המרי והמרד בגיטו ורשא, נחמן בלומנטל, יוסף קרמיש (עורכים), ירושלים: יד-ושם.

הנוער האגודתי: עלון פנימי לתנועת הנוער האגודתי באר"י.

העתיד: עתון פועלי אגודת ישראל בארץ-ישראל.

העמק דבר = נפתלי צבי יהודה ברלין, חומש דברים עם פירוש העמק דבר והרחב דבר, ירושלים: ישיבת וולאזין, תשנ"ט.

הפרדס: קובץ רבני חדש, שיקגו ארצות-הברית.

הפרדס תשי"א = הפרדס ספר היובל, ערך שמחה עלברג, ניו יורק: הפרדס.

הצעות חוק.

הצפה: עיתון התנועה העולמית של המזרחי.

- הקול, עיתון יומי לתנועת אגודת ישראל.
 השואה בתיעוד תשל"ח = השואה בתיעוד, יצחק ארד, ישראל גוטמן, אברהם מרגליות
 (עורכים), ירושלים: יד-ושם.
 השקפתנו תשמ"א = השקפתנו, ד, בני ברק: נר-התמיד.
- וולף תשמ"ה = יוסף אברהם וולף, התקופה ובעיותיה, בני ברק: קרן להוצאת ספרים ע"ש הרב וולף.
 ויימן תשנ"ג = דיוויד ס' ויימן, הפקרת היהודים, אמריקה והשואה 1941-1945, ירושלים: יד-ושם.
 ויימן 1990 = David S. Wyman, ed., *America And The Holocaust*, New York & London: Garland Publishing Inc.
 ויימן 1996 = David S. Wyman, ed. *The World Reacts To The Holocaust*, Michigan: Holocaust Memorial Center
 וייס תשנ"ח = יפעת וייס, "הסכם ההעברה ותנועת החרם - דילמה יהודית ערב השואה", קובץ יד
 ושם, כו, עמ' 99-130.
 וינמן 1995 = צבי וינמן, מקטובין עד ה' באייר, ירושלים: ותיקין.
 ויסמאנדל 1960 = מיכאל דב ויסמאנדל, מן המצר, ירושלים: הוצאת בני המחבר.
 וסרמן תשמ"ז = אלחנן בונם וסרמן, ילקוט מאמרים ומכתבים, ניו יורק: ללא ציון שם ההוצאה.
 וסרמן תשס"א = אלחנן בונם וסרמן, קובץ מאמרים ואגרות, חלק ב, ירושלים: אור אלחנן.
 ורהפטיג 1984 = זרח ורהפטיג, פליט ושריד בימי השואה, ירושלים: יד ושם.
- ז'בוטינסקי תש"ו = זאב ז'בוטינסקי, "האלף בית החדש", המדיניות הציונית, תל-אביב: מסדה.
 זורוף 1979 = Efraim Zuroff, *Rescue Priority and Fund Raising as Issues During the Holocaust: A Case Study of Relations between the Vaad Ha-Hatzala and the Joint, 1939-1941*, American Jewish History, Vol. 68, Num. 3, p. 305-326
 זורוף תש"ס = אפרים זורוף, "פרשת היתרי הכניסה לשאנחאי", קובץ יד ושם, ג, עמ' 237-256.
 זורוף 1984 = Efraim Zuroff, *"Rescue Via The Far East: The Attempt To Save Polish Rabbis And Yeshiva Students, 1939-41"*, Simon Wiesental Center Annual Vol. 1, p. 153-184
 זורוף 1986 = Efraim Zuroff, *Rabbis' Relief and Rescue: A Case Study of the Vaad Ha-Hatzala (Rescue Committee) of the American Orthodox Rabbis, 1942-1943*, Simon Wiesental Center Annual, Vol. 3, p. 121-138
 זיידמן 1946 = הלל זיידמן, "כיצד חי ונפל הגאון שר התורה הרב ר' מנחם זמבה הי"ד בגיטו ווארשה",
 הפרדס, כא, חוברת א, עמ' 11-13.
 זיידמן 1947 = הלל זיידמן, טאג בוך פון ווארשעווער געטא, בענאס-איירעס: טענראל פארבאנד פון
 פוילישע יידן אין ארגענטינע.
 זיידמן תשי"ז = הלל זיידמן, יומן גיטו ווארשה, ניו יורק: די אידישע וואך.

- חורבן 1957 = חורבן און רעטונג, די געשיכטע פון ועד הצלה אין אמעריקע, ניו יורק: ועד ההצלה.
- Shabtai Tevet, Ben-Gurion and the Holocaust, New York: Horcourt = 1996
Brace
- טייטלבוים 1984 = יואל טייטלבוים, גחלי אש, ניו יורק: ללא ציון שם ההוצאה.
- טננבוים תשי"ט = יוסף טננבוים, "תנועת החרם האנטי-נאצי בארצות-הברית", קובץ יד ושם, ג, עמ' 146-129.
- טרונק תשל"ט = ישעיהו טרונק, יודנראט המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכבוש הנאצי, ירושלים: יד ושם.
- Arieh Tartakower and Kurt R. Grossman, The Jewish = 1944
Refugee, New York: Institute Of Jewish Affairs Of The American Jewish
Congress and World Jewish Congress
- יחזקאל 1959 = משה יחזקאל, נס ההצלה של הרבי מגור, ירושלים: ישורון.
- יחיל 1987 = לגי יחיל, השואה גורל יהודי אירופה 1932-1945, ירושלים ותל אביב: יד ושם ושוקן.
- כהן תשנ"ח = קיבוץ גלויות - עלייה לארץ-ישראל מיתוס ומציאות, דבורה כהן (עורכת), ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- כנען תשכ"ט = חביב כנען, מלחמתה של העיתונות, ירושלים: הספריה הציונית על יד הנהלת ההסתדרות הציונית.
- כץ תשי"ח = יעקב כץ, מסורת ומשבר, ירושלים: מוסד ביאליק.
- כשר תשכ"ט = מנחם כשר, התקופה הגדולה, ירושלים: מכון "תורה שלמה".
- להסיר מסוה = להסיר מסוה, ירושלים: הסתדרות אגודת ישראל העולמית, תשי"א.
- לווין תש"ח = יצחק לווין, חורבן איירופע, ניו יורק: Research Institute For Post-War
Problems Of Religious Jewry
- Isaac Lewin, "Attempts At Rescuing European Jews With The Help = 1978
Of Diplomatic Missions During World War II", The Polish Review, Vol. 22, No.
4, p. 3-23
- לווין תשמ"ב = יצחק לווין, מבוקר לערב, ירושלים: מוסד הרב קוק.
- לווין תשמ"ח = יצחק לווין, דמויות ואירועים היסטוריים, ירושלים: מוסד הרב קוק.
- לוח הארץ = לוח הארץ, תל אביב: הוצאת חיים; עיתון הארץ [מאז תשנ"ד].
- לוין תשי"ב = יצחק מאיר לוין, "בפני ועדת או"ם", נאומים, ירושלים: אל המקור.
- ליכטנשטיין התש"ס = רות ליכטנשטיין, עדות חורבן יהדות אירופה, ירושלים: מוסד הרי"מ לוין.
- לנדוי תש"ד = יעקב לנדוי, "לפני ההכרעה", תל אביב: שערים.

- מורגנשטרן תשל"א = אריה מורגנשטרן, "ועד ההצלה המאוחד שליד הסוכנות היהודית ופעולותיו בשנים 1943-1945", ילקוט מורשת, סיון תשל"א, עמ' 60-103.
- מינץ תשל"ז = בנימין מינץ, מבחר כתבים, תל אביב: הוצאת פועלי אגודת ישראל.
- מכילתא דרשב"י = מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, ירושלים: ישיבת שערי רחמים ובית הלל.
- מכנסיה לכנסיה תשי"ד = מכנסיה לכנסיה, פרקי דין וחשבון לכנסיה הגדולה הרביעית, ירושלים: הסתדרות אגודת ישראל העולמית, הועד הפועל.
- מלצר 1982 = עמנואל מלצר, "החרם הכלכלי היהודי האנטי-גרמני בפולין בשנים 1933-1934", גלעד, כרך 1, עמ' 149-165.
- מנדלסון 1982 = John Mendelson (ed.), *The Holocaust*, New York London: Garland Publishing
- מרגליות תשל"ה = אברהם מרגליות, "הפולמוס בשאלת הנהגתה של יהדות גרמניה", קובץ יד ושם, י, עמ' 95-110.
- מרחביה תש"ט = ח. מרחביה (עורך), עם ומולדת, ירושלים: הוצאת הלוי.
- מרס 1969 = Alvin Mars, "A Note On The Jewish Refugees In Shanghai", *Jewish Social Studies*, Vol. 31, p. 286-291
- משה בן מימון, משנה תורה, ירושלים: פרדס, 1955.
- נאפלד ובירנבאום 2000 = Michael j. Neufeld and Michael Berenbaum (ed.), *The Bombing Of Auschwitz*, New york: St. Martin Press
- ניצן תשמ"ו = שרה ניצן, הפולמוס הפוליטי בעניין "ילדי טהרן", חבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- סדן 1972 = דב סדן, "אל דמי!", פולמוס ושווה-פולמוס, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 27-30.
- סולובייצ'יק תשל"א = י"ד הלוי סולובייצ'יק, קול דודי דופק, איש האמונה, ירושלים: מוסד הרב קוק.
- סומפולנסקי תש"ם = מאיר סומפולנסקי, "ההנהגה האנגלו-יהודית, ממשלת בריטניה ומדיניות ההצלה (1944-1945)", קובץ יד ושם, יג, עמ' 159-184.
- סומפולנסקי 1988 = Meir Sompolsky, "Jewish Institutions In The World And The Yishuv As Reflected In The Holocaust Historiography Of The Ultra-Orthodox", *The Historiography Of The Holocaust Period*, Jerusalem: Yad Vashem
- סומפולנסקי 1999 = Meier Sompolsky, *Britain And The Holocaust, The Failure Of Anglo-Jewish Leadership?*, Bryhton: Sussex Academic Press
- סורסקי תשל"ח = אהרן סורסקי, אור אלחנן, לוס אנג'לס: הישיבה הק' אור אלחנן.

סירקיס 1979 = פנחס סירקיס, איש האמונה, ר' אליעזר סירקיס ז"ל, ללא ציון מקום ושם ההוצאה.

ספר השנה 1942 = The American Jewish Year Book, VOL. 43

עופר 1988 = דליה עופר, דרך בים, עלייה ב' בתקופת השואה, ירושלים: יד-בן-צבי.

עק תשי"ז = נתן עק, "נסיונות הצלה על-ידי דרכונים ותעודות אזרחות של ארצות אמריקה הלטינית", קובץ יד ושם, א, תשי"ז, עמ' 93-111.

עק 1971 = Natan Eck, "The Place of Jewish Political Parties in the Countries Under Nazi Rule", Jewish Resistance During The Holocaust, Jerusalem: Yad Vashem, P. 132-147

עק תשל"ו = נתן עק, שואת העם היהודי באירופה, תל אביב: יד-ושם והקבוץ המאוחד.

ערוך השלחן = יחיאל מיכל עפשטיין, ערוך השלחן, אורח חיים, ירושלים: ח. וגשל.

פאר הדור תש"ל = פאר הדור, ג, בני ברק: נצח.

פונד תשנ"ח = יוסף פונד, "עמדותיה של מנהיגות אגודת ישראל בשאלת העלייה לארץ-ישראל", קיבוץ גלויות, ערכה דבורה כהן, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, עמ' 69-80.

פונד תשנ"ט = יוסף פונד, פירוד או השתתפות, אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל, ירושלים: י"ל מאגנס.

פונד תשס"ה = יוסף פונד, "שירי יהושע לנדוי משורר השואה בן היישוב הישן", בין מסורת לחידוש מחקרים ביהדות ציונות ומדינת ישראל, ערך אליעזר דון-יחיא, רמת גן: אונ' בר אילן, עמ' 345-376.

פורת-וייץ תשס"ב = בין מגן דוד לטלאי צהוב היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939-1945, עורכים דינה פורת ויחיעם וייץ, ירושלים: יד ושם.

פיאקו 1990 = מנדל פיאקו, חסידות פולין, מגמות רעיוניות בין שתי המלחמות ובגזרות ת"ש-תש"ה ("השואה"), ירושלים: מוסד ביאליק.

פינגולד 1970 = Henry L. Feingold, The Politics Of Rescue, New Jersey: Rutgers University Press

פינס תש"ז = דן פינס, מלון לוועזי עברי, תל אביב: עמיחי.

פינסקי 1983 = Edward Pinsky, "American Jewish Unity During The Holocaust - The Joint Emergency Committee, 1943", American Jewish History, Vol. 72, p. 477-495

פירשטמן תשל"ד = שרגא פירשטמן, ההשקפה הישיבתית, עבודה למילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר מוסמך בחוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת חיפה.

פנקובר 1983 = Monty Noam Penkower, The Jews Were Expendable, Urbana and Chicago: University of Illinois Press

פנקובר 1985 = Monty Noam Penkover, "American Jewry and the Holocaust: From Biltmore to the American Jewish conference", Jewish Social Studies, Vol. 47, p. 95-114

פערסאן 1948 = אלחנן פערסאן, דאס רעליגיעזע לעבן אין קאוונער געטא, פון לעצטען חורבן, מינכן, ספטמבר 1948, עמ' 36-46.

פראגר משה = משה פראגר, ניצוצי גבורה, תל אביב: נצח.

פראגר תש"א = משה פראגר, יון המצולה החדש, תל אביב: מסדה.

פראגר תש"ח = משה פראגר, חורבן ישראל באירופה, תל אביב: הקבוץ המאוחד.

פראגר 1959 = משה פראגר, "האמת על ההצלה", המודיע, 2.1.1959-20.3.1959, עמ' 3 [סידרה בת 44 מאמרים].

פראגר תשנ"ז = משה פראגר, אלה שלא נכנעו, בני ברק: נצח.

פרוש תשס"א = מנחם פרוש, שרשרת הדורות בתקופות הסוערות, כרך ד, ירושלים: ללא שם הוצאה.

פרידלנדר ומילטון 1991 = Henry Friedlander and Sybil Milton (ed.), Archives Of The Holocaust, New York and London: Garland Publishing

פרידמן תשמ"ד = אלכסנדר זושא פרידמן, כתבים, ירושלים: ספרים תורניים.

פרידמן תשמ"ה = מרדכי ש. פרידמן, התגובה הפוליטית-ציבורית של יהודי אמריקה לשואה - 1945-1939, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אונ' תל אביב.

פרידמן תשל"ח = מנחם פרידמן, חברה ודת: האורתודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל 1918-1936, ירושלים: יד יצחק בן צבי.

פרידמן 1990 = Menachem Friedman, "The Haredim And The Holocaust", The Jerusalem Quarterly, No. 53, Winter 1990, pp. 86-114

פרידנזון 1993 = Friedenson Joseph, Dateline: Istanbul, New York: Mesorah

פריילינג 1998 = טוביה פריילינג, חץ בערפל, דוד בן-גוריון, הנהגת היישוב וניסיונות הצלה בשואה, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.

צור תשנ"ח = יעקב צור, "היהדות החרדית בגרמניה בימי שלטון הנאצים", תולדות השואה, גרמניה, אברהם מרגליות, יהויקים כוכבי (עורכים), ירושלים: יד ושם, עמ' 839-910.

צירלסון תשמ"ד = יהודה ליב צירלסון, לב יהודה, ירושלים: ספרים תורניים.

צ'רניאקוב תש"ל = אדם צ'רניאקוב, יומן גיטו ורשא, ירושלים: יד ושם.

קול ישראל = עיתון חרדי שבועי, אורגן היהדות החרדית בארץ ישראל.

קול העתיד = ראה העתיד

קול תש"ל = שמואל קול, אחד בדורו, תל אביב: אורות.

קליינמאן תשל"ב = משה בנימין קליינמאן, פרקי חזון ומעש, ערך דוד זריצקי, תל אביב: חברים מוקירים וידידים.

קלס תשמ"ב - שלמה קלס, "הרב וייסמנדל בתקופת השואה", ילקוט מורשת, חוברת ל"ב, עמ' 176-172.

קצבורג תשמ"ד = נתנאל קצבורג (עורך), פדות, הצלה בימי השואה, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
קרמיש 1979 = יוסף קרמיש, "היודנראט בורשה", דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית
1933-1945, ירושלים: יד ושם, עמ' 63-76.

קרנזלר 1974 = David Kranzler, "Restrictions Against German-Jewish Refugee Immigration to Shanghai in 1939", Jewish Social Studies, vol. 36, p. 40-60

קרנזלר 1987 = David Kranzler, Thy Brother's Blood, The Jewish Response During The Holocaust, New York: Mesora Publications

קרנזלר 1991 = David Kranzler, Eliezer Gevirtz, To Save A World, New York: CIS Publishers

רובינשטיין 1979 = א' רובינשטיין, "מישוב למדינה: מוסדות ומפלגות", הישוב בימי הבית הלאומי,
ערך ב' אליאב, ירושלים: כתר, עמ' 129-284.

רובינשטיין 1997 = William D. Rubinstein, The Myth Of Rescue, London and New York: Routledge

רוזט תשנ"ה = רוברט רוזט, "מפולין להונגריה: ניסיונות הצלה 1943-1944", קובץ יד ושם, כד, עמ'
131-144.

רוזנהיים תש"ג = "כיצד הגיב נשיא אגו"י רבי יעקב רוזנהיים על-ידיעות הזוועה הראשונות שנתקבלו
באמריקה", הדרך, ח' שבט תש"ג, עמ' 1.

רוזנהיים 1970 = יעקב רוזנהיים, כתבים, א, ירושלים: הסתדרות אגודת ישראל העולמית.
רוזנהיים תשל"ט = יעקב רוזנהיים, זכרונות, בני ברק: נצח.

רוטקירכן תשל"א = ליוויה רוטקירכן, "הפתרון הסופי" בשלבו האחרון", קובץ יד ושם, ח, עמ' 7-28.
רייס תשמ"ב = אנשל רייס, בסערות התקופה, תל אביב: עם עובד.
רינגלבלום 1985 = עמנואל רינגלבלום, כתבים פון געטא, תל אביב: י"ל פרץ.

רשימת אירועים = Contemporary Jewish Record - A Review of Events And A Digest of Opinion, New York: The American Jewish Committee

שביד 1994 = אליעזר שביד, בין חורבן לישועה, תגובות של הגות חרדית לשואה בזמנה, תל אביב:
הקבוץ המאוחד.

שולחן ערוך

שורץ תש"ן = זהבה שורץ, הקהילה האורתודוקסית בהונגריה 1939-1945, עבודה לשם קבלת התואר
מוסמך לתולדות עם ישראל, אוניברסיטת בר אילן.

שטיינברג תשמ"ו = "אריה שטיינברג, חילוקי דעות בין ההסתדרות הציונית בבוקרשט ובין המוסד
לעלייה ב' - בעניין ההעפלה מרומניה בתקופת השואה", דפים לחקר השואה, מאסף ד', עמ' 153-178.

שטרן 1974 = אליהו שטרן, כרונולוגיה לתולדות הישוב היהודי החדש בארץ ישראל, ירושלים: יד בן
צבי.

שיירר תשל"ו = ויליאם ל. שיירר, עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי, ירושלים: שוקן.
שנפלד ורוטנברג תשי"ד = משה שנפלד ויחזקאל רוטנברג (עורכים), מקטוביץ עד ירושלים, תל
אביב: נצח.

שערים: עתון לתנועת פועלי אגודת ישראל בארץ ישראל.
שצברגר תשמ"ה = הילדה שצברגר, מרי ומסורת בארץ ישראל בתקופת המנדט, רמת גן: הוצאת
אוניברסיטת בר-אילן.
שרת 1974 = משה שרת, יומן מדיני, תל אביב: עם עובד.

תלמוד בבלי

תעודות לובלין תשכ"ז = תעודות מגיטו לובלין, נחמן בלומנטל (עורך) ירושלים: יד ושם.

מפתח

- אגודת האדמו"רים (בארה"ב) 123
 אגודת החרדים (בארה"ב) 123
 אגודת הרבנים (בפולין) 266, 265
 אגודת הרבנים האורתודוקסים, ראה גם אגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות הברית וקנדה 113, 95, 74, 47, 141, 136, 131, 130, 129, 127, 126, 124, 123, 122, 121, 115, 149, 150, 151, 152, 164, 166, 168, 170, 188, 195, 199, 200, 201, 220, 221, 222, 298
 אגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות הברית וקנדה, ראה גם אגודת הרבנים האורתודוקסים 16, 38, 46, 51, 133, 226, 228
 אגודת ישראל באמריקה, ראה גם אגודת ישראל בארה"ב, ההסתדרות הארצית של אגודת ישראל בארה"ב 8, 95, 113, 117, 118, 122, 127, 133, 136, 137, 138, 143, 170, 171, 201, 222
 אגודת ישראל בארה"ב, ראה גם אגודת ישראל באמריקה 16, 37, 46, 75, 116, 125, 140, 154, 162, 168, 169, 170, 172, 185, 219, 220, 225, 241, 268, 281, 294, 298
 אגודת ישראל בארץ-ישראל 49, 56, 58, 59, 67, 76, 98, 113, 118, 120, 121, 123, 124, 128, 131, 132, 183, 185, 191, 192, 203, 206, 207, 210, 218, 220, 222, 228, 232, 239, 263, 274
 אגודת ישראל בבריטניה 157, 158, 159, 160, 174, 177, 180, 190, 298
 אגודת ישראל בגרמניה 4, 6, 12, 19
 אגודת ישראל בליטא 49, 206
 אגודת ישראל בפולין, ראה גם שלומי אמוני ישראל, ההסתדרות אגודת ישראל בפולין 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 13, 23, 36, 70, 258, 295
 אגודת ישראל ברומניה 93
 אגודת ישראל בשווייץ 62, 125, 175
 אגודת ישראל העולמית 5, 6, 8, 9, 10, 13, 22, 43, 44, 46, 47, 95, 113, 117, 128, 131, 138, 154, 163, 170, 176, 193, 199, 217, 220, 223, 224, 238, 242, 292, 299, 303
 אגף לפליטים ומהגרים (צא"י ארה"ב) 114, 116, 117, 128, 151
 אדמו"ר מבלו, ראה גם רוקח אהרן 229, 230, 265, 275, 279, 297
 אדמו"ר מגור, ראה גם אלטר אברהם מרדכי 5, 8, 9, 49, 54, 65, 67, 208, 227, 229, 230, 233, 234, 276, 288
 אדמו"ר מוויניץ, ראה גם האגר אליעזר 94, 98, 109
 אדמו"ר ממונקץ' 235
 אדמו"ר מסאטמר, ראה גם טייטלבוים יואל 99, 146, 279
 אדמו"ר מסדיגורה, ראה גם פרידמן אברהם יעקב 7, 94, 98, 228
 אדמו"ר מסלונים 49
 אהרמן, שלמה 154
 אודוויר, ויליאם 147, 150, 198
 אווין, ראה גם ועידת אווין 162
 אוטבזק 265
 אולשווסקי, 231
 או"ם (אומות מאוחדות) 124, 131, 170, 171, 200
 אונגר, ש"ז 134
 אונזער טריבונל 259
 אוסטריה 7, 19, 20, 21, 142, 180, 205, 218, 237, 281, 287
 אוקס 194
 אורבך, מ' 7
 אורוגוואי 136
 אורליאן, יהודה ליב 44, 54
 אורליאן, צירלה 54
 אושוויץ 167, 198, 199, 200, 203, 234, 254, 266, 290, 296
 אטלנטיק סיטי 119
 איגוד האזרחים היהודים פולנים בבריטניה 32
 איגוד הקהילות האורתודוקסיות באמריקה
 איגוד הקהילות העבריות האורתודוקסיות 155, 157
 אידישע שטימע 17, 120, 125, 140, 219, 241
 אידן, אנטוני 163
 איזנברג, ישראל 265
 איזנשטאט, צבי 191, 192
 איחוד האזרחים הגרמנים בני דת משה 12
 איטליה 65, 170, 190, 295
 אייז, חיים ישראל 36, 62, 99, 122, 133, 134, 187, 258
 איכנשטיין, ז' 116, 241
 אינטרנציונל הסוציאליסטי 44
 אינסאי, פאול 176
 איסטנבול, ראה גם קושטא 92, 96
 אירלנד 36, 40, 178, 179, 180, 184
 אלבניה 65
 אל דומי 213
 אלטמן, אריה 79
 אלטן, מ' 53

- אלטר, אברהם מרדכי, ראה גם האדמו"ר מגור 230
אלטר, מנדלי 265
אליאנס 162
אליעזר בן יעקב 279
אליס אילנד 164
אלכסנדריה 205
אל סלוואדור 114
אלעזר בן שמעון 255
אל עלמין 206, 205
אנגולה 171
אנגליה, ראה גם בריטניה 72, 16
אנטונסקו, יון 93
אניליץ, מרדכי 257
אנסבאך 5
אנסטויה 96
אנצר, 89
אנקרה 169, 110
אספת הנבחרים 161, 82, 60
אפיפיור (פיוס ה-12) 195, 193, 184, 178, 172
אצ"ל 144
אקוודור 171, 39
א קול אין מדבר 55
אקצין, בנימין 200
אקרמאן, אייזיק בר 54
ארגון היהודי הלוחם 257
ארגנטינה 136, 38
ארכיבישוף של ניו יורק 195
ארצות הברית 58, 52, 50, 48, 46, 44, 42, 37, 34, 16, 15, 7
12, 119, 114, 112, 110, 109, 100, 97, 96, 95, 93, 81, 69
140, 139, 137, 136, 134, 132, 131, 130, 129, 127, 123, 122
165, 164, 163, 162, 157, 155, 154, 153, 151, 150, 147, 141
201, 199, 197, 195, 191, 189, 188, 187, 186, 180, 171, 170
242, 239, 238, 237, 225, 223, 220, 219, 218, 210, 206, 203
300, 297, 296, 294, 293, 279
ארץ-ישראל, ראה גם פלשתינה 19, 18, 15, 10, 9, 8, 7, 5, 3
45, 44, 43, 42, 34, 32, 31, 29, 28, 27, 26, 23, 22, 21, 20
70, 69, 68, 67, 66, 65, 62, 61, 60, 59, 57, 54, 50, 49, 47
103, 102, 100, 95, 91, 89, 83, 80, 78, 77, 76, 75, 74, 72, 71
124, 123, 122, 120, 118, 116, 115, 110, 107, 106, 105, 104
163, 161, 158, 156, 151, 148, 140, 136, 134, 131, 129, 126
192, 191, 186, 183, 182, 181, 180, 179, 178, 174, 173, 170
218, 217, 216, 215, 214, 213, 212, 206, 205, 203, 201, 200
237, 235, 234, 233, 232, 229, 227, 226, 225, 222, 221, 220
289, 287, 281, 278, 270, 268, 261, 256, 247, 246, 245, 242
302, 301, 300, 299, 298, 297, 294, 293
ארץ-ישראל (ירחון) 5
אש, שלום 7
באבאד, אברהם 195, 174, 172, 33, 32
באראש, אפרים 53
בדר, מנחם 109, 89
בובר, מרסין 192
בוגנר, מ' 194
בופשט 280, 260, 200, 199, 194, 176, 146, 99, 96, 90
בויד, א"ב 185, 184
בוכניא 265
בולגריה 185, 179, 178, 174, 169, 122, 95, 88, 36
בולטין ידיעות יהודי 156
בונד 259, 226, 223, 205, 190, 189, 78, 33, 28
בונים, אירוינג 153, 152, 151
בוקסבוים, מרדכי 216
בוקרשט 111, 109, 97, 96, 94
בורגלנד 20
ביאליסטוק 53
בידל, 175
בילטמור (מלון) 222, 78, 74
בירקנאו 167
בית הלבן 129
בית הלורדים 159
בית הנבחרים (בבריטניה) 176
בית הנבחרים (בארה"ב) 172
בית יעקב (תנועת נוער) 50
בית יעקב (ביטאון) 54
בית יעקב (מוסדות חינוך) 269, 268, 264, 252, 251, 54, 9
303, 290, 272, 270
בכר, קורט 147
בלאו, ליאופולד 99
בלאך, מאיר אליהו 282, 50, 49
בלגיה 219, 187, 154, 152, 35, 33
בלוי, משה 57, 56, 50, 49, 47, 45, 22, 21, 20, 19, 13, 7, 5
183, 182, 181, 100, 91, 84, 82, 80, 73, 64, 63, 60, 59, 58
233, 232, 231, 227, 217, 212, 211, 207, 206, 192, 185, 184
272, 271, 263, 261, 260, 258, 247, 245, 244, 243, 236, 234
301, 285, 283, 282
בלומפלד, 262
בלוז' 53
בלטימור 221, 61, 17
בלפור (הצהרה) 294, 233, 22
בלקן 149, 107, 89
בן גוריון, דוד 104, 101, 82, 81, 80, 78, 61, 58, 57, 56, 26
294, 232, 217, 216, 192, 158

296, 258, 221, 198, 197, 196, 166, 162, 159, 158, 157	בגדן 259
133 זאב	בני ברית 127, 121, 120
גולדמן, נחום 121	בני ברק 303
גולדשמיד, אביגדור 19	בן צבי, יצחק 192, 71, 59
גורא, גרשון 253	בנצ'ק, ולדיסלוו 185
גורקה, אוליגורד 185	בנש, אדוארד 177
גטו ורשה 259, 258, 257, 256, 254, 246, 223, 195, 55, 36	בסרביה 249
302, 288, 286, 272, 270, 269, 267, 266, 262, 261, 260	בקר, ה' 53
גליצנשטיין, 262	ברגן, יששכר 133
גליקמן-פרוש, משה, ראה גם פרוש-גליקמן משה 207, 93	ברגן-בלזן 272, 179, 147, 54, 39, 35
216, 212	ברגסון, ה' פיטור (קוק הילל) 144
גלרנטר, פ' 19	ברודצקי, וליג 178, 159, 157
ג'מיקה 114	ברויאר יצחק, ראה גם ברייער יצחק 47, 45, 20, 19, 7, 6, 5
ג'עבה 258, 223, 184, 166, 144, 121, 86, 11	233, 232, 217, 206, 184, 182, 181, 98, 75, 66, 65, 63, 60
גנון קדוש השם 303	301, 296, 289, 288, 285, 243
גרבסקי, ולדיסלו 4	ברוקלין 115
גרודזיסקי, חיים עוזר 282, 49	ברזיל 209, 22
גרונטמן (הרב), 211	ברטיסלבה 93
גרסמן, לוי 270	בריטניה, ראה גם אנגליה 40, 36, 34, 31, 21, 18, 16, 12, 11
גרס, שלמה יעקב 304	171, 167, 165, 163, 161, 156, 155, 148, 114, 111, 61, 42
גרינבוים, יצחק 73, 72, 71, 70, 69, 64, 30, 27, 26, 25, 24	205, 185, 183, 182, 181, 179, 178, 176, 175, 174, 173, 172
106, 104, 103, 101, 98, 93, 91, 89, 87, 86, 84, 81, 80, 77	300, 297, 296, 239, 238, 236, 226, 220
190, 112, 108	ברייער יצחק, ראה גם ברויאר יצחק 45
גריפל, יעקב 110, 108, 100, 99, 98, 97, 96, 95, 94, 93, 91	בריסקופ, 178, 177
166, 150, 139, 134, 112	ברית הארצית של הקהילות החרדיות 7
גרמניה 52, 51, 48, 22, 21, 20, 19, 18, 13, 11, 8, 7, 6, 5, 4	ברית המועצות 135, 134, 115, 66, 57, 52, 48, 29, 9, 8
166, 164, 163, 162, 156, 146, 142, 122, 104, 70, 57, 56	196, 191, 190, 189, 186, 178, 167, 143, 140, 137, 136
205, 199, 196, 182, 181, 180, 179, 176, 173, 171, 168, 167	293, 230, 221, 205
283, 282, 281, 277, 276, 262, 237, 236, 229, 221, 219, 218	ברלין 279, 277, 276, 147, 38
295, 290, 287	ברלין, מאיר 116
דאנקרק 219	ברלס, חיים 108, 107, 101, 100, 99, 97, 96, 95, 93, 90, 89
דבר 215, 206	112, 110, 109
דגלנו (ארץ ישראל), ראה גם דרכנו, קולנו, הנוער האגודתי	ברלע, אדולף 150, 137, 36
272, 207, 46	בן 187, 141, 125, 37, 35
דגלנו (פולין) 44	ברנוביץ 279
דה-ולרה, איימן 184, 180, 178	ברקינרדיג, לונג 169
דובלין 179	בתי הכנסת המאוחדים בבריטניה 21
דובקין, אליהו 99, 98, 97, 90, 77, 68, 28	
דודה, ס' 223	גאנצוואך, 262
דויטש, אברהם 99	גדרה 69
דולנטי, ג"מ 180, 179, 178, 36	גודמן, אהרון הארי 95, 91, 57, 48, 47, 40, 39, 36, 33, 22, 8
דונבאום, ליאו 296	175, 174, 173, 172, 165, 163, 159, 158, 157, 156, 155, 154
דושביץ, ישראל, 282	202, 194, 193, 190, 183, 180, 179, 178, 177, 176
דושינסקי, יוסף צבי 236, 228, 227, 226, 212, 181, 180	גוטפרי, ו' (קרדינל) 206, 194, 193
די וואך 249	ג'יינט 119, 117, 111, 110, 96, 95, 92, 66, 54, 52, 51, 18, 15
	154, 150, 148, 147, 146, 145, 144, 143, 141, 137, 135, 120

- דיוויס, יוסף 136
דינהויז (פירמה) 66
דינבאום, ד' 134
דניה 219, 200
דנברג, 93
דספרדל, רוברט 40
דער יוד 44
דער נייער ארבעטער וועג 259
דקל, משה 110
דרור 257
דרכו (פולין) 5
דרכו (ארץ ישראל), ראה גם דגלנו (ארץ ישראל) 207
האגר, אליעזר, ראה גם האדמו"ר מוויזניץ 94
האיטי 35
האלברשטאט, שלמה 53, 6
האנובר 35
האריסון, ללאנד 37
הארץ 215
הבוקר 215, 210, 31
הדרך 46, 105, 127, 207, 210, 213, 214, 232, 235, 253, 258, 264, 266, 271
הוברבאנד, שמעון 265, 55
הויזמן, אברהם 253, 254, 267
הולנד 219, 36
הולצקער, יצחק 259
הול, קורדיל 130
הונגריה 20, 36, 40, 64, 90, 91, 95, 99, 111, 126, 130, 134, 137, 146, 147, 148, 149, 150, 169, 170, 172, 176, 180, 188, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 229, 230, 234, 244
הונדורס 39
הורוביץ, יונה 158, 174, 193
הורוביץ, יוסף 6
הורטי, מיקלוש 198
החלוץ 257
היא"ס 51, 96
היג'פ"ס 134
היטלר, אדולף 4, 7, 13, 20, 148, 181, 192, 197, 201, 276
הידריך, רינהרדט 53
היימן, ק' יוסף 15, 147
הימלר, היינריך 144, 189, 195, 196, 197
הירש, הנרי 151
הירשמן, א' אירה 96, 110, 111, 151
הלונד, אוגוסט 194
הליפקס, אדוארד פרדריק 165
הלר, זליג 262
המודיע 303, 304
הנדרס, 33
הנוער האגודתי (עיתון), ראה גם דגלנו (ארץ ישראל) 207, 251
הנוער האגודתי (תנועת נוער) 207, 233, 235, 248, 259, 267, 272
הנקין, יוסף אליהו 281
הסתדרות אגודת ישראל בפולין, ראה גם אגודת ישראל בפולין 13
הסתדרות הארצית של אגודת ישראל בארה"ב, ראה גם אגודת ישראל באמריקה 8
הסתדרות הכללית, ראה גם הסתדרות העובדים העברים בארץ-ישראל 61
הסתדרות העובדים העברים (בארץ-ישראל) 35, 105, 216
הסתדרות הציונית החדשה, ראה גם רביזיוניסטים 79, 83, 234
הסתדרות הציונית 6, 12, 26, 84, 93, 124, 125, 162, 300
הסתדרות פועלי אגודת ישראל, ראה גם פועלי אגודת ישראל 207
הסתדרות פועלי אגודת ישראל ירושלים, ראה גם פאנ"י 45
הסתדרות צעירי אגודת ישראל, ראה גם צעירי אגודת ישראל 15
העתיד 26, 207, 208
הפועל הצעיר 260
הפרדס 117, 218, 219, 268, 287
הצ"ח, ראה גם רביזיוניסטים 72, 80, 93, 105, 157, 162
הצפה 191, 215, 216
הקבוצה המאוחדת 216
הרטגלס, אפולינרי 89
הרטווייל, צ"ה 30
הרץ, יוסף הרמן 155, 157, 159, 173, 226
הרצוג, יצחק אייזיק 49, 52, 81, 156, 174, 179, 192, 195, 222, 227, 228
השומר 257
השומר הצעיר 26, 64, 230, 257, 263
התאחדות החופשית למען האינטרסים של היהדות האורתודוקסית 7
התאחדות החרדים (בגרמניה) 4
התאחדות הציונית בגרמניה 12
ואלאס, הנרי א' 169
ואשק, אנטון 195
וג'וד (קולונל), 157

- קהילות, ראה ועד ההצלה הרבני 133
ועד ההצלה של הסוכנות היהודית, ראה גם ועדת הארבעה 23
ועדה הרביוניסטית לענייני יהודי פולין 79
ועד החירום האמריקאי לעניינים ציוניים 127
ועד החירום הדתי 157
ועד החירום המאוחד לענייני יהודי אירופה 124, 122, 75
128, 127, 126
ועד החירום להצלת היהודים באירופה 170, 168, 144, 129
ועד היהודי האמריקאי 225, 164, 130, 125, 123, 122, 121
ועד היהודי המאוחד למאבק נגד רדיפת יהודי גרמניה 13
ועדה יישובית 56
ועד הכללי של יהדות פולין, ראה גם נציגות פולין 27
ועד הלאומי 103, 86, 82, 81, 71, 67, 64, 61, 59, 56, 27
278, 232, 230, 192, 161
ועד הלאומי היהודי 257
ועדה לענייני פולין, ראה גם ועדת הארבעה 51, 27, 25, 24
104, 81, 77
ועד המאוחד לענייני פולין 69, 25
ועדה מאוחדת לחינוך דתי ועזרה 156
ועד המרכזי לעזרה ולקימום 6
ועד העזרה (הונגריה) 149, 99, 93
ועד העזרה וההצלה (הונגריה) 149, 109, 99
ועד העזרה המרכזי 142
ועד הפועל העולמי של אגודת ישראל, ראה גם ועד הפועל של
אגודת ישראל העולמית 7, 8, 13, 19, 35, 47, 60, 65, 79, 77
82, 83, 84, 93, 98, 132, 163, 175, 183, 202, 204, 213, 224
227, 228, 229, 231, 233, 240, 242, 253, 299
ועד הפועל הציוני 104, 71, 70, 27
ועד הפועל של אגודת ישראל בבריטניה 158
ועד הפועל של אגודת ישראל העולמית, ראה גם ועד הפועל
העולמי של אגודת ישראל 5, 23, 87, 105, 184, 237
ועד הפליטים האורתודוקסי המאוחד 157
ועד הצבאי היהודי 257
ועד הצלת הרבנים ובני הישיבות ברוסיה 66
ועד לאומי להצלה מהטרור הנאצי 159
ועד לאומי נגד רדיפות היהודים על ידי הנאצים 125
ועד להזנה 54
ועד להצלת האוכלוסייה היהודית בפולין 186, 33
ועד למען יהודי אירופה הכבושה, ראה גם ועד ההצלה המאוחד
83, 72, 66
ועד למען פליטי המלחמה 130, 118, 110, 96, 38, 37, 33
141, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 170, 171, 196, 197
200, 199, 198
ועד למען צבא יהודי 144
ועד לענייני יהודי פולין (שליד הוועד הפועל העולמי של אגודת
- וולבה, וילהלם 134
וולגרנטר, ס"פ 188
וולף, יוסף אברהם 279
ווקופ, ארתור 184
ווקר, 175
ווינגטון 169, 168, 167, 163, 141, 128, 115, 96, 39, 38
222, 200, 191, 187, 184, 181
ויטל 189, 179, 176, 40, 39, 38, 35
וייז, סטפן שמואל 228, 224, 223, 210, 122, 75, 16
וייסברג, 94
וילנה 293, 266, 185, 143, 115, 50, 48, 35, 29, 13
וינה 146, 115, 20, 5
ויסליצני, דיטר 195, 87
ויסמאנדל, מיכאל דב (רוט פרדיננד) 196, 195, 134, 87, 36
200, 199, 198
ויצמן, חיים 185, 91, 58, 27
וישי 179, 178
ולש, ז"פ 179, 178, 177, 39
וסרמן, אלחנן בונם 284, 279, 278, 275, 50, 49, 13, 12
וסרמן, אלעזר שמוחה 281
ועדה דתית 55
ועד האגודאי לענייני הגירה 20
ועד הבינלאומי להצלה ולעזרה 93
ועדה האורתודוקסית המאוחדת, ראה גם ועד לפיקוח נפשות
123
ועדה האדמיניסטרטיבית של ועד ההצלה הרבני 64
ועדה האנגלו-אמריקאית 64
ועדה המייעצת לנשיא [ארה"ב] לענייני פליטים 169, 168
224
ועד ההצלה בעד הישיבות המרכזיות נגועות המלחמה, ראה גם
ועד ההצלה הרבני 133
ועד ההצלה המאוחד, ראה גם ועד ההצלה המאוחד ליד הסוכנות
היהודית, ראה גם ועד הפעולה להצלת יהודי הגולה, ועד למען
יהודי אירופה הכבושה 89, 88, 87, 86, 85, 84, 67, 65, 34, 24
92, 93, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108
109, 110, 112, 134, 154, 225, 259, 301
ועד ההצלה המאוחד ליד הסוכנות היהודית, ראה ועד ההצלה
המאוחד 83, 72, 71, 70, 66, 61, 46, 31
ועד ההצלה הרבני, ראה גם ועד ההצלה בעד הישיבות המרכזיות
נגועות המלחמה, ועד ההצלה למען הפליטים תלמידי הישיבות,
רבנים ומנהיגי קהילות 96, 93, 66, 52, 40, 37, 36, 35, 34, 16
99, 100, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 128, 131
133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 146, 148
150, 151, 152, 153, 154, 155, 163, 186, 187, 188, 195, 197
198, 200, 201, 204, 221, 225, 268
ועד ההצלה למען הפליטים תלמידי הישיבות, רבנים ומנהיגי

- ישראל (24, 231, 232)
ועד לענייני פולין בבריטניה 158
ועד לפיקוח נפשות, ראה גם הועדה האורתודוקסית המאוחדת 123
ועד לשיתוף פעולה בין אמריקאי 12
ועד מרכזי לעזרת הפליטים מפולין 61
ועד משותף למען יהודי פולין, ראה גם נציגות פולין (לונדון) 33, 31
ועד רוחה לכוחות המזוינים היהודיים 155
ועד שליחי הקהילות בבריטניה 12, 157, 159, 165, 174, 175, 194
ועדת הארבעה, ראה גם ועדה לענייני פולין, ועד ההצלה של הסוכנות היהודית 25, 26, 27, 28, 30, 31, 61, 77, 78, 80, 81, 102, 103
ועדת החירום האדמיניסטרטיבית של הג'וינט 146
ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית 98
ועדת החרם נגד גרמניה 15
ועדת העבודה היהודית 93, 120, 121, 122, 123, 127, 166
ועדת הפעולה להצלת יהודי הגולה, ראה ועד ההצלה המאוחדת 82
ועד תיאום לענייני הצלה 110
ועדת עזרה (קושטא) 108
ועדת פיל 173
ועדת קשר (קושטא) 108
ועידה הארצית של אגודת ישראל באמריקה (בארצות הברית) 17, 47, 61, 117, 119, 126, 211, 221, 228, 241
ועידה הארצית של אגודת ישראל בארץ-ישראל 9, 45, 76, 85, 106, 206, 220, 234, 240
הועידה הארצית של אגודת ישראל בפולין 13
ועידה הארצית של הנוער האגודאי 271
ועידה הארצית של פועלי אגודת ישראל (פא"י) בארץ-ישראל 216, 235, 275
ועידה היהודית האמריקאית 119, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130
ועידת אוויון 15
ועידת ברמודה 64, 75, 122, 123, 144, 167, 169, 176, 204
ועידת השולחן העגול 57
ורהפטיג, זרח 134, 135, 188
ורשה 5, 8, 13, 53, 54, 55, 210, 226, 257, 260, 264
ותיקן 37, 38, 39, 123, 167, 180, 182, 191, 193, 195, 203
ז'בוטינסקי, זאב 26, 263
זגלמביה 259
זיגלבוים, מרדכי שמואל 189
ז'יטוס, ראה גם מועצה יהודית לעזרה הדדית 256
זיידמן, הלל 258, 259, 266
זילברשטין, אברהם 15
זילברשטין, 35
זיסו, אברהם ליב 93, 97
זמבה, מנחם 258, 262
חבר הלאומים 20, 22, 157, 161, 162
חבר הקבוצות 216
חברת חיים 45
חברת של 21
חזון איש (קרליץ אברהם ישעיהו) 252, 276, 279
חזן, יעקב 68, 86
חינוך עצמאי 279
חיפה 232
חפץ חיים (קבוץ) 69
טבנקין, 216
טברסקי, א"י 32
טהרן 62, 66, 100, 116, 135, 182, 191, 251
טוקיו 159
טורקנהיים, יעקב 13, 48, 53
טיטו, יוסיף ברוך 150
טיטוס 269
טייטלבוים, יואל, ראה גם האדמו"ר מסאטמר 99
טיילור, צ'רלס מירון 167
טייץ, פנחס 281
טלו 49
טנג'יר 134
טננבוים, יוסף 11, 12, 15, 16
טרבלינקא 253, 254, 264
טרטקובר, אריה 18
טריוונשטאט 197
טרנסניסטריה 99, 150, 169
טרס, אלימלך מיכאל 15, 40, 46, 67, 69, 113, 116, 117, 131, 133, 136, 138, 150, 164, 195, 224
יוגוסלביה 65, 115, 150, 184
יודנראט 53, 175, 226, 263
יוון 65, 177, 249
יט"א 205
ידיעשע לעבן 48
יישוב ישן 4, 5, 8, 20, 44, 45, 46, 84, 85, 207, 216, 217, 226, 227, 228, 247, 278, 280
ילינק, יוליוס 134
יסודי תורה 54
יעניץ, 231

לוי, לוי	27	יערי, מאיר	86, 68
לוי, פ"י	28, 27	יפן	159, 137, 135, 134, 115, 114, 52, 51
לונג, ברקנידג'	169, 165	יק"א	19
לונדון	115, 91, 78, 61, 57, 47, 34, 26, 25, 21, 15, 10, 8, 7	ירושלים	10, 21, 25, 27, 34, 47, 50, 59, 60, 80, 87, 89
	181, 180, 178, 177, 176, 175, 172, 163, 162, 160, 159, 156		90, 93, 99, 106, 112, 115, 184, 189, 191, 200, 215, 226
	299, 203, 201, 193, 190, 189, 185, 184, 183		280, 248, 233
לוצרן	21	ירמיה, יוסף	40
לוקר, ברל	159, 158	ישיבת חברון	290, 247
ליטא	143, 141, 134, 121, 58, 57, 52, 50, 48, 35, 19, 15, 9	ישיבת חכמי לובלין	53
	293, 174, 156, 148, 145	ישיבת מיר	147, 52, 51
ליסבון	181, 171, 143, 18	ישיבת נורדוק	264
ליפסקי, לואי	58	ישיבת עץ חיים	248
למברגר, י'	66	ישיבת פוניב'ז	233
לנדוי, בצלאל	252	ישיבת קלצק	52
לנדוי, יהושע משה	256, 253, 252, 251, 250, 249, 248	ישראל הצעיר	138
	270		
לנדוי, יעקב	275, 273, 201, 76, 69, 8, 5	כהנא, דוד שלמה	66
לשכת המודיעין לעולי פולין	24, 5	כהן, וואלי רוברט	21
		כהן, פנחס	217, 47, 8, 5
מאגנס, יהודה לוי	111, 92	כהנמן, יוסף שלמה	288, 234, 12
מאיר, גולדה	86, 68	כנסיה הגדולה (של אגודת ישראל)	47, 43
מאירוב, שאול	88	כנסיה המכניה (של אגודת ישראל)	47
מאיר, סאלי	196, 147, 146, 145	כנסת	304, 303, 191, 27
מגבית ההתגייסות להצלה (מגבית ההצלה), ראה גם מפעל		כנסת ישראל	220, 161, 67, 59, 45
הישוב להצלה	103, 98, 71		
מדריד	40	לבוב	185
מוזי, ז'אן מארי	197, 196, 150, 144	לבנון	205
מוזס, שלמה זלמן	253	לדוס, אלכסנדר	187
מולוטוב, ויצ'סלאב	48, 8	לדר, י'	109, 108
מונטריי	187	לובלין	258, 195, 53
מונק, ע'	7	לודו'	215, 197, 187, 186, 13, 5
מוסד לעלייה ב'	317, 92, 89	לווין, יצחק	33, 38, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 129
מוסקבה	230, 184, 163, 135		140, 146, 153, 164, 166, 167, 168, 172, 187, 188, 189
מועצה הארצית של אגודת ישראל (בארץ-ישראל)	78, 66		200, 202, 241, 268
מועצה היהודית לעזרה הדדית, ראה גם ז'יטוס	256, 54	לוונשטיין (דוקטור),	154
מועצה הלאומית (של פולין)	189, 61, 26	לוונשטיין, מאיר דוד	191, 182
מועצה לאומית (של צ'כוסלובקיה)	177	לוח הארץ	214
מועצה המרכזית של אגודת ישראל בארץ-ישראל	239	לויט, לאון	30, 29
מועצה המרכזית של אגודת ישראל העולמית	238, 20, 15	לוינטל, בר	195, 139, 136
	54, 52	לוינטל, דוד אריה	195, 139, 136
מועצה לענייני עזרה והצלה	112, 108	לוי, יצחק מאיר	5, 8, 19, 22, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33
מועצה לענייני פליטים	20		47, 49, 53, 54, 60, 61, 63, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 78, 80, 81
מועצת בתי הכנסת של אמריקה	127, 122		82, 83, 84, 85, 87, 90, 91, 98, 99, 100, 108, 109, 116, 158
מועצת גדולי התורה	5, 8, 9, 12, 23, 43, 49, 78, 134, 209		163, 181, 182, 184, 186, 191, 192, 204, 206, 210, 212, 217
	280, 279, 278, 276, 275, 247, 246, 242, 234, 228, 226		226, 233, 239, 240, 270, 275, 285, 295, 302

- 298, 289, 288, 282
מועצת הזקנים, ראה גם יודנראט 215
מועצת החירום של הרב הראשי ליהודי בריטניה 155
מועצת חברי אגודת ישראל הפולנים 156
מועצת המדינה (של צ'כוסלובקיה) 177
מועצת חרם מאוחדת 12
מורגנטאו, הנרי 199
מוריה 284
מזור, אליהו 192, 191, 28, 5
מוזכיר הראשי (ארץ-ישראל), ראה גם מקפרסון ס' ג'והן 29, 216, 64, 63
מזרחי 6, 26, 43, 61, 62, 102, 116, 133, 138, 153, 188, 300, 259, 233, 228
מזריטש 264
המחלקה לעזרת פליטים של אגודת ישראל באמריקה 113
מחלקת המדינה (ארה"ב) 171, 170
מחלקת העלייה (של הסוכנות היהודית) 28, 77, 91, 97, 101
מחנה ישראל 69
מיידנק 290, 254
מילוס (אניה) 60
מינץ, בנימין 5, 8, 24, 25, 29, 31, 45, 61, 64, 66, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 99, 100, 105, 106, 108, 109, 190, 191, 192, 208, 211, 213, 214, 230, 231, 238, 246, 258, 259, 263, 264, 287
מינצברג, ליב 5, 13, 53
מישקובסקי 66
מכון למחקר בעיות היהדות הדתית לאחר המלחמה 125
מלניץ 264
ממשלת איטליה 194
ממשלת אירלנד 298, 180, 179, 178, 155, 39
ממשלת ארצות-הברית 18, 19, 39, 96, 110, 128, 132, 143, 149, 164, 167, 170, 181, 203, 222
ממשלת בולגריה 140, 178
ממשלת בלגיה 157
ממשלת בריטניה 21, 57, 59, 140, 156, 159, 167, 172, 174, 175, 181, 185, 194, 210, 298
ממשלת גרמניה 7, 40
ממשלת דניה 200
ממשלת הונגריה 140, 149, 170
ממשלת הולנד 157
ממשלת המנדט 21, 29, 52, 56, 57, 60, 62, 84, 89, 102, 156, 160, 161, 174, 203, 216, 237, 293
ממשלת ספרד 38, 40, 177
ממשלת פולין 28, 29, 32, 33, 34, 38, 136, 159, 163, 165, 172, 181, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193
- 232, 231, 203, 194
ממשלת פרס 135
ממשלת צ'כוסלובקיה 157, 172, 177
ממשלת קנדה 20, 121
ממשלת רומניה 140
ממשלת שבדיה 200
ממשלת שווייץ 39, 150, 176
ממשלת תורכיה 107
מגישבין, הירש 151
מנצ'סטר 175
מסריק, יאן 157, 177
מפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל) 15, 77, 78, 102, 103, 216, 217
מפלגה הנאצי-סוציאליסטית 4, 11
מפעל הישוב להצלה, ראה מגבית ההתגייסות 105
מפעל למען ילדי ישראל 271
מצרים 255
מקדונלד, ג'יימס גרובר 224
מקדונלד, מלקולם 173, 174
מק"י (מפלגה קומוניסטית ישראלית) 27
מקללנד, ד' רווול 150, 196, 197, 199
מק-מייקל, הרולד, ראה גם הנציב העליון 181
מקסיקו 136, 137, 176
מקפרסון, ס' ג'והן, ראה גם המוזכיר הראשי 182, 185
מקקרומוק, ג'והן 172
מרגליות, שמואל 282
מרינבד 268
מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל 19, 21, 49, 50, 52, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 202, 209, 233, 236, 237, 270, 274, 275
מרכז לענייני ארץ-ישראל של אגודת ישראל 5
משלחת קושטא 77, 89, 90, 91, 93, 95, 96, 99, 100, 109, 110, 111, 112, 134, 206
משמר 127, 230
משרד הארץ-ישראלי בפולין 26
משרד הכללי לפליטים 175
משרד להגירה 92
נויברגר, 19
נוסינג, אלפרד 259
נורבגיה 219
נורוק, מרדכי 304
נטורי קרתא 8, 45, 85, 261, 266, 280
ניו זילנד 19
ניו יורק 8, 10, 11, 21, 34, 47, 78, 120, 133, 136, 138, 139

סן סלואדור 40	148, 151, 175, 186, 187, 189, 201, 205, 222, 268, 299
סן פרנסיסקו 171	ניומן, פראנק 134, 135
סנקביץ, יעקב חנוך 183, 83, 60, 28, 25	ג.י.ק. 134
ספרד 184, 178, 176, 165, 146, 114	ניקרגואה 39
ספר הלבן 301, 185, 174, 171, 57, 23, 22, 21	גלבקי 54
סרנא, יחזקאל 291, 290, 247, 66	נציב העליון 237, 236, 215, 182, 60, 20
עדה החרדית 226	נציגות הארצות של יהודי גרמניה 6
עדן, שמואל 181	נציגות יהודי פולין, ראה נציגות פולין (ארץ ישראל) 33, 28
עדת ישראל 155	נציגות יהודי פולין בארצות-הברית 33
עונג שבת (ארכיון) 265, 55	נציגות פולין (ארץ-ישראל), ראה גם נציגות יהודי פולין, הועד הכללי של יהדות פולין 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 61, 66, 71, 78, 81, 106, 185, 190, 192, 211, 258, 300
עזרת תורה 148, 142, 131, 116, 113	נציגות פולין (לונדון), ראה גם ועד משותף למען יהודי פולין 159, 158, 33, 32, 26
עירק 205	נציגות של האורתודוקסיה היהודית הבלתי תלויה 7, 6
עמיאל, משה אביגדור 231	נשות הדסה 127
עתידנו 46	
פאונל 57	
פאנ"י (פועלי אגודת ישראל ירושלים) 295, 254, 46	סאנו, מ' 194
פא"י, ראה גם פועלי אגודת ישראל 5, 13, 24, 25, 45, 46, 260, 259, 258, 235, 230, 217, 214, 208, 202, 124, 61, 54, 287, 275	סוכנות היהודית 4, 12, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 44, 45, 46, 50, 51, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 120, 125, 131, 135, 154, 158, 159, 161, 162, 170, 171, 174, 178, 182, 186, 192, 205, 216, 229, 232, 233, 237, 242, 258, 296, 298, 300, 301
פדרציה של יהודי פולין (בבריטניה) 32	סולוביצ'ג, 50
הפדרציה של יהודי צ'כוסלובקיה (בבריטניה) 177, 157, 156	סורוצקין, זלמן 28, 246, 213, 210, 189, 116
פוטמן, 66	סוריה 205
פולאק, יואל 270	סורנטון, 184, ,
פולין 3, 4, 5, 8, 12, 13, 15, 17, 18, 21, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 34, 35, 36, 48, 49, 51, 52, 54, 56, 57, 61, 62, 65, 67, 68, 71, 72, 74, 77, 81, 88, 102, 104, 110, 119, 120, 121, 122, 132, 137, 139, 143, 145, 146, 148, 149, 159, 163, 164, 165, 166, 171, 177, 181, 182, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 199, 200, 208, 210, 211, 215, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 237, 244, 248, 250, 251, 252, 259, 264, 268, 270, 276, 281, 292, 293, 302	סט"א 205
פומרנץ, וניה 109, 93	סטאנצ'יק, יאן 185
פועלי אגודת ישראל, ראה גם פא"י 4, 44, 50, 69, 101, 106, 190, 233, 259, 273	סטלין, יוסף 170
פועלי ציון 25	סטנלי, אוליבר 174
פועלי ציון שמאל 257	סטראקו', סילווין 189, 188, 187, 186, 38
פורטוגל 165, 114	סטרוף, יירגן 265
פטרשקה, 97	סיביר 248, 141, 127
פטרייה (אניה) 60	סיים 24, 43, 48, 186, 190, 293
פיטסבורג 123	סילבר, אליעזר 8, 17, 18, 46, 113, 116, 117, 119, 123, 124, 131, 133, 136, 137, 139, 141, 142, 148, 151, 153, 168, 171, 195, 222, 224, 228, 241, 284
פינקל, אליעזר יהודא 66	סין 148, 51
פינקרטון, ק' לואל 181	סינט 170, 169
פירסטנברג, י"מ 241, 116	סלובקיה 40, 134, 137, 148, 149, 168, 174, 180, 194, 195, 197, 198, 296
פלדמן, חיה 268	סמואל, הרברט 184, 173
	סנטור, ד'ר' 65, 66

- פלה, ו. ג'והן 200, 198, 197, 170, 150, 149, 148, 40, 38
 פלוגות הצלה 65
 פליישמאן, גיזי 198, 195
 פלשתינה, ראה גם ארץ-ישראל 152, 148, 96, 89, 39, 29
 פעניקס פאולון 96
 פציפיצי, אלפונסו 65
 פציפיק 60
 פראגר, משה 303, 266, 265, 264, 204
 פרגואי 179, 40, 39, 36, 35
 פרו 39, 35
 פרוידנגר, פיליפ פנחס 134, 99
 פרוש, מנחם 252
 פרוש, משה, ראה גם גליקמן פרוש משה 91, 85, 84
 פרטו, 182
 פרידמן, אברהם יעקב, ראה גם האדמו"ר מסדיגורה 7
 פרידמן, אלכסנדר וושא 262, 258, 257, 256, 55, 54, 36
 276, 266
 פרידזון, גרשון אליעזר 261, 55, 54
 פריס 21
 פרלמנט (אירלנד) 177
 פרלמנט בריטניה 184, 159
 פרלמנט (רומניה) 249
 פרנק, האנס 53, 8
 פרנקפורטר, פליקס 224, 184
 פרס 165, 136
 פרעשאו 199
 פתח תקוה 220, 106, 85, 45
 צא"י, ראה גם צעירי אגודת ישראל 50, 48, 47, 46, 45, 19
 139, 135, 131, 123, 121, 118, 116, 115, 114, 113, 69, 67
 251, 248, 228, 224, 201, 187, 164, 163, 155, 154, 152, 151
 300, 298, 279, 277, 276, 269, 261, 259, 258
 צוקרמן, יצחק 257
 צ'חנובסקי, יאן 189
 ציונים הכלליים 258, 102, 27, 25, 24, 5
 ציריך 187, 125, 115
 צירלסון, יהודה ליב 278, 249, 209, 7
 צ'וסלובקיה 268, 177, 19
 צלב האדום 180, 178, 177, 176, 175, 166, 133, 114, 40
 צ'לנוף, 145, 144
 צ'סלור, ג'והן 184
 צעירי אגודת ישראל, ראה גם צא"י 73, 44, 40, 16, 8, 4
 233, 206, 133
 צעירי אמוני ישראל, ראה גם צא"י 265
 צ'ניאקוב, אדם 267, 226, 53
 צרפת 177, 165, 162, 154, 152, 143, 38, 35, 33
 צרצ'יל, וינסטן 183, 170
 קאמינר, משולם 54
 קאנאל, יצחק מאיר 266
 קבוצת ברגסון 295, 168, 155, 144
 קבוצת העבודה 198, 195, 149
 קבוצת הפעילות של ארגוני ההצלה 111
 קהילה האורתודוקסית העצמאית 6
 קואל, 35
 קובה (מדינה) 118, 114
 קובה (יישוב) 115
 קובנה 266, 48
 קוטלר, אהרון 188, 151, 138, 133, 122, 121, 95, 52
 קוט, סטניסלוב 231, 192, 191, 190, 29
 קול ישראל 211, 210, 209, 208, 206, 94, 84, 74, 46, 45, 5
 249, 248, 247, 229, 224, 219, 218, 216, 215, 214, 213, 212
 278, 272, 271, 269, 268, 259, 253, 252
 קולנו, ראה דגלנו (ארץ ישראל) 207
 קונגרס (ארצות הברית) 187, 170, 169, 168, 128
 קונגרס היהודי האמריקאי 126, 122, 120, 58, 16, 11
 קונגרס היהודי העולמי 11, 12, 18, 26, 37, 92, 121, 122
 223, 177, 174, 159, 158, 148, 141, 135, 132, 125
 קונגרס הלאומי בני יעקב 115
 קונגרס הציוני 12
 קון, מאוריצי 262
 קונסטנצה 96
 קוסטה ריקה 39
 קורניצר, 192
 קושטא, ראה גם איסטנבול 110, 109, 108, 99, 98, 87, 86
 259, 215, 182, 166, 150
 קטוביץ 3
 קישינב 249, 209, 7
 קלי, פ' רוברט 110
 קליינבוים, משה 26
 קליינמאן, משה בנימין 259
 קליש 265
 קלמנוביץ, אברהם 188, 150, 138, 137, 95, 52, 37, 36, 33
 קלרמן, יוסף 134, 112, 108, 100, 99, 95, 93, 83, 79, 72
 קנדה 159, 136, 19
 קסטנר, ישראל ר' 146, 99
 קסטנר, לודוויג 166, 134, 112, 99, 95, 93
 קפלן, אליעזר 111, 108, 101, 97, 96, 58
 קצנלבוין, רפאל 206, 85
 קצקי, הרברט 89

רומניה 36, 64, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 97, 99, 109, 111, 122,	קק"ל, ראה גם קרן הקיימת לישראל 44
137, 140, 152, 166, 168, 194, 199, 235, 244, 253	קריינאן, תומס 180
רומר (רוון), 190	קרישק, 79
רוסיה 66, 67, 120	קרליץ, מאיר 281
רוקח, אהרון, ראה גם האדמו"ר מבלז 265, 280	קרנבורן, 174
רוקח, מרדכי 265, 280	קרן ההצלה 137
רוקיצקי, 35	קרן היסוד 58, 59, 69, 72, 104
רוניק, ב' ראובן 96	קרן היישוב 5, 45
ריבנטרופ, יואכים 8, 48	קרן המלחמה של היישוב הישן (לונדון) 118
ריגנר, גרהארד 223	קרן העזרה ליהודי גרמניה 58
רייך, 175	קרן הפליטים (של הסתדרות אגודת ישראל העולמית) 36,
רייס, אנשל 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 158, 142,	131, 142
רייכמן, רנה 134	קרן הקיימת לישראל 69, 72
ריינר, 134	קרן השמיטה 45
רינגלבלום, עמנואל 55	קרן התורה 36, 270
רליקו 15	קרצקיאביץ, ק' 32
רמז, דוד 68	קרקאו 91, 175, 191, 265
רנד, א' 116	
רפארד, 184	ראנדל, א'צ'ג' 179
רפובליקה הדומיניקנית 40, 114	רבי בנימין (רדלר-פלדמן יהושע) 213
רפפורט, ישראל מאיר 253	רביזיוניסטים, ראה גם הסתדרות הציונית החדשה, הצ"ח 26,
	28, 62, 64, 65, 72, 79, 80, 81, 82, 95, 100, 102, 128, 129,
שבדיה 40, 134, 136, 137, 170, 184	130, 131, 144, 158, 257, 259, 263
שביד, אליעזר 274	רובינסון, פסקל 178
שוב, יוסף 49	רובשוב (שור), זלמן 68, 86
שוואב, שמעון 171	רוגובוי, אברהם מרדכי 54
שוואלב, נתן 15	רוונסברוק 197
שוויט 257	רוזוולט, פרנקלין דלנו 38, 121, 130, 136, 164, 167, 168,
שווייצר, דוד 96	183, 218, 224
שוויץ 12, 25, 35, 36, 37, 40, 87, 94, 99, 111, 114, 116, 128,	רוזמרין, הנריק 29, 190, 191, 231
133, 134, 139, 140, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 154, 170,	רוזנברג, יוסף 151
176, 184, 186, 187, 196, 197, 223, 224, 258, 295	רוזנברג, ישראל הלוי 136, 139, 148, 151, 164, 188, 195,
שוורצברד, איגנאצי יצחק 25, 28, 29, 31, 32, 33, 61, 159,	200, 281
189	רוזנברג, נ. גיימס 15
שוורץ, יוסף 96	רוזנהיים, יעקב 4, 6, 7, 8, 12, 19, 22, 26, 33, 36, 38, 45,
שונפלד, שלמה 155, 159	47, 57, 69, 80, 95, 116, 117, 121, 122, 130, 131, 133,
שטוקהמר, יהושע משה 253, 254, 255	137, 138, 142, 143, 144, 145, 148, 153, 154, 156, 158,
שטיינפלד, יוליוס 20	163, 165, 167, 168, 170, 171, 173, 175, 182, 183, 187, 193,
שטיינהרדט, א' לאורנס 95, 110, 151, 166	199, 200, 201, 202, 206, 209, 223, 224, 227, 241, 242,
שטרנבוך, יצחק 35, 40, 134, 139, 141, 144, 145, 147, 154,	269, 286, 287, 33
187, 196, 197, 199, 200, 223	רוזנטל, לאו 110
שטרן, הרמן 99	רוט, ד' 134
שינד, זאב 96	רוטנברג, פנחס 59
שינקלובסקי, מאיר 19, 131, 164, 171, 224, 269	רוטשטיין, שמואל 207
שיקגו 137	רוטא 178, 182, 193
	רוטל, ארווין 104, 206

שיקורסקי, ולדיסלב 232, 193, 191, 189, 188, 184
 שלומי אמוני ישראל, ראה גם אגודת ישראל בפולין 5
 שלזינגר, פלק 83
 שלנברג, ואלטר 197
 שמורק, אמיל 159
 שמידט, שמואל 134
 שנחאי 9, 51, 52, 63, 118, 121, 134, 136, 137, 141, 147,
 188, 195, 210, 293
 שנירר, שרה 268, 269, 270
 שנפלד, משה 44, 73, 74, 75, 206, 260
 שערים 46, 100, 217, 260
 שפירא, מאיר 250
 שפירא, משה 28, 63, 77, 91, 94
 שפרינגר, רפאל 157, 172, 174, 177, 180, 190, 194
 שפר, ר' 51
 שרתוק (שרת), משה 57, 63, 78, 80, 91, 92, 98, 104, 108
 תומפסון, ד"צ 30
 תורכיה 36, 77, 93, 107, 118, 134, 139, 165, 178, 184
 תל אביב 5, 24, 25, 32, 75, 94, 95, 128, 151, 170, 190, 192,
 205, 215, 231, 234, 239, 270
 תנועה הציונית 3, 4, 12, 13, 16, 18, 20, 23, 42, 43, 44, 45,
 56, 58, 60, 63, 68, 73, 75, 76, 84, 87, 89, 100, 102, 104,
 123, 127, 157, 159, 161, 166, 195, 206, 230, 269, 271, 277,
 278, 279, 280, 281, 282, 283, 289, 296, 301
 Der Israelit 4, 6, 7, 173
 Jewish Post 8
 Jewish Morning Journal 151

תנועה בחרבות / יוסף פונד

מנהיגות אגודת ישראל ישבה קודם למלחמת העולם השנייה באירופה. רוב חברי הנהגתה הרוחנית – רבנים, בהם חברי מועצת גדולי התורה, וראשי ישיבות – ישבו בפולין, בה גם התרכזו רוב חברי התנועה. עם תחילת המלחמה חברו כמה ממנהיגי התנועה שעזבו את אירופה למנהיגי סניפי התנועה בארץ-ישראל, בארצות-הברית ובבריטניה, ויצרו מוקדי כוח פוליטיים חדשים שהנהיגו את אגודת ישראל.

ספר זה עניינו לבחון את התמודדות המנהיגות הפוליטית של אגודת ישראל עם השואה: הפעולות שעשו בניסיון למצוא דרכי הצלה ועזרה ליהודי אירופה הכבושה, והדרכים שסללו לחברי התנועה כדי להתמודד נפשית ואידיאולוגית עם מוראות השואה.

מנהיגיה של אגודת ישראל לא ההינו להביע ייאוש ולאבד את התקווה להציל יהודים מגיא ההריגה. בכל שנות המלחמה הם דרשו להציב את נושא ההצלה בראש סולם העדיפויות של העם היהודי ופעלו בדרכים מגוונות ובלתי שגרתיות לעזרת יהודי אירופה ולהצלתם. עיקר מאמציהם הופנו להצלת האליטה הרוחנית של התנועה – רבנים, ראשי ישיבות ותלמידיהן.

במקביל יצרו המנהיגים אפיקים לביטוי המצוקה הנפשית של חברי התנועה וחיפשו אחר דרכים לתמוך בהם, נוכח אבדן עולם הישיבות שבפולין והשאלות התיאולוגיות שהשואה הציבה בפניהם.

ד"ר יוסף פונד עוסק בחקר אגודת ישראל כתנועה פוליטית, ומחקריו מציגים היבטים היסטוריים ואידיאולוגיים בהתפתחות התנועה.

הוצאת ראובן מס, ירושלים

www.massa.co.il
www.massculture.co.il

מחיר מומלץ: ש"ח כולל מע"מ